પ્રકાશક:
છોટાલાલ કપુરચંદ શાહ
માનદ મંત્રી:
પૂજ્ય શ્રી. દેવચંદ્રજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય
લીંબડી

આવૃત્તિ પહેલી   સંવત ૨૦૦૪   પ્રત ૨૦૦૦

મુદ્રક:
જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘી કાંટા રોડ, અમદાવાદ.

વિચારસરણિ..........

202
3103

'માનવતાનું મીઠું જગત' એ પુસ્તકના પહેલા ભાગમ માનવતાના પાયાની વાત કરી ગયા. આ બીજા ભાગમાં પણ પાયાની વાતનો વિસ્તાર અને ઊંડાણ યથાક્રમે આપવા ધારેલ છે એને અંગે, સમગ્ર વિચારસરણિ નીચે મુજબ છે.

જીવનમાં જેમ જેમ માનવતાનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ માનવની વિચારશક્તિ સર્વતોમુખી અને ઉદાર બને છે. એટલે કે એવો માનવી, જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વિચારદૃષ્ટિથી દેખતો થઈ જાય છે, અવગાહન કરતો થઈ જાય છે. પછી તેની સમજશકિતનું કેન્દ્ર માત્ર પોતા પૂરતું જ નથી રહેતું, પરંતુ કુટુમ્બ સમાજ, ગ્રામ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ સુધી તે પોતાની સમજશકિતનો વિસ્તાર કરે છે. આ થઈ સમજશકિત અથવા વિવેકબુદ્ધિની વાત.

પરંતુ સમજશકિત એ કાંઈ સંપૂર્ણ માનવતા નથી. સમજશકિત તો એક જાતની દૃષ્ટિ છે. એ દૃષ્ટિથી માનવ, જગતને યોગ્ય રીતે જોઈ શકે છે એટલું જ માત્ર. એ તો માનવતાનું પહેલું પગલું. દૃષ્ટિથી જગત જેવા પ્રકારે દેખાય તેવા પ્રકારે તેને જીવનમાં ધારણ કરવા માટે નિષ્ઠા—શ્રદ્ધા જોઈએ. નિષ્ઠા એટલે વિચારદૃષ્ટિથી જે સમજાયું, તેને તે જ સ્વરૂપે હૃદયપૂર્વક સ્વીકારવું—શ્રદ્ધવું. માનવતાના વિકાસનું આ બીજું પગલું છે. જેના જીવનમાં એવી નિષ્ઠા દૃઢ થઈ

હોય તે માનવી, કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં મનથી, બુદ્ધિથી, વચનથી અને
કર્મથી પોતાની જાતને વિસ્તારવા—પહોળી કરવા—મથે છે. પરિણામે
પ્રત્યાઘાતી બળો સામે ટક્કર ઝીલવા માટે તેને ઐહિક સુખ-સગવડનો
ભોગ આપવા પણ તૈયાર રહેવું પડે છે. એ ભૂમિકાનાં દૃષ્ટાન્તો પણ
આ વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલ છે.

માણસ વિચારશીલ હોય—નિજવીર્યની સ્ફુરણાને વેગ આપતા
આપતા નિષ્ઠાસંપન્ન પણ બને. પરંતુ તેમ છતાંય સંપૂર્ણ માનવ
બનવા માટે તેણે એક ત્રીજું અને વિરાટ પગલું ભરવાનું હોય છે.
એ પગલાનું નામ છે રમણતા—તત્પરાયણતા. રમણતા એટલે જગત
જેવું દેખાયું હોય અને પરિણામે જે નિષ્ઠા ઊપજી હોય તેટલા
પ્રમાણમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને દેહથી તે વસ્તુમાં જીવવું, એટલે
કે તેવા જગતને અનુભવથી માણવું. આ ત્રીજા પગલાનો પ્રભાવ જ
એવો અલૌકિક છે કે તે માનવને 'વામન'માંથી વિરાટ બનાવી દે
છે. સામાન્યમાંથી અસામાન્ય બનાવી દે છે. એટલું જ નહિ પણ
એક સમ્રાટ જેવો સ્વતંત્ર બનાવી દે છે. માનવતાના વિકાસની
આ પરાકાષ્ઠા છે. આ ત્રણ પગલાને અનુક્રમે (૧) કર્તવ્યબુદ્ધિ,
(૨) કર્તવ્યનિષ્ઠા, અને (૩) કર્તવ્યપરાયણતા નામ આપીએ તો તે
સુયોગ્ય ગણાશે.

માનવજીવનવિકાસની એ ભૂમિકાઓ આર્યશાસ્ત્રકારોએ સમ-
જાવી છે: પહેલી મનુષ્યત્વની અને બીજી આર્યત્વની. પ્રથમ ભૂમિકાના
વિકાસનો, વ્યવહારુ ભાષામાં આપણે ઉપર મુજબ ત્રણ પગલાનો
નામ સહિત ઉલ્લેખ કર્યો. ત્યારબાદ આર્યત્વની ભૂમિકામાં જ્યારે
માનવજીવન પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જૈન-તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં એ
ત્રણે પદોનું સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર રૂપે
પરિણમન થાય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ મોક્ષમાર્ગનું વિધાન
કરતા કહ્યું છે:—

'सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि मोक्षमार्गः'।
(તત્ત્વાર્થસૂત્ર)

વળી બીજા સૂત્રકારે મોક્ષમાર્ગનો સંક્ષેપ કરતાં કહ્યું છે કેઃ

"ज्ञानक्रियाभ्याम् मोक्षः।"

ટૂંકમાં, 'માનવતાનું મીઠું જગત' એ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં તેમજ આ બીજા ભાગમાં મુખ્યત્વે મનુષ્યત્વનો જ વિષય ચર્ચાયો છે. હવે પછી આર્યત્વનો તાત્ત્વિક વિકાસ અને તેનું સુરેખ ચિત્ર આપવાનો વિચાર છે. એ ઊર્ધ્વભૂમિકામાં વિહરતા આર્યપુરુષોનો આદિસંકલ્પ નીચે મુજબ હોય છેઃ—

कर्तव्यमेव कर्तव्यं, प्राणैः कंठगतैरपि।
अकर्तव्यं नैव कर्तव्यं, प्राणैः कंठगतैरपि॥

અર્થાત્—પ્રાણનો, જીવનનો ભોગ આપીને પણ જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે અવશ્યે આદરવું જ જોઈએ; અને જે અકર્તવ્ય સમજાય તેનો જીવનના ભોગે પણ આદર ન કરવો.

૨

હવે પ્રકાશન સંબંધી બે બોલ કહું:

પહેલા ભાગનું તેમજ આ બીજા ભાગનું સંપાદનકાર્ય સંતબાલજીએ સહર્ષ સ્વીકાર્યું છે. તેનો અને તેના અનુરાગી મંડળનો પૂર્ણ સહકાર જરૂર નોંધપાત્ર છે. વિશેષમાં ભાઈ ઉત્તમલાલે (બચુભાઈએ) બધા લખાણની પ્રેસકૉપી કરવામાં જે શ્રમ લીધો છે, જે કાળજી અને મમતા દર્શાવી છે, તેના પરિણામે જ આ બીજો ભાગ પણ આટલી ટૂંકી મુદતમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે.

ૐ શાન્તિ!!!

જોરાવરનગર
શ્રાવણ સુદ ૮, સં. ૨૦૦૪
ગુરુવાર
} મુનિ નાનચંદ્રજી

સંપાદકીય

'માનવતાનું મીઠું જગત'નો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યા બાદ જે આવકાર પામ્યો છે તે જોતાં આ બીજો ભાગ પણ આવકાર પામશે એ આશા અસ્થાને નહિ ગણાય.

વાચક જાણી શકશે કે આ 'માનવતાનું મીઠું જગત'નો બીજો ભાગ માનવતા અંગેનાં જ પ્રવચનોની સાંકળરૂપે હોવાથી તેને પ્રથમ ખંડના બીજા ભાગ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. વિષયના વર્ગીકરણ પ્રમાણે આનું નામ 'માનવતાના કર્તવ્યપાઠો' રખાયું છે. આની પછીની ભૂમિકારૂપે 'જીવનનું રહસ્ય' એ પુસ્તક તો હવે પછી પ્રગટ કરવાની ધારણા છે. આ બહાર પડતો બીજો ભાગ પણ 'વિશ્વવાત્સલ્ય'ના વાચકોને આ વર્ષની ભેટ આપવાનું વિચાર્યું છે.

કર્તવ્યપાઠોમાંનાં પ્રવચનો ખુદ જ એવાં છે કે જેને પ્રસ્તાવનાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. 'માનવતાનું મીઠું જગત'ના પહેલા ભાગમાં જે કહેવાનું હતું, તે કરતાં આ ભાગમાં વધુ કહેવા જેવું હોય તો તે એટલું કે, આ ભાગ પ્રથમ ભાગનો પૂરક છે.

માનવી એ સામાજિક પ્રાણી છે. કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર એ બધાંનું એ અંગ છે. એને જેમ પોતાની આંતરિક વિશુદ્ધિની સાધના કરવાની હોય છે, તેમ પોતાના કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર આદિ તરફ

પણ પોતાની ફરજ બજાવવાની હોય છે જ. જે લોકો એમ માને છે કે આપણે આપણું કલ્યાણ કરી લઈએ એટલે પત્યું, એ માન્યતાને આ પુસ્તક પડકાર આપે છે. એ કહે છે: આપણું કલ્યાણ એટલે આપણા આ સાત વેંતના શરીરનું નહિ પણ એ શરીરમાં પેઠેલા અનંતનું કલ્યાણ કરવું હોય તો પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રને પણ અનંતતા-વાળું (વિશાળ) બનાવવું જ પડશે. નહિ તો આત્મકલ્યાણને નામે જાણ્યે અજાણ્યે પણ મનુષ્ય કાં તો ખોટો આત્મસંતોષ અનુભવીને સતપુરુષાર્થહીન બનવાનો અથવા તો સ્વાર્થમાં મૂઢ બની પતન વહોરી બેસવાનો. આ બધું આ ભાગમાં દાખલાદલીલો સાથે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની વ્યાખ્યાનશૈલીએ માનવતાના વિષય પર એવું પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે કે જે રસની જમાવટ એમનાં મુખેથી પ્રવચન સાંભળનારને થાય છે, તે રસમય જમાવટ સંપાદનમાં જળવાઈ રહે એવી ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરાંત પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની નજર પણ આ બધાં પ્રવચનો પર ફરી ગઈ છે. એમ છતાં રસક્ષતિ જણાય તો એ મારી જ ઊણપ છે. આશા છે, વાચકો એને ચલાવી લેશે.

રાજકોટ, તા. ૧૦–૮–૪૮ 'સંતબાલ'

અનુક્રમ

માનવતાનું

મીઠું જગત

(ભાગ બીજો)

કૌટુંબિક કર્તવ્ય

[પ્રવચન સત્તરમું]

વહાલાંઓ,

વિચાર અને વીરતા એ માનવતાનાં બે અંગો વિષે ખૂબ કહેવાઈ ગયું. મરુભૂતિ અને કમઠ તથા પ્રદેશી એ બે ચરિત્ર દ્વારા શક્તિના દુરુપયોગનું અને સદુપયોગનું પરિણામ પણ સ્પષ્ટ થયું. હવે તમોને અંગત રીતે મનથી એ પ્રશ્ન ઊઠશે કે હવે અમારે વિચાર અને વીરતાનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો ?

એના સમાધાન માટે હવે હું એ મુદ્દા પર જાઉં છું.

માનવી જ્યારથી જન્મે ત્યારથી એનાં બૌદ્ધિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારનાં બળનો લાભ જો એની પોતાની જાતને બાદ કરીએ તો કુટુંબને મલે છે. માનવી જાત જંગલી દશામાં હતી ત્યારે પણ એને કુટુંબવ્યવસ્થા હતી જ; પ્રાણીમાત્રને કૌટુંબિક કર્તવ્યક્ષેત્ર હોય છે. આ રીતે 'મૂઢ સ્વાર્થત્યાગ' એ જ જો ધર્મની વ્યાખ્યા લઈએ તો મનુષ્યના વિકાસનું પ્રથમ પગલું કુટુંબ અર્થે 'મૂઢ સ્વાર્થત્યાગ'નું છે. વિશ્વવ્યાપકતા સુધી જો ધર્મની વ્યાખ્યા લંબાવીએ તો પ્રથમ પોતાના દેહની સંકીર્ણતામાંથી નીકળી એ કુટુંબ જેટલો વ્યાપક બને છે. અને એ વર્તુલ પણ વધી વધી આ કૌટુંબિક કર્તવ્યની પૂર્ણતાએ

તો મનુષ્ય ત્યારે જ પહોંચે છે, કે જ્યારે એ જગત જેટલો વ્યાપક અને ઉદાર બને છે. उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्। એ ભૂમિકાએ ન પહોંચે ત્યાં લગી એનાં કુટુંબ કર્તવ્ય અપૂર્ણ હોઈ કર્તવ્ય બજાવવામાં કોઈ ને કોઈ દોષ એવો રહેવાનો કે જે દ્વારા એ પોતાના આત્માને અને વિશ્વને બાધક થઈ પડે. એટલે આજે હું તમારી સામે એવો કૌટુંબિક આદર્શ ખડો કરવા માગું છું, કે જે આદર્શ સામે રાખી તમે કૌટુંબિક કર્તવ્યોને વફાદાર રહી શકો અને છતાં ય આત્મહિત અને વિશ્વહિતને આંચ ન આવે.

એ તો ખરું જ છે કે એવો આદર્શ નિરંતર સામે રાખીને કૌટુંબિક કર્તવ્યોની વફાદારી જાળવવામાં તમારે વિચાર અને વીરતાની સાથે બીજી પણ ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડશે. પણ એ વિષે હું ક્રમે ક્રમે કહીશ. અત્યારે તો આટલું સૂચનમાત્ર કરી આજે કહેવાની બાબત પર આવું છું.

રામાયણ

તમે સહુએ રામાયણનું નામ તો સાંભળ્યું છે. વાલ્મીકિજી એના મૂળ કર્તા હતા. એમનું ચરિત્ર કેટલું ઉદાત્ત છે, એ તો એ ગ્રન્થની શૈલી જ કહી આપે છે. રામાયણની મહત્તા એ આદ્યકવિની ભાષા કે વર્ણન શક્તિમાં જ નથી. એમણે રેડેલાં હૃદયમાં છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ પણ એને દેશી ભાષામાં ઉતારીને અવધિ કરી છે. તુલસીદાસજીનું પૂર્વજીવન પણ સુરદાસને લગભગ મળતું હતું. પોતાની સ્ત્રીથી એક રાત્રિ જ વેગળા પડવાનો અવસર એને અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. અર્ધી રાત્રે ઊઠ્યો. યમુના નદીને પેલે પાર દૂર એક ગામડામાં એનું સાસરું હતું. સ્ત્રી ત્યાં હતાં. કામાતુર તુલસીએ મેઘલી રાતે ત્યાં જવા હામ ભીડી, અને જાનને જોખમે યમુનાને વટાવી એ ત્યાં પહોંચ્યો. જેમ સુરદાસને આવી જ પળોમાં ચિંતામણીએ જે વચન સંભળાવ્યું, તે જ વચન તુલસીને એમનાં પત્નીએ સંભળાવ્યું.

'અહા! આ હાડ, માંસ ને ચામડાથી મઢેલા શરીરના જુગુપ્સાપાત્ર રૂપ કરતાં શ્યામસુંદર હરિનું સૌન્દર્ય કેટલું ચડિયાતું છે! એની ખાતર આટલો ભોગ અપાય તો બેડો પાર ન થાય?' એમ કહી એમણે ઊંડો શ્વાસ ખેંચ્યો ને મૂક્યો. એ હૈયાના એક એક શબ્દે તુલસીનો આત્મા જાગી ઊઠ્યો. સ્ત્રીના ઉદ્બોધનથી જે સ્ત્રીકામાતુર તુલસી હતા, એ જ પ્રભુપ્રેમાતુર તુલસી બન્યા. જે રામાના હતા, તે રામના બન્યા. કાવ્યમાં એનું ભક્તિભીનું હૈયું આબેહૂબ તરવરે છે.

કરુણ પ્રસંગ

રામાયણનો પ્રારંભ પણ કરુણતાથી જ થયો છે. દશરથ રાજા એકલા અયોધ્યા બહાર શિકારની શોધમાં અટવીમાં ફરે છે. એમાં ઘરડાં માબાપની કાવડ કાંધે ચઢાવી ફેરવનાર શ્રવણ ઠેઠ કાવેરી જતાં રસ્તામાં તૃષાતુર થયેલાં માબાપ માટે પાણી લાવવા તળાવકાંઠે ગયો છે. જેવું તુંબીપાત્ર બોળ્યું તેવો જ અવાજ થયો. દશરથે કોઈ વિકાળ પશુ ધારી નિશાન તાકયું અને બરાબર માથે વાગતાં જ 'પિતા, માતા!' કહેતો શ્રવણ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પછી તો દશરથ દોડી આવ્યો. તેની હકીકત સાંભળી ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. 'શ્રવણ! તું નિશ્ચિંત થજે. હું તારાં ઘરડાં માબાપની સેવા કરીશ!' શ્રવણ ગતપ્રાણ થયો ત્યારે દશરથે તેનાં ઘરડાં માબાપ પાસે પાણી લાવી મૂક્યું. પણ એ પીએ શાનાં?

'શ્રવણ! બેટા શ્રવણ! કેમ બોલતો નથી? શું રિસાયો છે, બેટા?'

અહો, કેવું એ મીઠું વાત્સલ્ય! શ્રવણ જ એમની આંખ, શ્રવણ જ એમનો પ્રાણ હતો.

દશરથે, હું બોલીશ તો પાણી નહિ પીએ, એમ સમજી મૌન રહી પ્રયત્ન કર્યો. સેવામાં અને કરગરવામાં મણા ન રાખી. અહીં

વાલ્મીકિજી કર્મયોગનું તત્ત્વજ્ઞાન આલેખીને કમાલ કરે છે. છેવટ દશરથ એ વૃદ્ધો પાસે ખૂબ નમ્રભાવે થયેલ ભૂલ જણાવે છે, અને તે શ્રવણના મૃત્યુની વાત સાંભળતાં બન્ને વૃદ્ધો ઢળી પડે છે.

'જે જેની ચીજ પડાવી લે છે, તેને તેવી જ ચીજ મહામહેનતે આપીને કુદરત પડાવી લે છે' એ વૃદ્ધોના શાપે કહો, કે કર્મની સફળતાએ કહો, પણ દશરથ અને રામનો વિરહ થયો જ થયો. અને તે કેવી દશામાં? કૈકેયી અને મંથરા એ તો માત્ર નિમિત્ત હતાં.

રામચંદ્રજીના અદ્ભુત જીવનની ખરી આરંભકથા અહીંથી શરૂ થાય છે! રામનો વનવિહાર, નાવડિયા ઉપરનો પ્રેમપ્રવાહ, શબરીનાં બોરમાં બિંબિત થયેલી ભક્તિનો ઉપયોગ અને અદ્ભુત વાત્સલ્ય, અહલ્યાનો ઉદ્ધાર, હનુમાન અને સુગ્રીવ જેવાને મળવાનો યોગ, ભક્ત જટાયૂની સ્વયં કરેલી સેવા; એવી એવી રામાયણની અનેક ઘટનાઓ જુદા જુદા પ્રકારની કંઈ ને કંઈ ગૃહસ્થાશ્રમીને અનુકરણ કરવા જેવી સામગ્રી આપે છે. રામાયણ કર્તવ્યધર્મની ગૂંથણીનો અજોડ ગ્રંથ છે. પણ અહીં એની વિશદ ચર્ચા પ્રસંગોચિત નથી, એટલે માત્ર કૌટુંબિક કર્તવ્યો બતાવતી હળવી બાજુ જ લઉં છું.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ રામાયણના મુખ્ય પાત્ર રામ પર ધ્યાન દોરાય છે. એક તરફ રાજ્યારોહણની દબદબા ભરેલી તૈયારી; એકેએક પ્રજાજનના હૃદયમાં રમતા રામનો આ પ્રસંગ અયોધ્યાના ઇતિહાસમાં વીરલ હતો. બીજી તરફ સ્વપ્નેય નહિ કલ્પેલો એવો કઠોર અરણ્યવાસ. પ્રભાતમાં રામ દર્શનઅર્થે પિતાજીની નજીક આવ્યા, તે વખતે દશરથ બોલી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. ત્યારે પૂછવાને આતુર બનેલા રામને દેખી માતા કૈકેયી બોલી ઊઠ્યાં, 'બેટા! વાત આમ બની છે,' એમ બનેલી ઘટના અક્ષરશઃ કહી દીધી. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર કૈકેયીની જીભ અચકાતી હતી ખરી!

પિતૃભક્તિ

પણ વીર રામ તો સાંભળતાં જ બોલી ઊઠ્યા, 'બસ ! એટલી જ વાત ? અને તેમાં પિતાજીને મૂર્છા આવી !' પિતાજી પાસે જઈ એણે ધીરેથી આટલા શબ્દો હળવેથી અસ્ખલિત ઉચ્ચાર્યો: 'અહો ! પિતાજીના વચનપાલનની આ ઘડી મારા જીવન માટે કેવી અપૂર્વ છે ! હું કેટલો ધન્ય છું ! ભરત તો મારો (એક પિતાનો પુત્ર) ભાઈ, અને તે પણ લઘુ અને લાડકો. તે ગાદીએ બેસે એ કેટલું આહ્લાદજનક છે !' પિતાના અંતરને તત્કાળ આ શબ્દોથી કળ વળી. રામની કેવી ઉચ્ચ કોટીની પિતૃભક્તિ. રામે મનમાં જરાય કચવાટ આણ્યા સિવાય એ જ પળે દુઃખદ વનવિહાર કબૂલી લીધો.

આટલો આકરો ત્યાગ પિતાજીના અપાયેલા વચનની ખાતર સ્વીકારનાર, એવો આકરો પુત્રધર્મ બજાવનાર રામનો જોટો ક્યાં મળશે ?

ક્યાં રાજ્યારોહણ અને ક્યાં દાંડકારણ્યનિવાસ. આજે પણ વિચારતાં કોની આંખ ભીની થયા વિના રહેશે ? વિચારનારને આટલું થાય ત્યારે અનુભવનારને શું ન થાય ? પરંતુ રામના મોં પર તો એનું એ હાસ્ય નીકળતું હતું. રાજગાદી અને વનવાસ બન્ને સ્થિતિ એને સમાન હતી. જે પિતાનું વાત્સલ્ય રાજ્યારોહણ જોવા ઈચ્છતું હતું, એ જ પિતાનું અપાયેલ વચન પાળવું એ રામને સ્વધર્મ સૂઝતો હતો. એ પળે રામને માટે બીજા ધર્મો પર હતા !

અપરધર્મો દેખાવમાં ભારે સુંદર હતા. પ્રજાનું રક્ષણ એ કંઈ ઓછો મહાન ધર્મ છે ? જો એની આટલી ઊંચી ભૂમિકા ન હોત તો એની બુદ્ધિ એને જરૂર ઠગવા પ્રયત્ન કરત; કે શું એક કૈકેયી માતાના અવિવેકી વિચારને હું અનુસરું ? પિતા પોતે પણ હું વન જાઉં તેમાં ખુશી નથી. નગરજનો એ વાત સાંભળીને જ કંપી ઊઠશે. માતા સુમિત્રા અને કૌશલ્યાને કેટલું દુઃખ થશે ? અને બિચારી સીતાનું શું ?

પરંતુ એનું હૃદય જાગૃત હતું એટલે સ્વધર્મ શોધી કાઢ્યો. અને એની વફાદારી માટે તત્પર બન્યા. એણે જોયું કે સ્વ-ધર્મની બજવણીમાં જે ધર્મો આડા આવે તે ગમે એવા સુંદર હોય તોય નકામા છે. એ જો ગમે તો એમ માનવું રહ્યું કે હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે પણ ત્રુટિ હોવી જોઈએ. આવા ભાનપૂર્વક એણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ આ રીતે સમાધાન કર્યું: 'એ કૈકેયી માતાએ આવે ટાણે જ આ વચન ન માગ્યું હોત તો મારી જાત ક્યાં છે, એનો મને ખ્યાલ જ કેમ આવત ? પિતાને મારો વિરહ થશે —અસહ્ય થશે, એ ખરું. પણ આખરે ક્ષાત્ર તે મણિ છે. એટલે શિર સાટે વચનપાલન, એ ક્ષાત્રધર્મનો ખ્યાલ એમને નવજીવન બક્ષશે. માતાઓને પણ આ પ્રસંગ કાળ જતાં સંતોષપ્રદ નીવડશે. અને સીતા તો સ્વયં વૈદેહી છે. વીરાંગનાને બીજું પ્રિય શું હોય ? અને પ્રજાનું રક્ષણ તો જેમ રામ કરશે તેમ ભરત પણ કરશે. એય પિતાજી દશરથનું જ રાજબીજ છે.'

અંતરનો નિર્ણય કરી તે સહુ પાસે છેલ્લી વિદાય માગવા નીકળ્યા. વસમી વિદાય વેળા પિતા પાસે આવે ત્યાં તો કૈકેયીના આ ભેળાએ માગેલા આ વચને એમને ભારે આઘાત ઉપજાવ્યો. રામ પિતાના વચન ખાતર આટલો ભોગ આપશે કે કેમ, એ સંદેહ એમને ન હતો. પણ આ મંગળ પ્રસંગે આવી કઠોર માગણી કૈકેયી જેવી પતિપરાયણાએ કેમ મૂકી ? એ મૂંઝવણે જ એમને બેચેન બનાવી મૂક્યા હતા. રામના વિરહની કલ્પના એમને અસહ્ય બની હતી. એક તરફ દશરથની આ દશા હતી અને ત્યાં હાજર રહેલાં કૈકેયી મા–રાજમાતા થવાનાં સ્વપ્નાંમાં રાચતાં હતાં. એના મોં પર મીઠું સ્મિત ફરકતું હતું.

રામની અહીં હાજરી ન હોય તો જ ભરત નિરાકુળતાએ સ્વતંત્ર રાજ કરી શકે એવી કલ્પનાથી જ કૈકેયીએ રામનો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ માગ્યો હતો. શું એને મહારાજા દશરથ પર ઓછો

પ્રેમ હતો ? ના. ત્યારે શું રામ પ્રત્યે વત્સલતા નહોતી ? ના. ત્યારે માનવતાનાં એક સામટાં બધાં લક્ષણોનો નાશ એકાએક કેમ થયો ? એનું કારણ, કામના.

'મારો પુત્ર ભરત ગાદીએ બેસે તો જ ખરી રાજમાતા હું ગણાઉં, અને ભરત ગાદી પર ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે રામ અહીં હાજર ન હોય.' આ કામનાએ કૈકેયીને ઠેઠ આ દશા પર મૂકી દીધી. રણમધ્યે કૈકેયીએ દશરથ મહારાજની જે અનુપમ સેવા કરેલી તે બદલ એમણે બે વચન આપેલાં. એ જ બે વચન એમણે આ તકે માગ્યાં. (૧) ચૌદ વરસ માટે રામ વનવાસ કરે, અને (૨) ચૌદ વરસ લગી ભરત રાજ કરે.

પતિપ્રેમ

રામ અયોધ્યા છોડવા તૈયાર થયા. કૌશલ્યાજીએ પણ રડતા હૃદયે વિદાય આપી. ત્યારે રામે સીતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું, 'દેવી ! તારી મનોવ્યથા હું જાણું છું. અયોધ્યામાં રહીશ ત્યાં લગી તને દામ્પત્ય-સંભારણાં અકળાવી મૂકશે. થોડા દિવસ વીત્યા પછી માતાજી પ્રસન્નતાથી રજા આપે તો તું તારે પિયર જજે. ત્યાં તારી બાળસહચરીઓના વિનોદમાં અને માબાપની મીઠી વત્સલતામાં દિવસો ઝટ વીતી જશે. મારી લગીરે ચિંતા ન કરીશ. સાસુજીને તો તેં મા બનાવી દીધાં છે. તેની સેવા તો તને પ્રાણપ્રિય છે. એટલે તેમને છોડીને પિયર જવું તને નહિ ગમે એ હું જાણું છું. પણ તારા દુઃખનો ભાર હળવો કરવા આ માર્ગ બતાવું છું.'

'નાથ ! પ્રાણ ગયા પછી કાયા ટકે ખરી ?' સીતાનું એક જ વચન રામને બસ હતું. સીતાનો એકેએક રોમ રામ પાછળ જવા તલસતો હતો. પતિના સુખે સુખી, પતિના દુઃખે દુઃખી; એમ એનો સ્વધર્મ એના દિલને પ્રેરતો હતો. પણ કૌશલ્યાએ કહ્યું, 'બેટા ! તેં કદી કષ્ટનું મોં જોયું નથી. ક્યાં અયોધ્યા અને ક્યાં અરણ્ય ? અને રામ અને તું બન્ને જશો તો હું કેમ રહી શકીશ ?'

'માતાજી ! આપ હેતથી આશિષ આપો. આપની આશિષ અમોને બધું બળ આપશે. આપને અમારો વિયોગ સાલે એના કરતાં અમોને આપની ચરણસેવાનો વિયોગ બહુ સાલે છે. માતાજી ! આપે જ અમોને શીખવ્યું છે, કે નિયતકર્મ આગળ બીજું બધું ગૌણ છે.'

કૌશલ્યાજીએ સીતાજીને માથે મીઠો હાથ ફેરવી 'બેટા ! અખંડ સૌભાગ્યવતી રહો,' એમ કહી આશિષ આપી. પોતાના પુત્રને સીતાને સાચવવાની મધુર શિખામણ આપી.

કેવું પત્નીરત્ન !

સીતાએ સાસુજીનો સ્નેહ જાળવ્યો, આશીર્વાદ મેળવ્યા અને પતિભક્તિ પણ સિદ્ધ કરી. હૃદયથી લાગેલી સ્વધર્મની લગની પરધર્મોની લાલચમાં ફસાતી નથી તેમ પરધર્મોને હણતી પણ નથી. સ્વધર્મ જળવાતાં આખરે બધા ધર્મો બરાબર જળવાય છે. અને જો એ ચુકાય, તો બીજા ધર્મોને તરત કળાય કે ન કળાય પણ આખરે હાનિ પહોંચે જ છે. કઈ વેળાએ કયો સ્વધર્મ તે સીતા અને રામના પ્રસંગો પરથી તમે જોઈ લીધું.

આ ચિત્ર પાછળ રામનો ભગીરથ ત્યાગ, અખૂટ સમતા, જ્વલંત વીરતા અને ટેકપાલનનો ઉત્કટ આગ્રહ તો છે જ. પણ આ પળે સૌથી ચડી જાય તેવી છે એમની પિતૃભક્તિ. એક પિતાના નાનકડા વચન ખાતર આટલું બધું ? એમ તમોને લાગશે ખરું. પણ રામે વૈશ્યવૃત્તિ રાખીને લાભખોટના સરવાળાબાદબાકી ન ગણ્યાં. એણે તો **'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'** એ જ જીવનસૂત્રની પસંદગી કરી. ક્યાં અયોધ્યાના રાજવૈભવ અને વિલાસ અને ક્યાં એક એક ભૂષણો ઉતારીને વલ્કલ પહેરી વનવાટે વિહરવા સજ્જ થએલા રામ ! સ્નેહીજનો અને પ્રજાજનોનાં આંસુથી ભીંજાઈ

ગયા ને બોલ્યા—

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति ।
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ॥
प्रातर्भवामि वसुधाधिप चक्रवर्ती ।
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिल तपस्वी ॥

બન્ધુપ્રેમ

લક્ષ્મણને જ્યારે ખબર પડી કે બન્ધુ રામચંદ્રજી વનમાં જાય છે, ત્યારે સ્વર્ગીય સુખની મીઠી હૂંફ છોડી, જંગલની કાંટાળી ભૂમિ પર પગ માંડવા ને રામની પાછળ જવા તે આતુર બને છે, અને લાગલો જ દોડે છે માતૃચરણ તરફ. માતૃઆજ્ઞા તો તે સમયે પ્રાણ ગણાતી. માતાઓ પણ માતા જેવી જ હતી. તેમનામાં વાત્સલ્ય હતું, સ્નેહ હતો, બધુંય હતું. પણ તે ઘેવલાં ન હતાં. કર્તવ્યનું તેમને પળે પળે સ્મરણ રહેતું.

આદર્શ માતાનું હૃદય

પોતાના પુત્રના વડીલ બન્ધુ પ્રત્યેના આવા સેવકપ્રેમને જોતાં જ માતાનું હૃદય હર્ષિત થયું, ને સુમિત્રાદેવીએ કહ્યું, 'બેટા ! માતાને માટે પુત્રવિયોગ જેવું બીજું કોઈ કપરું કષ્ટ નથી. પરંતુ તારી આ ભાવના, તારો આ ઉત્કર્ષ આજે મને શતશત ચેતનાઓ સ્ફુરાવે છે. બેટા ! ખુશીથી જા. તને મારી આશિષ છે.'

કેવા એ ભવ્ય શબ્દો ! હર્ષાશ્રુથી નવડાવતાં એમણે આગળ ચલાવ્યું, 'બેટા ! **रामं दशरथं विद्धि** હવે તું રામને બન્ધુ જ ન લેખીશ પણ દશરથતુલ્ય એટલે કે પિતા લેખજે. **मां विद्धि जनकात्मजाम्** અને જનકપુત્રી જાનકીજીને મારા જેવી એટલે કે માતારૂપ સમજજે. તથા **अयोध्या अटवीं विद्धि !** અટવીને અયોધ્યા નગરી સમજીને રહેજે. એટલે કે હવે જ્યાં રામ ત્યાં જ તારું બધું કલ્પી લેજે. અહીંનું જો યાદ આવ્યું તો સમજજે કે ત્યાંનો ધર્મ ચૂક્યો.. **गच्छ तात यथा सुखम्** બસ, હવે બાપ ! સુખેથી જા.'

કેવી એ અપૂર્વ શિખામણ ! ભ્રાતા આદર્શ ન હોય તો ? એ સુમિત્રાને ઠેકાણેજ બીજી પુત્રમોહમુગ્ધ માતા હોય તો ? એને આવી પળે કદી સ્વધર્મ ન સૂઝે. એ તો ત્યાં એમ કહીને ઊભી રહે, 'રામ જાય છે તે તો પિતાના વચન ખાતર જાય છે. સીતા જાય છે તે પોતાના પતિ ખાતર જાય છે. પણ તારે જવાનું શું કામ છે ? તારા જવા વિના ક્યાં રામનું અટકી પડયું છે, તે ઘર બાળીને તીરથ કરવા ચાલ્યો ? ગાંડો ક્યાંનો ?'

પરન્તુ આ તો સુમિત્રા હતી, આદર્શ માતા હતી, લક્ષ્મણ જેવા રત્નની પ્રસૂતા રત્નકુંખધારિણી દેવી હતી. આ પરથી તમોને એ જાણવાનું મળશે કે માતાનો પુત્ર પ્રત્યે અને પુત્રનો માતા પ્રત્યે કેવો પ્રેમ હોઈ શકે. કર્તવ્યધર્મ બજાવવાના સમયે ચુકાવે નહિ પણ પ્રેરણા પાય તે જ આદર્શ માતૃપ્રેમ.

કર્તવ્યધર્મને નેવે મૂકી દે, નિયત ફરજો ભુલાવી દે, તેને પ્રેમ કહેવો એ મહા ભૂલ છે. એને મોહ, રાગ, કે બહુબહુ તો ભલી લાગણી કહી શકાય. પણ પ્રેમ તો નહિ જ.

લક્ષ્મણજી વન જવાનાં વસ્ત્રો સજી જ્યારે પોતાની પત્ની ઊર્મિલા પાસે આવે છે, ત્યારે સતી ઊર્મિલા એમની રાહ જોઈ ઊભાં છે. સ્વામીનો વનવેશ દેખી સતીને ભારે આઘાત થાય છે. શોકમગ્ન પત્નીને પતિ કહે છે, 'વહાલી ! તેં સાંભળ્યું હશે, પિતાજીના વચન ખાતર રામ સીતાજીસહ વનવાસ જાય છે. એટલે તેમની સેવામાં જવાનું મારું કર્તવ્ય મને પોકારી રહ્યું છે. માતાજીની રજા મેળવી છે, અને તારી રજા લેવા આવ્યો છું.'

વજ્રપાત જેવા આ સમાચાર સાંભળી ઊર્મિલા ભારે શોકાતુર બની ગઈ. સ્તબ્ધચિત્ત થઈ જડવત્ બની અશ્રુપૂર્ણ નયને કંપી ઊઠી. લક્ષ્મણજી કહે, 'પ્રિયે ! અપરાધ વિના તને છોડી જવાથી તારા અભિલાષ–અનેક મનોરથો આજે સંકેલાઈ જાય છે. અને તેથી તને કેટલું કષ્ટ થાય તે હું બરાબર સમજું છું. પણ વડીલ ભાઈ વનમાં

વસે ને હું મહેલમાં મહાલું એ મારાથી કોઈ રીતે બની શકે તેવું નથી. મનોમંથનને અંતે તારા ને મારા સુખવૈભવના ભોગે પણ કર્તવ્ય બજાવવું એ ઇષ્ટ લાગે છે. તું શાણી સંસ્કારી અને ઉદારદિલ છે. એટલે તારી પાસે એ આશા રાખું છું.'

'પ્રાણનાથ! આપનું કર્તવ્ય એ મારું કર્તવ્ય છે. મારા સ્વાર્થને અર્થે આપનો બંધુધર્મ ચુકાવી આડખીલી નાખવી એ મારા માટે યોગ્ય નથી. આ સમયે મારી વિરહવેદનાની વાત વિસ્તારી આપના કાર્યમાં વિઘ્ન નહિ નાખું. આપ સુખેથી પધારો, અને વડીલ બંધુની અને સતી જાનકીજીની યથોચિત સેવા કરો.'

'ધન્ય દેવી! તારી ઉદારતાને અને તારા સંસ્કારજન્ય ભાવોને.'

ઊર્મિલાનું હૃદય વિરહથી ચિરાતું હતું. અનેક આશાના મહેલો જમીન-દોસ્ત થાય છે, છતાં એ પતિપરાયણાએ પોતાનો સ્વાર્થ વહાલો ન કર્યો. વિયોગ પણ ચાર છ માસનો ન હતો. ચૌદ ચૌદ વર્ષનો હતો. પણ પતિપરાયણ આદર્શ સ્ત્રીરત્ન ઊર્મિલા પતિને વિઘ્નરૂપ ન થઈ. આ દૃષ્ટાંત દરેક આર્ય મહિલાએ તથા ખાનદાની ધરાવતા દરેક યુવકે વિચારવા યોગ્ય છે.

ભરતની ભાવના

ભરત પણ ભાઈ જેવો ભાઈ હતો. પરંતુ આ વેળાએ એ અયોધ્યામાં ન હતો પણ મોસાળ ગયો હતો. નહિ તો ક્ષણવાર એ પણ થોભત નહિ. તેને બોલાવ્યો ને તે આવ્યો. આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. તેને અયોધ્યાની ગાદીના આનંદની તો કલ્પનાયે ન આવી. તેને રામચંદ્રજીના વિરહના સ્મરણે જ પાગલ બનાવી મૂક્યો. પોતાની માતા કૈકેયી રામને માટે આવું ઇચ્છે એવી તેને સ્વપ્નમાંયે કલ્પના નહોતી. કૈકેયી પણ એક માતા જેવી માતા હતી. રામ પર તો કુદરતી રીતે જ તેને ભરત કરતાં વધારે હેત

હતું. પણ મંથરા દાસીના સંસર્ગદોષથી કહો, રાજમાતાના પદનો મોહ લાગવાને કારણે કહો, કે ભાવિ ભાવના કારણે મતિમાં મલિનતા પ્રગટી કહો, પણ એ આંધીમાં તેનું વહાણ ડૂલી ગયું હતું. ભરતને એ ખ્યાલ જ ન હતો.

જો કે કૈકેયીને એમ લાગતું હતું કે મારો પુત્ર મારી વાતને નહિ અવગણે, પરંતુ તે પુત્ર માતૃસ્નેહમાં તરબોળ હોવા છતાં માતૃ-મોહમાં પાગલ ન હતો. રાજગાદીની લાલસાને એના કર્તવ્યધર્મે અડવા ન દીધી. તે અયોધ્યામાં આવ્યો અને પહેલો જ મા પાસે ગયો. માતાને ચરણે બેસી પૂજ્ય ભાવના સામે રાખી ભિંજાવતા હૃદયે એણે કહ્યું, માતા! માતા! આપને આ શું વિપરીત સૂઝયું? અરે મા! આકાશ પાતાળ એક થાય તોય રામ વનવાસ જાય અને હું ગાદીએ બેસું એ બને? જનેતા! તેં જ ભ્રાતૃપ્રેમના સંસ્કારો વાવ્યા છે. આજે તારું એ કલ્પદ્રુમ સમું સ્નેહવૃક્ષ ક્યા સ્વાર્થમાં સૂકાઈ ગયું?'

ભરતના એક એક વચનમાં ગિરિને કંપાવે તેવું ગૌરવ હતું. કૈકેયી અવાક્ બની ગઈ. તેને આ સાંભળી નવાઈ લાગી. ભરત રાજ-ગાદીથી ખુશી થશે એમ તે માનતી હતી, પણ ભરત તો ભરત જ હતો! એ દશરથ જેવા પિતાનો અંગજાત અને રામ જેવા ભાઈનો બન્ધુ હતો. એક તરફ રાજગાદી અને બીજી તરફ બંધુસેવા, એ બે વસ્તુમાં બીજીની પસંદગી જ પહેલી કરે તેવો હતો.

કૈકેયીને ભૂલનું ભાન

કૈકેયીને ભરતના બોલ પછી ભૂલનું ભાન થવા લાગ્યું. અરે રે! મંથરા જેવી દાસીના ભરમાવવાથી મેં શું કર્યું? તે વિચારે તેને ચકડોળે ચઢાવી. હવે એને પોતાની કલ્પનાના કોડ પર ઘૃણા છૂટી. ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. અંતર કકળી ઊઠયું. વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ. પણ હવે શો ઉપાય?

ભરત અને પ્રજાજનો

ભરતને પ્રજાજનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. 'દેવ! આપ પણ દેવના બાંધવ છો. અયોધ્યાનું શાસન કરો. રાજની ધુરા સ્વીકારો.'

ભરતનું તો મંથન જ ચાલતું હતું. વડીલબન્ધુ રામ અરણ્યમાં ભટકે અને હું રાજવૈભવ માણું? એ વિચારો તેને ક્ષણે ક્ષણે કંપાવતા હતા. કેવો ઉચ્ચ આદર્શ! કેવી કૌટુમ્બિક પ્રેમની ભાવના! તે દિવસો ગયા.

આજે તો વડીલોની આજ્ઞાને આધીન થવામાં પણ સ્વતંત્રતાને ધક્કો પહોંચી જાય એમ માને ત્યાં આવા પ્રસંગે તો પૂછવું જ શું?

પિતાની, વડીલની, મુરબ્બીઓ કે અન્ય સજ્જનોની સેવા બજાવવામાં કે કર્તવ્યધર્મના પાલનમાં એમને પરાધીનતા લાગે, પણ વ્યસનો અને વિલાસના માર્ગે ઘસડાતી વૃત્તિની પરાધીનતાનો તો એને ખ્યાલ પણ ન આવે. આર્ય પ્રજાને કર્તવ્યભાન પૂર્વે તો હતું જ, પણ આજે તો પેટ અને અહંવૃત્તિ પોષવા આવાં કપડાં વિના, આવા ખોરાક વિના, આવા બૂટ વિના નહિ ચાલે. પણ સેવાનો કે કર્તવ્યધર્મ બજાવવાનો પ્રસંગ આવે કે છટકી જવા પ્રયત્ન કરશે. ઉચ્ચ ગણાતા શિક્ષણ પામેલાની પણ આ દશા છે. આ દશા શાથી થઈ તે હું પ્રસંગે કહીશ. આજે તો આ રામાયણનાં પાત્રો તમારી સામે મૂકી કૌટુમ્બિક કર્તવ્યનો ભવ્ય આદર્શ સમજાવી રહ્યો છું.

ભરતનો સ્વાર્થત્યાગ

ભરતમાં સ્વાર્થત્યાગની ભાવનાનો વિકાસ હતો ત્યારે જ અલૌકિક પ્રેમ પ્રગટાવી શક્યા હતા. તેની સ્વાર્થત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના પર જરા લક્ષ આપો, તેના જીવનમાં ખૂબ ઊંડા ઊતરો ત્યારે જ તેની મહત્તા ક્યાં છે, તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે. ક્ષત્રિય રાજનૈતિક નિયમને અનુસરીને નાના ભાઈને ગાદી ન હોય, સ્વમર

રાજગાદીની સંભાવના ન હોય, તે નાના ભાઈ ભરતને સહજ સહજ મળે: પ્રજાજનો પણ આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થે, છતાં એવાં ગાઢ પ્રલોભનો વચ્ચે કર્તવ્યધર્મ સાંભરે ત્યાં જ સાધકના વિકાસની સાચી કસોટી છે.

ભરત રામની પાછળ અરણ્ય તરફ—

ભરતને રાજગાદીની નહોતી પડી. તેને તો રામની પડી હતી. તેનાથી પોતાની માતા કૈકેયીના સ્વાર્થમય પુત્રમોહની દુર્ગંધ સહી નહોતી જાતી. તે રામની પાછળ ગયો. રામને વનમાં જઈ ભેટયો. અને ગદ્‌ગદિત કંઠે કહેવા લાગ્યો, 'બન્ધુ! કૃપા કરો. મારાં અગણિત પાપોથી બળી જળી રહેલા દિલને શાન્ત કરો. મારાં પાપ ન હોત તો પૂજ્ય જનેતાને આવું કેમ સૂઝત? પરમબન્ધુ! ક્ષમા કરો. પુનઃ અયોધ્યા પધારો. નગરજનો ચાતક મેઘની રાહ જુવે તેમ આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે. વનમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ આપની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થઈ ચૂકયું છે. હવે આપની જ પ્રતિકૃતિ રૂપ આપનો આ લઘુ બન્ધુ ૧૪ વર્ષ વનમાં ગાળશે. પણ તમે ચાલો.'

આવા ભ્રાતૃપ્રેમ અને ભક્તિથી તરબોળ થયેલા ભરતને શ્રી રામ જવાબ વાળે છે.

'ભાઈ! પૂરાં ચૌદ વર્ષનો વનવાસ એ જ પ્રતિજ્ઞા, અને ત્યાં સુધી અયોધ્યા કે અયોધ્યાની રાજગાદીનો વિચાર એ પણ પ્રતિજ્ઞા-ભંગ છે. પ્રિયતમ! જે ભક્તિથી તું મને આમંત્રી રહ્યો છે, તે જ ભાવનાથી તારા શરીર પર ફરજ પાડી અનાસક્ત ભાવે અયોધ્યાની રાજગાદી સંભાળ, એ મારી હાર્દિક ઇચ્છા છે.'

'મોટાભાઈ! આપને વનવાસ અને મારું રાજગાદી પર અધિષ્ઠાન એ બંને દૃશ્ય મને કંપાવે છે.'

'તે કંપનમાં જ મીઠાશ છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં કર્તવ્ય-ભાનથી રાજગાદીના સ્વીકારમાં તારી ભૂમિકાની કપરી કસોટી છે.'

કેવો સરસ સંયોગ!

એક કહે છે કે રાજગાદી તું લે. બીજો કહે છે કે તું લે. ભરતને અયોધ્યાનું રાજપદ કર્તવ્યધર્મની આગળ ક્ષુદ્ર લાગે છે.

ક્યાં ભરત અને ક્યાં કૂણિક! ક્યાં એ નિર્મળ ભ્રાતૃભાવ અને ક્યાં આ હાર હાથી માટે ભાઈભાઈ વચ્ચે લોહીની નદી! જરા અંતર તપાસો તો ખ્યાલ આવે કે એક તુચ્છ વસ્તુ સારુ ભાઈભાઈ વચ્ચે કેવા ઝગડા થાય છે. કોર્ટ જઈ બંનેનાં તન મન અને ધન–સાધનની ખુવારી કરે છે. ભાઈને જોઈતી ચીજ મારે ન જોઈએ એવી ઇચ્છા ક્ષુદ્ર જનો કદી ન બતાવી શકે. તે ભાવના તો વીર જ બતાવી શકે. અને તે પ્રમાણે વર્તી બતાવે.

રામચંદ્રજી સમર્થ હતા. તેથી જ ભરતની કાકલુદી ભરેલી વિનંતિ, કૈકયીની ફરી ગયેલી સ્થિતિનો આગ્રહ અને પ્રજાનું કહેણ છતાં નિશ્ચય એ નિશ્ચય, એમ નિજ સંકલ્પ પર દૃઢ રહ્યા. એમણે ભરતને હેતથી સમજાવીને કહ્યું, 'ભાઈ! તું મારી વતી અયોધ્યાના રાજ્યની ધુરા સંભાળ.'

આમ જ્યારે રાજગાદી સંભાળવાની રામચંદ્રજીએ ના પાડી અને અયોધ્યા આવવાની છેક જ અનિચ્છા બતાવી, ત્યારે ભરત નિરુપાય થયો અને ભ્રાતૃસેવા ખાતર પોતાને સાથે રાખવાની રામને પ્રાર્થના કરી. રામે કહ્યું, 'પ્યારા બાંધવ! ભ્રાતૃસેવા સાથે રહીને બજાવી શકાય તેવું કંઈ નથી. દૂર રહીને પણ બજાવી શકાય છે. મારી સાથે આપણો લક્ષ્મણ ભાઈ છે. માટે મારી આજ્ઞા છે કે તું અયોધ્યાનું ન્યાયશાસન મારી વતી ચલાવ. પ્રજાશાસન વિના તેનું પોષણ શી રીતે થાય? માટે રાજ્યને કર્તવ્ય ખાતર સ્વીકાર, ઉપભોગ ખાતર નહિ.'

કર્તવ્યધર્મનો પ્રશ્ન આવ્યો કે તુરત જ ભરત ચૂપ થઈ ગયો.

કર્તવ્યધર્મ આગળ રામના સહવાસની પ્રબળ ઇચ્છા ગૌણ બની ગઈ. કર્તવ્યથી વિમુખ કોઈ પણ ભોગે થઈ શકાય નહિ તેવી તેના મન પર નિશ્ચિત દૃઢતા હતી. તેણે મનેકમને પણ તે વાત સ્વીકારી. અયોધ્યાની રાજધુરા ચલાવવાની બંધુઆજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી, પણ રાજા તરીકે નહિ. એક સેવક તરીકે–સિપાઈ તરીકે.

ભરત સ્વધર્મ ખાતર અયોધ્યા પાછો વળ્યો. રામ કનેથી વિદાય માગી એ દુઃખિત હૃદયે વળ્યા. વિદાય સમયે ભરતના મનમાં દ્વંદ્વ મચ્યું હતું. ભ્રાતૃપ્રેમ, ભ્રાતૃસેવા, રાજગાદી, એ શબ્દો મૂંઝવતા હતા. એ જ મૂંઝવણ સાથે તે અયોધ્યા આવ્યો.

અયોધ્યાની પ્રજાએ પ્રેમપૂર્વક સન્માન્યો. ભરતે તો રાજ્યાભિષેક સમયે રાજગાદી ઉપર રામની પાદુકા રાખી પૂજન કર્યું અને પોતે તેમની આજ્ઞાના પાલનાર્થે રાજગાદી સ્વીકારે છે, તેવો ખ્યાલ આપ્યો. કેવો બન્ધુ પ્રેમ. કેવી એ કર્તવ્યપરાયણતા! રામાયણનાં આ પાત્રોનાં જીવન વિચારવા જેવાં છે.

રામાયણ વિષે આટલું સાંભળ્યા પછી રામે રાવણ સામે યુદ્ધ કેમ કર્યું? અને સીતાને સગર્ભા સ્થિતિમાં વનવગડામાં કેમ મોકલ્યાં? એ બે પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવશે.

રામની કર્તવ્યપરાયણતા

સીતાને રાવણ ઉપાડી ગયો, ત્યારે રામ વિચારમાં પડ્યા. એમને થયું, પત્ની એ પતિનું અર્ધાંગ છે. તે પતિ સાથે સુખ છોડી વનમાં આવ્યાં. રામના સુખે સુખી બન્યાં અને દુઃખે દુઃખી બન્યાં. તેનું કોઈ પણ ભોગે રક્ષણ કરવું તે મારું કર્તવ્ય છે. તેની ખાતર આકાશપાતાળ એક થાય તોય શું? તેની ખાતર શક્ય એટલું બધું કરીને પણ સીતાજી મેળવવાં જોઈએ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે રામાયણનું યુદ્ધ સીતાજીના મોહ ખાતર નહિ પણ એક પતિનું કર્તવ્ય [illegible] શકે તે ખાતર હતું

જે પતિ, ભાઈ કે પિતા કોઈ ગુંડો પોતાની સ્ત્રી, બેન કે દીકરીને ઉઠાવી જાય ત્યારે 'હશે, જેવા એના ઉદય. બનવાયોગ્ય બને છે.' અથવા 'એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે. પાપી પાપથી ડૂબશે,' એવાં આશ્વાસન લઈ ચૂપ થઈને બેસી રહે છે, તેમણે કૌટુમ્બિક કર્તવ્ય પારખ્યું જ નથી. એવા માણસો તો ખરેખર નરાધમો છે. એવા સમયે પોતાની અશક્તિ ઢાંકવા કર્મની ફિલસૂફી ડહોળવા બેસે એમનું જીવન ભૂમિને ભાર રૂપ છે. એમણે યાદ રાખવું જોઈએ કે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયા પછી માનવ માનવ નથી રહેતો. પશુ પિશાચ કે રાક્ષસ બને છે.

કર્તવ્ય ખાતર

કર્તવ્યધર્મ ખાતર ગમે તે આફતો વરસે તે સહન કરી આગળ ધપવું જોઈએ, અને કોઈ પણ ભોગે સત્કર્તવ્યમાં દૃઢ રહેવું જોઈએ. ભગવાન મહાવીરના અડગ ઉપાસક શ્રી ચેડા મહારાજાનું ચિત્ર જોઈ ગયા. કર્તવ્યધર્મની ખાતર તેમને યુદ્ધમાં જોડાવું પડ્યું. તેમણે લડાઈ કરવી પસંદ કરી પણ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવું પસંદ ન કર્યું. એથી જ એ યુદ્ધ તેમને મન કર્મયુદ્ધ નહોતું પણ ધર્મયુદ્ધ હતું. તેથી જ તેમના સહકારમાં બીજા ૧૮ દેશના રાજાઓ કે જે તેમના મિત્ર હતા અને મહાવીર ભગવાનના અનુયાયીઓ હતા તે બધા ભળ્યા. યુદ્ધ કરતાં પહેલાં એમણે બન્નેનું સ્વમાન સચવાય એવાં સુલેહ સમાધાનનાં બીજાં અનેક પગલાં કૂણિક નજીક જવા માટે ભર્યાં હતાં. સો સો વાર પોતાની કક્ષા પ્રમાણે વિચાર્યું હતું. પણ જ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે તો કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવાથી જ યુદ્ધ અટકે એવું છે, ત્યારે કર્તવ્ય-ભ્રષ્ટ થવા કરતાં બીજો માર્ગ પસંદ કરવો પડ્યો. અને કૂણિકની સાથે યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. કૂણિક માટે તો એ યુદ્ધ કર્તવ્ય-ધર્મથી સાવ વિરુદ્ધ હતું. એ યુદ્ધમાં એક કરોડ ને એંશી લાખ સુભટો માર્યા ગયા. તે વિગત તમે સાંભળી ચૂક્યા છો. આ રીતે પ્રજારક્ષણ માટે બીજો કોઈ માર્ગ ન રહે તો ક્ષત્રિયને યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

જો કે માનવતાની ઉચ્ચ કોટીએ ગયા પછી કોઈ પણ સંયોગોમાં પશુબળનો સામનો એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પણ જ્યાં લગી એ ભૂમિકા સ્વાભાવિક ન હોય ત્યાં લગી એ આપદ્ધર્મમાં ગણી ક્ષમ્ય થાય છે, જો એમાં કેવળ નિઃસ્વાર્થ હોય તો. કારણ કે એવો નિઃસ્વાર્થ આખરે એને એવી અહિંસાની કક્ષા ઉપર લઈ જાય છે કે જ્યાં બહારના યુદ્ધને અવકાશ જ રહેતો નથી. પણ જે ફોસી, પોચો, ઢીલો કે કર્તવ્યધર્મમાં શિથિલ હોય તે તો કંઈ ન કરી શકે. એવા કાયર અને અપ્રમાણિકને તો અહિંસાનું અને ક્ષમાનું હથિયાર પામરતા અને અધઃપતનના કારણ રૂપ જ બને છે.

ધોબીના વચન ખાતર

આટલું સાંભળ્યા પછી હવે છેલ્લો એક પ્રશ્ન રહ્યો. એ શંકા થવી સાવ સ્વાભાવિક છે કે જે રામે પતિધર્મ બજાવવા જતાં પત્ની ખાતર રાવણ સામે મહા જંગ ખેડયો, તે જ રામે માત્ર એક ધોબીએ ધોબણને ઉદ્દેશીને કહેલાં વચન ખાતર પોતાની ગર્ભવતી પત્નીને જંગલમાં મોકલવાની ક્રૂર આજ્ઞા કેમ કરી હશે? પણ ખરી રીતે તો રામના પતિકર્તવ્યધર્મની આકરી કસોટી એ જ પ્રસંગે થાય છે.

પતિધર્મ અને રાજધર્મ

એ વેળાએ રાજધર્મ એનો સ્વધર્મ બન્યો. એમણે વિચાર્યું કે 'સીતા તો સતી જ છે. રાવણને ત્યાં રહેવા છતાં એમનો અખંડ ચારિત્ર્ય માટે મને સ્વપ્નેય શંકા નથી. પણ હું જે પદ ઉપર છું તે પદે મારી જવાબદારી મહાનથી પણ મહાન છે. જો સીતાનું અનુકરણ મારી પ્રજા કરવા માંડે તો?' બસ, આ વિચારે એમને એ સ્થિતિ પર મૂક્યા કે કોઈ પણ રીતે સીતાનું સતીત્વ–શિયળવ્રત જાહેર રીતે સિદ્ધ થવું જોઈએ. હવે એ સિદ્ધ કરવા માટે

કયો માર્ગ લેવો તે એમની તે કાળની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. બીજો માર્ગ હોત તો તે તત્કાળ જંગલમાં આ દશામાં તો ન જ મોકલત. એટલું રામ જેવા ચારિત્રવાન, ન્યાયમૂર્તિ અને દયાસિંધુ માટે માનવું જ રહ્યું. અહીં તો હું એટલું જ કહું છું કે જો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ મેલો હોત એટલે કે એ પ્રેમમાં વિકાર કે મોહની પ્રબળતા હોત તો અરણ્યવાસમાં રહેનાર રામ આવે વખતે સીતાનો વિરહ ન જ સાંખી શકત !

કુટુંબ વ્યવસ્થાથી માનવી હળવો બને;
માટે સ્વધર્મપ્રારંભ કુટુંબ કર્તવ્યથી.

દામ્પત્ય

[પ્રવચન અઢારમું]

કૌટુંબિક કર્તવ્યો વિષે સામાન્ય રીતે હું કહી ગયો છું. કુટુંબ પછી અનુક્રમે સમાજ, દેશ અને વિશ્વ સુધી કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે છે. જ્યાં લગી કુટુંબ સમાજ અને દેશ લગી એની મર્યાદા રહે ત્યાં લગી એને કર્તવ્ય, ફરજ અથવા નીતિ કહેવાય છે. પણ જ્યારે એ કર્તવ્ય અનહદ એટલે કે વિશ્વવ્યાપક બને છે ત્યારે તેને ધર્મ કહેવાય છે.

એ વિશ્વવ્યાપી આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકામાં જવા પહેલાં જે ભૂમિકાઓ વટાવવી પડે અને જે લાયકાત મેળવવી પડે, તેને લગતી વાતો જ હું આ ખંડમાં કરવાનો છું. આજે તમોને દામ્પત્ય એટલે કે દંપતીધર્મ સંબંધમાં જ મુખ્યત્વે કહીશ.

'દામ્પત્ય' વિષયનું પ્રયોજન

કૌટુંબિક કર્તવ્યપાઠ પછી અહીં 'દામ્પત્ય' વિષય લેવાનું પ્રયોજન એ છે કે માનવી જન્મે છે ત્યારથી એ માતા અને પિતાના વાત્સલ્યને માણે છે. ભાઈ, ભાંડુ, વડીલ, મુરબ્બીના ખોળા ખૂંદે છે. સારાંશ કે કૌટુંબિક ફરજોની સાથે જ અનેકવિધ કસોટીએ ચડતાં, ભવની સરાણે ચડતાં એનું જીવન સુશોભિત અને ખુશનુમા બને

છે. ત્યારે એ કોઈ પણ આત્મીય સહચાર વિના રહી શકતું નથી. જેવી એની સામાન્ય કે વિશેષ ભૂમિકા, તે પ્રમાણે એ સહચારિણી, સન્મિત્ર કે સદ્ગુરુની શોધ કરી લે છે.

એ પ્રથમ ભૂમિકાના નરહૃદયનું નારીહૃદય સાથે જોડાવું તે લગ્ન. પત્નીની પતિમાં અને પતિની પત્ની-જાયામાં સમર્પણા તે દામ્પત્ય. જાયા અને પતિ બન્ને શબ્દો ઓતપ્રોત થઈને જ દંપતી શબ્દ બને છે. એ દંપતીધર્મ તે જ દામ્પત્ય. આથી દામ્પત્ય એ ગૃહસ્થજીવનનો પાયો છે. પતિપત્ની વચ્ચે જો એકરસતા હોય તો પરસ્પરની પ્રેરણાથી એમનો અંગતવિકાસ ઝડપી થાય અને જગતને પણ એ ઉપયોગી થઈ પડે. એટલે કે કર્તવ્યમાત્ર અને ધર્મમાત્ર એમને સહજ બની રહે. પણ આવી એકરસતા તો જ જામે કે જો વિકારપૂર્તિને બદલે દામ્પત્યનો આદર્શ બ્રહ્મચર્ય હોય. વીર્યની કિંચિત સ્ખલના પણ એને શલ્યની જેમ સાલે. **प्रजायै गृहमेधिनाम्** એવી ગૃહસ્થાશ્રમની સ્વસ્ત્રી વિષયક મર્યાદાથી અધિક છૂટ લેવામાં પણ એટલે અંશે એ દામ્પત્યની શુદ્ધતા ખંડિત થએલી માને, એવાં દંપતીની ભૂમિકા પ્રાણકોટીની ગણાય. હવે આ જ સિદ્ધાંતને હું દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવીશ.

પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ હરિશ્ચંદ્ર

તમોને બધાને ખ્યાલ હશે કે હરિશ્ચંદ્ર મહારાજાએ વિશ્વામિત્ર ઋષિને વર માગવાનું વચન આપેલું; એ ઋષિ હરિશ્ચંદ્રની સત્ય-નિષ્ઠાની કસોટી સારુ આવ્યા હતા. તેણે તો આખું રાજપાટ માગી લીધું. તે તેમણે આપ્યું. પણ તે પહેલાં એક લક્ષ સુવર્ણ માગેલ તે આપવા રાજા બંધાએલા હતા. પરંતુ હવે રાજપાટ આપ્યા પછી તેની પાસે દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય? છતાંય,

रघुकुलरीति सदा चली आई ।
प्राण जाय पर वचन न जाई ॥

એ સ્વધર્મનું ભાન એને વચનપાલન તરફ પ્રેરતું હતું. હવે વચન પાળવા જેટલું તો દ્રવ્ય રહ્યું જ નહોતું. ત્યારે એ માગણી કઈ રીતે પૂરી શકાય તે એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. કોઈ માર્ગ ન રહ્યો. તે પોતાની ભૂમિ તજી કાશી દેશમાં જાય છે, અને ત્યાં પોતે વેચાવા તૈયાર થાય છે. તે વખતે તારામતી કહે છે, 'હું અને પુત્ર રોહિત છીએ તે આપનાં જ અંગ છીએ. આપ શા સારુ ચિંતા કરો છો?' અર્ધાંગના તે આનું નામ. પતિને પ્રતિજ્ઞાજન્ય જે સંકટ આવ્યું તેમાં એણે પોતાનો ફાળો પહેલો આપવા હામ ભીડી. સતી તારામતી રાણી મટી અને દાસી બની. કેટલું બલિદાન! કેવી એકાત્મતા?

પણ હરિશ્ચંદ્રને આટલું બધું શા સારુ?

હરિશ્ચંદ્ર સામે કેવળ સત્યપાલનનો જ પ્રશ્ન હતો. કોઈએ એનું રાજ્ય નહોતું પડાવ્યું. એણે એ સ્વેચ્છાએ આપ્યું હતું. અહીં તમે એમ પૂછી બેસશો કે વરદાન માગનાર મર્યાદાને ઓળંગી ગયો, પણ એવા અવિવેકી માગનારને ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાને હરિશ્ચંદ્રે ગાંડાઈ કેમ કરી? તેય ઠીક, પણ હતું તેટલું આપ્યા પછી પણ વરદાન-પૂર્તિ માટે પોતે વેચાવું કે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને વેચવાં એ શું યોગ્ય હતું?

ભાઈઓ! એણે વરદાન માગવાનું કહેવું જોઈતું હતું કે કેમ એ તો હરિશ્ચંદ્રની અંતરંગ ભૂમિકાની વાત હતી. પણ વચન અપાયા પછી પ્રાણસાટે પાળવું જોઈએ એટલું તો સહુને ગળે ઊતરવું જ જોઈએ. અહીં હું એ જ બાબત પર વધુ લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યો છું, કે પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે એણે શું શું કર્યું? પોતાનાં પ્રાણ-વલ્લભ પત્ની અને પુત્ર વેચાયાં. એનું જે ધન આવ્યું તેટલું આપતાં પણ વચનપાલન માટે વહોરી લીધેલું કરજ ન ફીટ્યું. ત્યારે આખરે પોતે પણ વેચાયો. કોને ત્યાં? ચાંડાલને ત્યાં. એના માલિક ચાંડાલે મસાણનો ઇજારો લીધો હતો. હરિશ્ચંદ્રને મસાણમાં આવતાં મુડદાં પરના કર ઉઘરાવવા માટેનું કાર્ય સોંપાયું.

ક્યાં એ મહારાજાનું પદ, અને ક્યાં ચાંડાલની આવી ચાકરી?

તે દિલગીર ન થયો. ચારિત્ર્ય રહે, તો કર્તવ્યનું પાલન થયું એટલે બસ. એ એની મહામોજ હતી. આટલે લગી આવીનેય કર્તવ્યધર્મની કસોટીઓ હજુ ઘણી બાકી હતી.

કસોટીની પરાકાષ્ઠા

રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં ગાજવીજ વચ્ચે એક બાઈ પોતાના કર પર એક પુત્રનું શબ લઈને શ્મશાનમાં આવી હતી. તેની પાસે કર ભરવાને ધન ન હતું. ચાંડાલના ચાકર હરિશ્ચંદ્રનો કર્તવ્યધર્મ હતો તે એણે બજાવવો જ રહ્યો. પછી એ ગમે તે વ્યક્તિ હો.

બાઈએ કહ્યું, ' મારી પાસે કશું નથી.' કેવી કરુણાળુ મૂર્તિ ! અને કેવો કરુણ પ્રસંગ ! દયા અને ઉદારતાની જીવંત મૂર્તિ સમા હરિશ્ચંદ્રનું લાગણીપ્રધાન હૈયું હાથ ન રહ્યું, પણ કર્તવ્યધર્મ આગળ તે લાચાર હતો. તે બાઈ પણ બીજી કોઈ નહિ, રાણી તારામતી હતી; અને એ પુત્ર પણ બીજો કોઈ નહિ પણ પોતાનો જ અંગજાત કે જેને સર્પદંશ થયો હતો તે રોહિત હતો. છતાંય હરિશ્ચંદ્ર અડગ રહ્યો. કર્તવ્યધર્મની કસોટીની તો આ પરાકાષ્ઠા છે.

અહીં કોની પ્રશંસા કરવી–સતી તારામતીની કે સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રની? હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતીનાં કષ્ટો તો રોમાંચ ખડાં કરે છે. આટલી હદ સુધીની કસોટી તો વિરલ આત્માઓની જ થાય, અને મહાસમર્થ સત્યાર્થી જ એ કસોટીમાં પાર ઊતરે. શાસ્ત્રો હરિશ્ચંદ્રતારામતીનું ચિત્ર દોરી કર્તવ્યધર્મની જે પરાકાષ્ઠા બતાવે છે, તેના ગર્ભમાં સતી તારામતી અને મહાત્મા હરિશ્ચંદ્રનું દામ્પત્ય કેવું એકરસ હતું, તે નિહાળવું ઘટે છે. જો એટલી એકરસતા ન હોત તો આટલો મહાન આત્મભોગ અને આટલી સિદ્ધાન્તની વફાદારી હરિશ્ચંદ્ર કે તારામતી એકેમાં ન હોત.

મહત્ત્વની વાત

અનેક મહાપુરુષોનો આ બાબતમાં એકમત છે, કે સ્ત્રીજાતિ સ્વભાવે જ સ્વાર્પણની મૂર્તિ છે. જો એને સુયોગ્ય ક્ષેત્ર મળે તો

એ ઘણી બાબતોમાં પુરુષજાતિને કર્તવ્યપાલનમાં પ્રેરક અને માર્ગ-દર્શક બની શકે તેમ છે. એનું કારણ સ્ત્રીઓનું હૃદય પુરુષ કરતાં સામાન્ય રીતે કોમળ અને ભક્તિપ્રિય હોય છે. પણ પુરુષજાતિના કોઈ દુર્ભાગ્યને લીધે એ પોતાનો પતિધર્મ પાયાથી જ ભૂલી જઈ આવેશ અને વિકારનો ગુલામ બની કાં તો પત્નીની અવગણના કરે છે, કાં તો મોહાંધ બને છે. કર્તવ્યધર્મની આ એક મહાન ત્રુટિ ગણાય. પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમનાં સમાન અંગ છે, બન્નેએ પરસ્પર પોતાનાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં છે, એ વાત માત્ર વાણીમાં રહે છે.

ઘણી વાર પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે ભારે નિષ્ઠુર વર્તન ચલાવે છે. એની આંખમાં સત્તા અને મદની ખુમારી હોય છે. એ કેફને લીધે એને પોતા પ્રત્યેનું સ્ત્રીનું સહજ સમર્પણ ખ્યાલમાં આવતું નથી. ન્યાયી કુદરત આ દુર્વર્તન સાંખી શકતી નથી, એટલે કંઈ ને કંઈ કસોટી કરે છે. કાં તો એને ભાગે નિર્ધન અવસ્થા આવે છે અથવા તો સ્ત્રીનો વિયોગ થાય છે. અને ત્યાર પછી બીજી સ્ત્રી એવી પ્રકૃતિની આવે છે કે જે એની નિષ્ઠુરતાને ટપી જાય. તેવે વખતે તેની આંખ ઊઘડે છે, વિયોગ સાલે છે, અને પોતાની બેદરકારી પ્રત્યે ખેદ જન્મે છે. કેટલાક વિરલ દાખલાઓમાં એવું પણ બને છે કે કોઈ આદર્શ સ્ત્રી આવ્યા પછી દુરાચારી કે અકર્મી પુરુષ તેના સત્સંગ અને પ્રેરણાથી સદાચારી અને કર્તવ્યપરાયણ પણ બની જાય છે.

આદર્શ સ્ત્રી

એ રીતે એક આદર્શ સ્ત્રી આ ગૃહસ્થાશ્રમના નાવની સાચી સુકાની બની શકે. તે હજારો દુઃખો સહન કરી કુટુંબના અનેક મનુષ્યોનાં મહેણાંટોણાંઓને ગળી જઈ સાચી સેવા સમર્પે. એક માત્ર પતિની ખાતર નહિ, પણ આખાએ કુટુંબ અને તેની આગળ સમાજ,

દેશ અને વિશ્વ સાથે સંબંધ ધરાવી શકે, તેટલું તેની સેવાનું ક્ષેત્ર, સેવાની ભાવના વિશાળ હોય. હજારો પીડિતોને તે વત્સલતાથી પંપાળી શકે. ક્લેશ, કંકાસ, ક્રોધ, કુટિલતા કે તેવા દુર્ગુણો તેના અણુમાંયે ન હોય. સહિષ્ણુતા, નમ્રતા, સદ્‌વિચાર અને વીરતા જ તેનાં સાથી હોય. આવી ગૃહિણી તે આદર્શ સ્ત્રી ગણાય.

એક દૃષ્ટાંત : લક્ષ્મીધર શેઠ

લક્ષ્મીધર કરીને એક ધનાઢ્ય શેઠ હતો. તેને ઘેર એક આવું જ આદર્શ સ્ત્રીરત્ન હતું. તેનું નામ કમલા હતું. લક્ષ્મીધરનો સ્વભાવ પ્રથમ ખૂબ વિચિત્ર હતો, પણ ધીરે ધીરે પત્નીના પ્રસંગથી સુધરી જવા પામ્યો હતો. એથી બન્ને પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં કુશળ રહેતાં, અને સદાચારી દામ્પત્યનું સુખ માણતાં. પોતાનો પતિ લક્ષ્મીધર જ્યારે બહારના શ્રમથી થાકીને ઘેર આવે ત્યારે પત્ની તુરત જ તેની જરૂરિયાતો વગરમાગ્યે હાજર કરે, મીઠાં વચનોથી પ્રસન્ન કરે અને ચિંતા હોય તો સાંત્વન આપે. સેવા બજાવવામાં તો એટલી નિપુણ અને તત્પર કે માત્ર ચેષ્ટા પરથી ભાવોને સમજી જાય. તેને કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે.

આ બાઈ જેટલી વ્યવહારપટુ હતી તેટલી જ ધાર્મિક હતી. કુશળતા અને કાર્યપરાયણતા એ જીવનવ્યાપી વસ્તુ છે. 'જે વ્યવહારમાં શુદ્ધ હોય તે જ ધર્મમાં શુદ્ધ હોઈ શકે.' એ સૂત્ર એના જીવનમાં અક્ષરશઃ ઊતર્યું હતું. અને એ તો દેખીતું જ છે કે જે બાઈ ઘરમાં ફૂવડ, ક્રોધી અને કજિયાળી હોય તેણે ધર્મસ્થાનમાં જઈ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ક્રિયા કરી હોય તોય એ નિરર્થક છે.

આ બાઈના જીવનમાં ધર્મ અને વ્યવહારનો સુમેળ હોવાથી એણે આખા કુટુંબને વશ કરી લીધું હતું. એટલું જ નહિ બલકે જેના જેના સહવાસમાં એ આવે તે સૌ કોઈ પ્રસન્ન જ થાય અને તેના પ્રત્યે સદ્‌ભાવ, પૂજ્યભાવ જાગ્યા વિના રહે જ નહિ. કોઈને

નારાજ કરવાનું તેના સ્વભાવમાં ન હતું. અને કોઈ નારાજ થાય કે એનું અંતર તરત દુભાતું. એની સુવાસ કુટુંબ કે અમુક સમાજમાં જ નહિ, આખા ગામમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં ફેલાઈ હતી.

આતિથ્યસન્માનમાં તો તે અજોડ હતી. બ્રહ્મચર્ય તરફ એને ભારે આદર હતો. બન્નેની સંમતિથી ગૃહસંસારના દિવસોની મર્યાદા બાંધી લીધી હતી. પતિ પણ સહવર્તનમાં ઠીકઠીક સાથ પૂરતો. જો કે એનામાં હાડનો સંયમ ન હતો, પણ પત્નીની ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ ન થવા એ હંમેશાં કાળજી રાખતો. આખરે મર્યાદિત ગૃહસંસારને પરિણામે એમને એક સુંદર પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. હવે એણે પોતાના પતિની સંમતિ લઇ અખંડ રીતે અમુક કાળની મર્યાદા લઈ બ્રહ્મચર્યની આરાધના શરૂ કરી. અને માતાને છાજતા બધા ધર્મો પુત્ર પ્રત્યે બજાવી સુસંસ્કારો રેડવા માંડ્યા, અને સુસંસ્કારો સાથે જેમ જેમ વય વધતી ગઈ તેમ તેમ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

આ રીતે આ ગૃહસ્થાશ્રમીનો ગૃહસ્થાશ્રમ ઇતર ગૃહીઓને ઈર્ષ્યા ઉપજાવતો. પણ ભાવિના ગર્ભમાં કંઇક જુદું જ બનવાનું નિર્માયું હતું. એક વર્ષ પહેલાં લક્ષ્મીધર બીમાર પડેલ ત્યારે કમળાએ પતિની સેવામાં રાતદિનના ઉજાગરા કર્યા. અતિ પરિશ્રમથી શેઠ તો સાજા થયા પણ કમળાનું શરીર ઘસાઈ ગયું. તે છતાં નિયમિત ગૃહકર્તવ્ય નભાવ્યે જ જતી હતી. પોતાના કર્તવ્યમાં એ હંમેશાં જાગ્રત હતી.

તે બાઈનું કાળયોગે એકદા શરીર લથડ્યું અને બીમાર પડી. તેની બીમારી દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. તેના પતિએ આ સમયે પોતાનો પતિધર્મ બજાવવામાં ખામી ન રાખી. ઔષધોપચાર અને સેવાચાકરી ખૂબ કરી, પણ અંતે વિધિના હાથમાં વાત ગઈ. દર્દ અસાધ્ય બનતું ગયું, અને છેવટે બચવાની કોઈ પણ આશા ન રહી. હવે તો તેના મૃત્યુની અંતિમ પળો હતી. અંતિમ અવસરે જ્યારે આ ગૃહ અને આ દેહમંદિરમાંથી તેનો આત્મા વિદાય થવાની તૈયારી

કરી રહ્યો હતો ત્યારે મૃત્યુશય્યામાં પડેલી એ પત્નીની પાસે તેનો પ્રાણપ્રિય પતિ બેઠો હતો.

આ અંતિમ અવસરે કમળાએ જરા હાથ લંબાવી કંઈક આકાંક્ષાભર્યો ઇશારો કર્યો. લક્ષ્મીધરે જાણ્યું કે એ કંઈક કહેવા માગે છે. તુરત તેણે પોતાનું મોઢું નીચું નાખી તેના મુખ પાસે કાન ધર્યો.

ધીમે ધીમે તે બાઈએ આટલા શબ્દો પોતાના પતિને કહ્યા, 'પ્રાણનાથ ! હવે હું તો જાઉં છું. આપણો ફરી મેળાપ તો હવે કુદરતને અધીન છે. મારા અપરાધ થયા હોય તો માફ કરજો. મારા ગયા પછી તમે બીજી સ્ત્રી પરણશો તે પણ બનવા જોગ છે. એ વિષે હું આનાકાની નથી કરતી. પરંતુ......(થોડો શ્વાસ લીધા પછી) તમોને આટલું જ છેલ્લું વેણ કહેતી જાઉં છું કે (પોતાના પુત્ર સામે આંગળી ચીંધીને) આને સંભાળજો.'

લક્ષ્મીધર જરા ખેદપૂર્વક બોલ્યો, 'તને મારો હજુ આટલોય વિશ્વાસ નથી ? આવે વખતે તને એ......' એમ કહી પત્નીના મોં પરનો પરસેવો હેતપૂર્વક લૂછી નાખ્યો.

સ્ત્રીએ કહ્યું, 'હું ઠીક કહું છું. અત્યારે તો એ આપનો પુત્ર છે. આપનો મારાથી અપાર તેના પર સ્નેહ છે. પરંતુ જ્યારે નવીનાં પગરણ થશે ત્યારે તે નવીનો પુત્ર જો નહિ રહે તો તમારો પણ નહિ રહે. એવું ભયંકર ભાવિ સૂઝવાથી મને કહેવાનું મન થઈ ગયું.'

લક્ષ્મીધર આ વિચારોનું મૂળ શોધવામાં મૂંઝાયો. આ વિચારો ઉદ્‌ભવવાનું એક કારણ બન્યું હતું.

ચકલી ચકલાની વાત

તે બાઈ સૂતી હતી તે જગ્યાએ તેના ખાટલાની ઉપર એક ચકલા–ચકલીનો માળો હતો. ચકલી અને ચકલાનો ખૂબ ઊંડો સ્નેહ હતો. પણ મૃત્યુ ક્યાં કોઈને છોડે છે ? પતિ અને પત્ની એ

બન્નેમાંથી વહેલોમોડો એકનો વિયોગ તો લખાયો હોય છે. પછી જોઈએ તો પતિ વહેલો જાય કે પત્ની વહેલી જાય. ચકલી મૃત્યુને શરણ થઈ. મરતાં પહેલાં બે ઈંડાં મૂકી ગઈ હતી.

ચકલીના મૃત્યુ પછી તુરત જ ચકલો બીજી ચકલીને શોધી લાવ્યો. પણ એ નવી ચકલી જ્યાં સુધી જૂની ચકલીનાં ઈંડાં એ માળામાં હતાં ત્યાં સુધી આમતેમ જોવા કરે પણ એ માળાની અંદર કોઈ મેળે દાખલ ન થાય. ચકલાને તો નવી ચકલીનો મોહ હતો. એને તો કોઈ પણ રીતે ચકલીને પોતાની કરવી હતી. અને તેથી આખરે જ્યારેં ચકલાએ એ બન્ને ઈંડાંને બહાર ફેંકી દીધાં ત્યારે જ નવી ચકલી અંદર માળામાં પેઠી.

આ દૃશ્ય કમળાએ નજરે જોયું હતું. તે તેણે શેઠને કહી સંભળાવ્યું અને ફરી પોતાના પુત્ર સામે આંગળી રાખી આની દશા એવી ન થાય, તેમ સૂચવ્યું.

'ભોળી રે ભોળી, દેવી! એવું કદી બને નહીં. તું એ માટે બેફિકર રહે.' એમ કહી શેઠે પત્નીના હૃદય પર હાથ ફેરવ્યો; જાણે એને આશ્વાસન આપી રહ્યો હોય.

સ્ત્રીને લક્ષ્મીધરના પ્રેમની કદર નહોતી એમ નહિ, પણ એ પુરુષસ્વભાવની પારખુ હતી. એ જાણતી હતી, કે પુરુષનો સ્વભાવ લાલચુ અને આવેશમય હોય છે. સ્ત્રીઓના હાવભાવ આગળ તે લાલચુ સ્વભાવ આકર્ષાય છે, ઓગળી જાય છે, અને આવેશવશ થઈ પુરુષ પોતાનું કર્તવ્યભાન ભૂલી જાય છે. આ દુનિયાના ઘણાયે પુરુષોની આ ચકલા જેવી દશા હોય છે.

એટલે જ લક્ષ્મીધરના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂકી એણે કહ્યું, 'મારા દેવ! માઠું ન લગાડશો. પુત્ર પરનું મીઠું વાત્સલ્ય મને આ શબ્દો બોલાવે છે. એટલે મારા આ અંતિમ શબ્દોને યાદ રાખજો, એમ હજુ એક વાર ફરીને કહું છું. પુનર્લગ્નની ઇચ્છા થાય તો ભલે

પુનર્લગ્ન કરજો. પણ આ પુત્ર પરની દયાદૃષ્ટિ નવી આવ્યા પછી જરા સંભાળજો. જોકે મારા અંગજાતમાં મેં ખૂબ સંસ્કારો રેડયા છે, જેથી એ નવી માતાને પણ મારી માફક વફાદાર રહેશે, પરંતુ માનવસ્વભાવ મનુષ્યને છોડી શકતો નથી...(થોડો શ્વાસ લઈ) આવતી સ્ત્રીને આ પુત્ર પ્રત્યે 'આ મારો નથી' એ જાતની ભાવના રહેવાની. અને જો તેમ જ રહે તો આ બાળક તેને આંખના કણાની માફક ખૂંચ્યા કરશે. હવે વધુ કહેવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું આ બાળકને આપના કરમાં સોંપું છું.' એમ કહી અંતિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો તેનો પ્રાણ ઊડી ગયો. પુત્રને મૂકીને માતા પરલોક સિધાવી ગઇ.

આ વખતે લક્ષ્મીધર અને એક પાડોશણ સુલક્ષણા બાઈ હાજર હતાં. પુત્રને એ બાઈએ સમયસર ખેસવી લીધો. સ્ત્રીના મૃત્યુ પાછળ એક આદર્શ પુરુષ જે ભાવો દર્શાવે તેવા જ ભાવો લક્ષ્મીધરે ઠાલવ્યા. એની ઇચ્છા તે વખતે ફરીને પરણવાની જરાયે ન હતી. મનથી તો એણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે બીજું લગ્ન નહિ જ કરું.

પણ દિવસો વીત્યા તેમ એનામાં પરિવર્તન થતું ગયું. વિલાસ અને વૈભવનાં અનેરાં સાધનો વચ્ચે રહેલા એ યુવાનને જેમ જેમ પ્રથમ પત્નીના વિયોગની યાદી ઓછી થવા લાગી તેમ તેમ કોઇ નવીન સહચારિણી શોધી લેવાની આકાંક્ષા થવા લાગી, વળી મિત્રોની-સ્નેહી જનોની પ્રેરણા વારંવાર થવાથી તે ઢીલો થયો. મનથી કરેલા નિશ્ચયનું બળ ધીમે ધીમે ખૂટવા લાગ્યું. અને તેમાંય સ્નેહી અને સંબંધીઓના મીઠા આગ્રહે સાથ પૂર્યો.

ફરીથી લગન અને નવીનું આગમન :

છેવટે તે જ શહેરમાં રહેતી એક કુમારિકા સાથે એનો સંબંધ થયો અને ફરી ગોળધાણા વહેંચાયા. લક્ષ્મીધરનું હૈયું નવપ્રદેશમાં વિહરવા લાગ્યું.

અહો, ક્યાં પુરુષની નિષ્ઠા અને ક્યાં સ્ત્રીની ! માનો કે લક્ષ્મી-

ધર જ વહેલો જાત, તો ? આખી જિંદગી સુધી એ પત્ની અખંડ વૈધવ્ય પાળત જ ને?

ધામધૂમથી એ કુમારિકા સ્નેહલતા સાથે લગ્ન થયું. એ બાઇ બહુ જ રૂપાળી હતી. પણ રૂપ બહારનું હતું, અંદરનું નહિ. માત્ર બહારથી રૂપાળા માણસો હોય છે તે બહારનો ઠઠેરો કરવામાં અને શણગાર સજવામાં કાળ પસાર કરે છે અને હોય તેના કરતાં વધારે સુંદર દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે.

લક્ષ્મીધરનાં તો પુનર્લગ્ન થયાં હતાં. પણ આને તો પહેલો જ પહોર હતો. એ બાઈનો ઘણોખરો સમય આરસી, દાંતિયો, લવન્ડર અને પાવડરની પાછળ જ વીતી જાય. ગૃહસ્થાશ્રમ શું, પતિ અને પત્નીનાં કર્તવ્યો શાં, પોતાની ફરજ શી, એ બધું વિચારવાની આ નવીને જરા પણ ફુરસદ ન હતી. એની માએ પણ એવું શીખવવા શ્રમ નહોતો લીધો. અને લક્ષ્મીધર પણ એવું જોવા ન થોભ્યો. કારણ કે પહેલાના લક્ષ્મીધરમાં અને આજના લક્ષ્મીધરમાં ઘણું અંતર પડી ગયું હતું.

નવીએ જ્યારથી પગરણ માંડ્યાં ત્યારથી જ શેઠ વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા, સાદાઈ, નિયમિતતા પરવારી ગયા, અને વિલાસીના ઘરમાંનો બધોય ડોળડમાળ આ ઘરમાં ધીમે ધીમે પેસવા લાગ્યો. પ્રથમનાં આતિથ્યસન્માન પણ ગયાં. નવી ઉપરથી જેટલી રૂપાળી હતી એટલી જ મિથ્યાભિમાની અને કિન્નાખોર સ્વભાવની હતી. પણ લક્ષ્મીધર તો રૂપમાં પાગલ બન્યો હતો. હવે પેઢી ઉપર પણ એની જાઆવ ઓછી થઈ ગઈ હતી. મોટે ભાગે ઘેર જ હોય.

જૂનીનો પુત્ર ઇંદુ તો દિવસે દિવસે મોટો થયો. નિશાળેથી ઘેર આવે અને વાંચ્યા કરે. પણ આ પિતા પુત્રને બોલાવે, અભ્યાસ સંબંધી પૂછે, અને તેની સંભાળ માટે વખત કાઢે, તેથી નવીના રંગમાં ભંગ પડવા લાગ્યો. આથી એ છોકરો તેને ખૂંચવા લાગ્યો, અને દ્વેષનો તણખો નવીના હૈયામાં પડીને વધવા લાગ્યો.

પતિનો પુત્ર એ મારો પુત્ર એ સિદ્ધાંતનું એને ભાન હોત તો? કેવું સુંદર! પણ વિકાર અને વાત્સલ્ય બન્નેનો મેળ ક્યાંથી હોય? સ્વાર્થ ક્ષુદ્રતામાં નિઃસ્વાર્થ ભાવ ક્યાંથી જન્મે? અને જ્યાં આ સ્થિતિ હોય ત્યાં બીજું પરિણામ શું આવે?

પ્રસંગે પ્રસંગે વગરવાંકે નવી પુત્ર પર ખિજાયા કરે અને શાળાએ જવાનો સમય થાય તો પણ ખાવાપીવાનું ધ્યાન ન સાચવે. ધીમે ધીમે એણે પુત્રને દુઃખ દેવાનું શરૂ કરી દીધું અને બીજી તરફ પોતાના પતિ પાસે ચાડ કરવા માંડી.

નમાયા બાળકની કેવી બૂરી દશા! એક નજીવી ભૂલ થઈ હોય તેને ભયંકર સ્વરૂપ આપી કંકાસ કરે. કોઈ વસ્તુ તેને હાથે ખોવાય કે ફૂટી જાય ત્યારે જાણે કે સ્વર્ગ તૂટી પડ્યું ન હોય તેમ છોકરાને ધમકાવે, ગાળો આપે, માર મારે અને તે પણ જાણે એનું કહેવું હોય ને, એટલે પોતાના ધણી પાસે રોજ રોજ તેની ફરિયાદ કર્યા કરે, અને કહે 'મારાથી આ તોફાન અને ટંટા, અને આ કકળાટ સહન થતો નથી. તમારો પુત્ર છે તે તમારો રાજકુમાર. તેને કોઈ દિવસ તમારે તો કંઈ કહેવું જ નહિ, પણ મેં એને ચઢાવી દીધો છે. હું તો કહી કહીને થાકી. જો કાંઈક કહું તો સાંભળે જ શાનો! હું તો જાણે એને દુશ્મન જેવી લાગું.' આવી આવી વાતો કરીને હંમેશાં પતિના કાનમાં ઝેર રેડ્યા કરે.

પછી નવીને બરાબર મોકો મળતો ગયો. કઈ રીતે આ સાલને કાઢવું એ જ વિચારો હવે એના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા.

છોકરાને કાઢી મૂક્યો

એકદા તેનો પતિ થાકી થાકીને બહારથી આવેલો, ત્યારે નવીએ તો છોકરાની એક નાની ભૂલને ભયંકર સ્વરૂપ આપી જબરી ધમાલ મચાવી મૂકી હતી. અને જેવો તેનો પતિ આવ્યો કે તુરત જ મીઠું મરચું ભભરાવીને આડીઅવળી કંઈક વાતો કરી. લક્ષ્મીધર બિચારો થાકીપાકીને બહારથી આવેલો, ખૂબ ભૂખ લાગેલી અને મગજ જરા ગરમ થઈ ગયેલું. તેવે વખતે જ તે તાપને શાન્ત કરવાને બદલે ધૂણી ધખાવી મૂકી.

'મારાથી હવે તમારા કુંવરનું પૂરું નહીં પડે. જાણે મારી તો કીમત જ નહીં. મોઢે આમ ચડાવાતો હશે!' વગેરે પ્રવચન શરૂ કર્યું.

કોઈ દિવસ નહિ આવેલો એવો લક્ષ્મીધરને ક્રોધ વ્યાપ્યો અને છોકરા ઉપર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો. આવેશમાં ને આવેશમાં એક ભારે હાથની એણે છક્કડ લગાવી. છોકરો કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તેટલામાં જ તેને હાથે ઝાલી બહાર ખેંચ્યો, અને 'ભાગી જા અહીંથી, કજિયાળા, મને મોઢું ન બતાવીશ.' આવાં આવાં કઠોર વચનો કહી તેને બહાર કાઢયો અને બારણું બંધ કર્યું. છેટે ઊભી રહીને તીરછી આંખે જોતી નવીના દિલમાંથી હા...શ...ના ઉદ્ગાર નીકળ્યા. આ દૃશ્યથી એને ભારે ઠંડક વળી, અને તે તો પોતાના પતિદેવને રીઝવવાની સામગ્રીમાં પરોવાઈ ગઈ. ગરમાગરમ મસાલેદાર દૂધ પતિદેવ પાસે ધરી દીધું અને મહાપતિવ્રતાની જેમ પવન ઢોળતી શેઠની ગાદીની બાજુમાં ઊભી રહી ગઈ.

'જરા બેસની,' કહી શેઠે હાથ ખેંચ્યો.

છોકરો બહાર ભૂખે ટળવળતો હતો. ચોમાસાના દિવસો હતા.

માથે વરસાદ વરસતો હતો. વરંડા નીચે આવવાની પિતાની આજ્ઞા નહોતી. રસોડાના પાછળના મકાનની તરફમાં મોં નાખી એ નવીને વીનવતો હતોઃ 'માં, હવે હું ફરીથી એવું નહિ કરું.'

નવી અને લક્ષ્મીધર વિનોદમાં પડ્યાં હતાં.

છોકરો લાગણીપ્રધાન હતો. આ વખતે એને પોતાની માતા સાંભરી આવી અને 'મા, મા' કહેતો એ ડૂસકે ડૂસકે રડવા લાગ્યો. કેવું હૃદયદ્રાવક રુદન! લોકવાયકા એમ બોલે છે, 'લાખોના પાળનાર પિતા જાય તો ભલે, પણ દળણાની દળનાર મા ન જજો.'

આ વેળાએ અચાનક પાડોશમાં રહેતી તેની ધાવમાતા સુલક્ષણાની દૃષ્ટિ પડી અને તુરત જ તે દોડી આવી. તેણે છોકરાને છાતી સરસો ચાંપીને મોં પર હાથ ફેરવી આંસુ લૂછ્યાં.

અહા, જ્યારે વિશ્વપ્રલય સમયે દાહ સહુને દે છે, ત્યારે માતૃહૃદયનું માધુર્ય પ્રેમથી નીતરે છે. ક્યાં નવી માની દૃષ્ટિ અને ક્યાં પાડોશણની દૃષ્ટિ! બન્ને માતૃહૃદય હતાં, પણ.. ...

સુલક્ષણાએ પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ, 'ખાઈ લે, બેટા!' કહી વાંસા પર હાથ ફેરવી ખવડાવવા માંડ્યું. છોકરાને ક્ષણભર તો લાગ્યું કે આ મારી સગી મા જ સ્વર્ગમાંથી આવી છે. છોકરાનું ભરાયેલું હૃદય ખાલી થયું.

સુલક્ષણાએ ખૂબ હિંમત આપી અને કહ્યું, 'બેટા! તું ચિંતા ન કરીશ.'

'પણ બાપાજી મારશે તો? બાપાજીએ મને અહીંથી ચાલી જવાનું કહ્યું છે.'

સુલક્ષણાને બાળકનું નિખાલસ દિલ જોઈ તેની મરનાર માના ગુણો સાંભર્યા, અને પેલી ચકલાચકલીની વાત યાદ આવી ગઈ. તેથી તે બોલી, 'ભાઈ, જો. તારી માએ મરતી વેળાએ પેલી ચકલીચકલાની વાત તારા બાપાને કહી હતી તે તને યાદ છે?'

'હા, હા.'

'ત્યારે એ વાતને બારણાથી છેટો ઊભો રહીને તારા બાપા સાંભળે તેમ કહે. જા.'

બાપાના ક્રોધનો અગ્નિ હવે તો ઠંડો પડ્યો હતો. હવે બારણાં ખુલ્લાં થઈ ગયાં હતાં.

છોકરો બારણા આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો, 'બાપુ! આપે ઘરમાં પેસવાની ના કહી છે. એ હુકમનો હું અનાદાર નથી કરતો. પરંતુ આપ સાંભળો તો મારે એક વાત કહેવાની છે. ટૂંકમાં જ તે કહીને હું, મને જે કંઈ માર્ગ પ્રભુ સુઝાડશે તે પકડી લઇશ.'

'બોલ, શું કહેવું છે?'

'બાપુજી! પેલા ચકલા અને ચકલીની વાત યાદ છે ને?'

છોકરાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ તે ચમક્યો. ચકલા–ચકલીની વાત અને તે વાતની સાથે જ પોતાની જૂની ધર્મપત્ની સાંભરી. અને સાથે જ એનો પ્રેમ, એની નિર્દોષતા, એની સાદાઈ અને સંતોષ, એની મરતા સમયની ભલામણ અને પોતાનું આપેલ વચન; એ બધું એક પછી એક યાદ આવતું ગયું.

આ બાજુ નવીના સ્વભાવમાં જડાયેલા ઝગડા, કંકાસ, કૂથલી, નિંદા વગેરે દુર્ગુણ અને બીજી તરફ સ્નેહ, સૌજન્ય, નિખાલસતા, એવા એવા જૂનીના સદ્દગુણો નજર સામે તરવરવા લાગ્યા. તેની વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત થઈ ગઈ અને તુલના કરવા લાગી.

જેમ જેમ તુલના કરતો ગયો તેમ તેમ તેને જૂની અને નવી વચ્ચેનું અંતર સમજાતું ગયું. અંતિમ અવસરનો જૂનીનો દેખાવ અને પોતાનું ત્યારનું નિશ્ચયબળ ફરીને યાદ આવ્યું. અને દીવા જેવી ભૂલ દેખાઈ. હૃદય ભરાઈ આવ્યું. નયનો અશ્રુભીનાં થયાં. એકદમ

બેઠો થઈ પુત્ર પાસે જઈ તેને વળગી પડયો. ભારે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પુત્ર પર સ્નેહની ઊર્મિઓ આવવા લાગી.

છોકરો તો એટલું જ કહીને પોતાનો રસ્તો પકડતો હતો, પરંતુ હવે લક્ષ્મીધર શાનો જવા દે ? હેતભર્યે હૈયે એણે છોકરાને ગોદમાં લીધો. અત્યંત વહાલ કર્યું. ફરીને આવું નહિ કરું એમ વહાલભર્યાં વચનો કહ્યાં અને અંદર લાવ્યો.

પિશાચ ટળી હવે તે પિતા બન્યો હતો.

બાળકની નિર્દોષતા અને પોતાના અવિચાર તરફ લક્ષ થતાં એની આંખમાંથી બેચાર આંસુ ટપકી પડ્યાં.

તેણે નવીની પાસે આવીને કહ્યું, 'નવી ! આ છોકરો મારા ઘરમાં ગમે તેટલું નુકસાન કરે, છતાં તેને આજથી તારે એક અક્ષર પણ ન કહેવો. તને એ ન પોસાય તો તારે પિયર ચાલી જા.'

લક્ષ્મીધર છોકરાને ભોજન કરાવી તુરત જ પોતાની મેડી પર ચઢી ગયો. નવી તો આ બધું અચાનક થયેલ પરિવર્તન અને લક્ષ્મીધરનાં વચનો સાંભળી ડઘાઈ ગઈ. તેને ખૂબ જ નવાઈ લાગી. લક્ષ્મીધરની આંખ ફરેલ દેખીને નવી ચૂપ થઈ ગઈ.

આ તરફ લક્ષ્મીધર ધીરે ધીરે સીડી પર ચઢવા ગયો તેમ તેમ એની વિચારની સીડીઓ પણ આગળ ને આગળ ચઢયે જતી હતી. લક્ષ્મીધર દેખાતો બંધ થયો એટલે છોકરા સામે તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ ફેંકી નવી દીવાનખાનામાં ચાલી ગઈ.

દુખિયારાં દંપતિ

મંથનવેળાએ મળેલું નીરવ એકાંત માયાળુ મિત્રની ગરજ સારે છે. લક્ષ્મીધર મંથનમાં એકાગ્ર હતો તે જ વેળાએ વરસાદથી ભીંજાઈને આવેલું એક દુઃખી પતિપત્નીનું જોડું પોતાનાં ઉપરનાં ભીંજાયેલાં કપડાં સુકવવા અને શ્રમથી થાકી ગયેલ હોઈ આરામ

લેવા મેડીની નીચેના કોરા ઓટલા ઉપર બેઠું હતું અને વાર્તાલાપ કરી રહ્યું હતું. આ ઓટલો લક્ષ્મીધરની મેડીના રવેશ નીચે જ હતો.

'પ્રાણનાથ! ખેદ શા સારુ કરો છો? સંસારના બધા દિવસો કંઈ એકસરખા જતા નથી. સૂર્ય પણ ઊગે છે. અને આથમી જાય છે. દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ. એ તો કુદરતનો સનાતન નિયમ છે. દુઃખ અને વિપત્તિના આંચકા જો માનવી પર ન હોત તો માનવતાના મીઠા જીવનમાં રસ જ કેમ હોત? આંચકાથી જ જાગૃતિ આવે છે. અને સારાસારની સમજ પ્રગટે છે. વહાલા! આવું કંઈ હંમેશ રહેતું નથી. માટે શોક ન કરો. ખેદ કરવાથી પણ શું વળવાનું છે?

જુઓ, વિશ્વના મહાન પુરુષો પર પણ કેટલાં સંકટો પડ્યાં હતાં! રામચંદ્રજીને રાજગાદીના સમયે વનવાસ મળ્યો. વનવાસમાં પણ વિધિએ ખૂબ વિતાડી. પોતાની પ્રાણપ્રિયા સીતાને રાવણ નામનો રાક્ષસ હરી ગયો. રાવણ પાસેથી સીતાજીને મેળવવા માટે તેમને મહાન યુદ્ધ કરવું પડ્યું. સીતાજીને પાછાં લાવ્યા પછી પણ એક ધોબીના વાર્તાપ્રસંગથી પોતાની રાજનીતિ જાળવવા માટે ફરીથી પણ સીતાનો વિયોગ સહવો પડ્યો. રામે પોતાની પ્રાણપ્રિયા પત્નીને પુનઃ વનવાસમાં મોકલી આપી. વિચારો, સીતા જેવી રાજરાણીને એક તરફ પ્રસૂતિનો સમય, કોઈ સાધન પાસે નહિ, અઘોર અને નિર્જન એવા જંગલમાં અધવચ સીતાજી મુકાયાં. વિચારો! આ દુઃખો પાસે આપણાં દુઃખો કંઈ વિસાતમાં છે?'

પત્ની પોતાના પતિને આ વચનો કહી રહી હતી, અને એના પાદ ચાંપી રહી હતી.

લક્ષ્મીધરના કાને આ બધા શબ્દો પડ્યા અને એનું લક્ષ્ય તે તરફ વધુ ખેંચાયું. સમદુખિયાં એકબીજાને ખેંચે છે. તે જરા કઠેડા આગળ નજીક આવ્યો અને એકાગ્રચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો.

'વળી જુઓ સ્વામીનાથ ! નળ અને દમયંતીની કેવી સરસ જોડીને પણ વિધિએ કેવી કફોડી સ્થિતિમાં મૂકી ? હરિશ્ચંદ્ર જેવાને પણ ચાંડાળને ઘરે વેચાવું પડ્યું. તારામતીએ કેટલું ધૈર્ય રાખ્યું ? અહો ! દ્રૌપદી અને પાંડવો પર કેટકેટલાં દુઃખો પડેલાં છે ! વહાલા, આપને શું દુઃખ છે ? ધીરજ રાખો, શાંતિ ન ગુમાવો.'

એકએક બોલ લક્ષ્મીધર ઝીલી રહ્યો હતો. દુખિયા દુખિયાનું આશ્વાસન ઔષધરૂપ છે. દુઃખી હૃદયવાળા લક્ષ્મીધરને ખૂબ આશ્વાસન મળ્યું. એણે ઉપરથી એક મીઠી દૃષ્ટિ આ દંપતી ઉપર નાખી. પુરુષનાં વસ્ત્રો જીર્ણ અને ફાટી ગયેલાં જણાતાં હતાં. સ્ત્રીનો દેહ પણ તેવાં જ વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલો હતો. બન્ને મુસાફરો લાંબી મુસાફરી કરીને આવેલ હોય એમ જણાતું હતું.

આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ આ જાતનો સુખભર્યો દિલાસો આપતી સ્ત્રીને જોઈને લક્ષ્મીધરને ભારે સદ્‌ભાવ થયો અને પોતાની ગુજરી ગયેલી સ્ત્રી કમળા તુરત સાંભરી આવી. મારી પત્ની પણ આવી જ સુશીલ અને સુવિનીત હતી, એમ એ એની સાથે જૂનીની તુલના કરવા લાગ્યો.

પતિ અને પત્નીનો વાર્તાલાપ તો હજુ ચાલુ જ હતો.

'પ્રાણનાથ ! ભીમ જેવો ભડવીર—છતાં એને રસોઇયા તરીકે કામ કરવું પડ્યું. અને દ્રૌપદી રાણી મટી દાસી બની. નાથ ! એ પણ સમય હતો, ખરું ને ? કેવું એ અસહ્ય દુઃખ !'

પત્નીનાં વીરતા અને હિમ્મતભર્યાં આશ્વાસન આપનાર વચનો સાંભળી પુરુષ જરા સ્વસ્થ થઈ જવાબ વાળે છે, 'દેવી ! તું કહે છે તે વાત બધી ખરી છે. પણ હું શું કરું ? મારાં પૂર્વકાળનાં સુખો મને સાંભરી આવે છે, અને રડાવે છે. હાથ લાંબો કરવા કરતાં મરી જવું બહેતર છે, એમ મનમાં લાગ્યા જ કરે છે. વહાલી ! ભલી થઈને

તું તારે પિયર જા. હું ગમે ત્યાં રખડી રઝળીને જીવન વિતાવીશ. પ્રિયે ! આ દુઃખોમાં તને સાથે રાખી શા માટે દુઃખી કરું ?'

એમ કહેતાં જ એ હીબકવા લાગ્યો. લક્ષ્મીધરની આંખે એમાં પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ દેખાડી.

'નાથ ! નાથ ! આપ આ શું બોલો છો ? જવાની ઇચ્છા હોત તો આપણે શ્રીપુર છોડયું ત્યારે તમે મને જવાનો આગ્રહ ઘણો કર્યો હતો. પણ એ બને જ નહીં.

'પત્ની એ તો પતિનું અર્ધાંગ છે. એ શું માત્ર બોલવાની જ વાત છે ? પ્યારા ! આપ મને છાયા ગણો. પદાર્થથી છાયા છૂટી કેમ પડે ? સારામાં સારે વખતે આપે મને સાથે રાખી દામ્પત્ય-સુખ આપ્યું છે. હું એ બધું ભૂલી નથી. મારા વહાલા, સુખ અને દુઃખ એ તો વાદળના રંગો છે. વીરોને વળી દુઃખ શાં ? કૃપા કરી બીજું બધું કહેજો, પણ વિખૂટા પડવાનું ન કહેતા. આવા દુઃખના દિવસો શું હંમેશ રહેવાના છે ? મારી ફરજ બજાવતાં હું મરીશ તો મારી સદ્‌ગતિ થશે, મારા હૃદયેશ્વર !'

અહો ! કેવી પરાયણતા ! **स्त्रियः परीक्षा तु निर्धने पुंसी.'** એ ખરેખર સાચું જ છે. સ્ત્રીની પરીક્ષા તો આવા વખતે જ થાય. સાચી સ્ત્રી વખત આવ્યે ધણીને દુઃખમાં રખડતો મૂકી પિયર ન ચાલી જાય. તે તો પતિને સુખે સુખી ને પતિના દુઃખે દુઃખી. ખાનદાન અને ઊંચા કુળનું માપ રૂપ નથી પણ સદ્‌ગુણ છે.

'પ્રભુ ! મારાથી બને છે તે સેવા કરું છું ને કરીશ. મને એમાં મોજ છે. આપના સુખે સુખી અને આપના દુઃખે દુઃખી બની છાયાની માફક આપની સાથે જ રહીશ. અને આપની સાથે જ જીવીશ કે મરીશ.'

દેવીનાં એકેએક વચન લક્ષ્મીધરને મધુર સ્વર્ગસૃષ્ટિ તરફ પ્રેરી જતાં હતાં. વાકયે વાકયે કમળા સાંભરી આવતી હતી. કમળા જેવી

જ મધુરતા, પતિપરાયણતા. કમળા સાદશ જોઈ એના હૃદયમાં આ દંપતી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ સાથે જ સ્નેહ અને સેવાના ભાવો જાગ્યા.

'મીઠું હૈયું વહે જ્યારે, પૂર ખાળી શકે ન કો.'

હૈયાની ઓળખાણ બધી ઓળખાણોની શિરોમણિ છે. હાર્દિક સદ્‌ભાવ સ્થૂળ ખોખાંને નથી જોતો, એ તો અંતરની આત્મીયતામાં રાચે છે.

લક્ષ્મીધર તુરત જ નીચે ઊતર્યો. ખૂબ આગ્રહપૂર્વક એ દંપતીને પોતે પોતાના ઘરમાં લાવ્યો. ગરમ પાણી કરી નવડાવ્યા બાદ નવાં અને ચોખ્ખાં વસ્ત્રો પોતાની પેટીમાંથી કાઢી આપ્યાં. સન્માન કરી બપોરના ભોજન લીધા પછી એકાંતમાં તે દંપતીને લઈ જઈ તેમનું વૃત્તાંત જણાવવા આગ્રહ કર્યો. લક્ષ્મીધર સમજતો હતો કે કોઈ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ કોઈ ખાનદાન પતિપત્ની અહીં આવી ચડ્યાં છે.

લક્ષ્મીધરના આગ્રહથી પુરુષે પોતાના વીતકની વાત શરૂ કરી.

'શેઠ! મારું નામ શ્રીધર. શ્રીપુર અમારું નિવાસસ્થાન.'

'હેં! તમે પોતે જ શ્રીધર શેઠ!'

'જી, હા.'

'તમારા નામને તો હું સારી રીતે જાણું છું. કહો, કહો,' શેઠે આગ્રહ કર્યો.

'ત્યાંના વિજયસેન નૃપતિ સાથે મારો ઘણો સુમેળ હતો. એટલે તે નગરમાં રાહત આપવાનાં કે સેવાનાં કાર્યોમાં મારી સલાહ મહારાજા માન્ય કરતા. મહારાજા ઘણાંખરાં સત્કાર્યો મારી મારફત જ કરાવતા હતા. એ વાત બુદ્ધિધનને રુચતી ન હતી. પણ નૃપતિનો મારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ, મારા પ્રત્યે પ્રેમ એટલે દીવાનનું કશું ચાલતું નહિ. હું પણ દીવાનના અણગમા તરફ લક્ષ આપતો નહિ અને

મારાથી બને તેટલાં પરોપકારનાં, સેવાનાં, ભલામણોનાં કાર્યો કર્યે જતો હતો. તેમ તેમ દીવાન મારા પર વેરભાવ રાખ્યે જતો હતો.

'પણ એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી. મારું એવું બન્યું. એક વખતે મહારાજા બીમાર પડયા અને છેવટ કાળ-ધર્મ પામ્યા. તેમની પછી ગાદીએ યુવરાજ જયકુમાર આવ્યા. જયકુમાર અને દીવાનને સારો મેળ હતો. યુવરાજના કાનમાં દીવાન હંમેશાં મારી વિરુદ્ધ ઝેર રેડતા હતા. એવામાં જયકુમાર ગાદીનશીન થયા, તેમને નજરાણું કરવાનો વખત આવ્યો. મેં કીમતી હીરા-માણેકનાં નંગનું એક પડીકું વાળ્યું અને ઘરની બેઠકમાં ગાદી નીચે એ પડીકું મૂકી હું જમવા બેઠો.

'ભોજન કરીને જોઉં તો વખત થઇ ગયો હતો. એટલે ઉતા-વળે ઉતાવળે કપડાં પહેરી ગાદી નીચેનું પડીકું લઈને રાજદરબારમાં ગયો. ત્યાં નજરાણાનો વિધિ ચાલતો હતો. દીવાન તેની નોંધ કરતા હતા. મારો વારો આવ્યો. મેં પડીકું નૃપના ચરણમાં ધર્યું. તેને દીવાને ખોલ્યું. તરત જ લાલપીળો થઈ તેણે તે મહારાજને બતાવ્યું અને કાનમાં કાંઈક કીધું. મહારાજા પણ ક્રોધાયમાન થઈ, મને કાંઈ પણ પૂછ્યા કર્યા સિવાય, જાણે મેં મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેમ એકદમ મારા ઘરની કડિયું કરી દેશનિકાલનો હુકમ છોડયો. દીવાનનો પાસો બરાબર પડ્યો. મને ભારે આઘાત થયો. વજ્રપાત થયો હોય તેમ કંપી ઊઠ્યો. આશ્ચર્ય થયું કે મારા પડીકાથી પ્રસન્ન થવા જોઈએ તેને બદલે આવો કોપ શા માટે?

'પ્રથમ તો કશી સમજ ન પડી. હું ગભરાઈ ગયો. વાતચીતનો કે પૂછવાનો વખત જ દીવાને ન આવવા દીધો. ઘરના અને દુકાનના માણસોને બહાર કાઢ્યા. ઘરમાં તથા દુકાનો ઉપર તાળાં લાગી ગયાં. અને મારી પત્ની સુલોચનાને બહાર નીકળવા હુકમ થયો.

'આ અચાનક ફરમાનથી સુલોચના ડઘાઈ ગઈ. એટલું જ

નહિ પણ અમને કોઈએ મદદ ન કરવી, સહાય પણ ન આપવી, એવું કડક ફરમાન કાઢયું. કોઈ પણ જાતની સહાય આપનાર ગુનેગાર ગણાશે. શું થઈ ગયું તે ન સમજાયું. સંશયયુક્ત, ગભરાયેલા મને અમે બન્ને પહેરેલે કપડે નગર બહાર નીકળ્યાં.

'નગરનો મોટો ભાગ મને ચાહનારો હતો. મારી આફતથી નગરમાં સનસનાટી ફેલી ગઈ. ઘણાનાં દિલ કકળી ઊઠયાં. પણ રાજ્યના સખત હુકમને લીધે મારી તરફેણ કરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી નહિ.

'અમે થોડે દૂર ગયાં ત્યાં રાજ્યના એક મારા સ્નેહીજને મને ખબર આપ્યા કે શેઠ, પડીકામાં વાળ નાખી નજરાણું કરવાની તમને કુમતિ કેમ સૂઝી ? એ સાંભળતાં હું ચમક્યો અને આશ્ચર્ય પામ્યો, કે વાળ કેવા ! મેં તો પડીકામાં ઉત્તમ ઝવેરાત મૂકેલ હતું. " શેઠશ્રી ! તમારી ગમે તે પ્રકારે ગફલત થઈ હોય, પણ પડીકામાં વાળ હતા એ મેં નજરે જોયા હતા," એટલું જણાવી તે માણસ તો ગયો. અમે પતિપત્ની બન્ને જણ એક વૃક્ષ નીચે બેસી વિચારમાં પડ્યાં કે આ શું થયું. ઝવેરાત નાખેલ તેના વાળ કેમ બને. તેવામાં મારી પત્નીએ પૂછયું કે તમે પડીકું વાળ્યા પછી અને આપવા પહેલાં ઉઘાડીને જોયું હતું ? મેં ના પાડી, ત્યારે કહે, કે તમે જે રંગના કાગળમાં ઝવેરાત મૂક્યું હતું, તે જ રંગના બીજા કાગળના ટુકડામાં મેં માથું ઓળીને પડેલ વાળનું પડીકું વાળીને પછી નાખી દઈશ એમ ધારી એ જ બેઠકની ગાદી નીચે મૂક્યું હતું. બસ. એ સાંભળતાં હું નૃપના કોપનું બરાબર કારણ પામી ગયો, અને મનમાં બરાબર સમજ્યો કે મારા નસીબે મને ભુલાવ્યો. કારણ કે ઝવેરાતના પડીકાને બદલે ભૂલથી ઉતાવળા ઉતાવળા સરખા રંગવાળા કાગળનું વાળવાળું પડીકું લઈને નજરાણામાં ધર્યું. મને ભવિષ્યે ભારે ભૂલ ખવડાવી. અને દીવાનને તો મારું અનિષ્ટ કરવાનું નિમિત્ત જોઈતું જ હતું. ખરેખર 'વખત પલટાય છે ત્યારે બધું પલટાઈ જાય' એ નિયમ મુજબ મારું બન્યું.

'ત્યારબાદ મારી પત્નીને મારી સાથે ક્યાં રઝળાવું એ વિચારથી મેં મારી પત્નીને તેના પિયર જવાનું ઘણું સમજાવ્યું. પણ એ તો એકની બે ન જ થઈ, અને અમે અસહાય બનેલાં બન્ને જણ ચાલી નીકળ્યાં. શેઠજી, એ વખતની મારી સ્થિતિ વર્ણવું તો એક કિતાબ ભરાય.

'રસ્તામાં અનેક કષ્ટો, અનેક આપત્તિઓ, ન અનુભવેલા અનુભવો મેળવતાં મેળવતાં અનેક સ્થળોમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં ચીંથરેહાલ બનેલાં બે વર્ષે અમે આ સ્થળે આવ્યાં અને અચાનક તમારી નજરે ચડયાં. શેઠજી! આજે અમોને સન્માનપૂર્વક સુખાનુભવ થયો તેવો બે વર્ષના ગાળામાં ક્યાંય નથી સાંપડયો. માર્ગમાં મારી સ્ત્રીએ અનેક કષ્ટો વેઠીને મારી જે સેવા કરી છે અને તે ઉપરાંત દિલાસાભેર જે હિમ્મત આપી છે, તે તો વર્ણવી શકું તેમ નથી,' એટલું કહેતાં શ્રીધરનો કંઠ ગદગદિત થઈ ગયો.

લક્ષ્મીધર કહે, 'હવે ખેદ ન કરો. ભાવિ કોઇ મિથ્યા કરી શકતું નથી. બધું સારું થશે. તમે મારે ત્યાં કોઈ પણ જાતના સંકોચ વિના તમારું પોતાનું જ ઘર છે તેમ સમજીને રહો. હું મારાથી બનતું કરીશ.'

નવીને બધી ભલામણ કરીને લક્ષ્મીધર શેઠ શ્રીપુર ગયા. તપાસ કરતાં ખબર મળ્યા કે પ્રધાન બુદ્ધિધનનું અચાનક મરણ થયું છે, અને તેની જગ્યાએ સુબુદ્ધિ પ્રધાન આવેલ છે. એ ઘણો ભલો અને લાયક છે. વળી, એ શ્રીધરશેઠની સજ્જનતાને જાણનાર છે એવું સાંભળી તેને વધુ હિમ્મત આવી. એટલે પોતે પ્રધાનને જઈ મળ્યા. અને ઉપરની બધી હકીકત જણાવી. કરેલ નજરાણાનું પડીકું બદલાયું છે, તે બતલાવીને ખાતરી કરાવવા માટે મહારાજાને કહીને તે શ્રીધર શેઠનું ઘર ઉઘડાવી ગાદી નીચેનું પડીકું બતાવ્યું. પડીકામાં ઝવેરાત જોઈને મહારાજાને ખાતરી થઈ. દીવાનની શિખવણીથી દોરવાઈને શેઠને પૂછપરછ કર્યા વિના કરેલ ભારે શિક્ષા માટે પોતાને ખેદ થયો.

જયદેવ નૃપના વિચારોનું પરિવર્તન થયું અને ઘણા જ સન્માન-પૂર્વક શેઠને પોતાના રાજ્યમાં બોલાવવા પ્રબંધ કર્યો, અને એ દંપતીને આદરપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. પછી સભાના રૂપમાં હજારો મનુષ્યો વચ્ચે નૃપતિએ પરીક્ષાનો બની ગયેલ કિસ્સો અને તેને અંગે કરેલ કડક શિક્ષાનો ભેદ સભામાં જણાવ્યો. ત્યાર પછી શેઠને સરપાવ સાથે ઘર વગેરે સર્વ વસ્તુઓ મુફત કરી અને વધુમાં તેમનાં વધારી શકાય એટલાં માનમરતબો વધાર્યાં ને પોતાના અવિચાર માટે ક્ષમા માગી.

લક્ષ્મીધર અને શ્રીધરશેઠ બન્ને સમાન ધંધાવાળા હતા. એટલે બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી થઈ. વળી શ્રીધરના ભાગ્યનો દરવાજો ખોલ-વામાં લક્ષ્મીધર શેઠ નિમિત્ત બન્યા, એમણે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી, સજ્જનતા દાખવી, તેથી શ્રીધરશેઠ લક્ષ્મીધરશેઠના જીવનપર્યંતના ઋણી બન્યા.

વિદાયમાં તો લક્ષ્મીધરશેઠના ઘરે શ્રીધરશેઠ અને સુલોચના બહેન આઠવાડિયું રોકાયાં તેમાં સુલોચનાનો વિનય, નમ્રતા, પરિચર્યા, વાણીની મધુરતા અને એના સદ્વર્તનનો લાભ નવીને ઠીકઠીક મળ્યો. એ દંપતીની જાહોજલાલીમાંથી નૃપતિના કોપે થયેલી બેહાલ સ્થિતિ અને એ સ્થિતિમાં પણ સુપત્નીએ પોતાના પતિની બજાવેલી સેવાની બીના સાંભળી તેને સુલોચના પ્રત્યે ભારે માન થયું. ઉપરાંત પોતાની ભૂલો તે જોઈ શકી અને થોડા સહવાસથી પણ નવીના જીવનમાં ભારે સુધારો થયો.

ખાનદાની કે અમીરાત, સજ્જનતા કે સંસ્કારિતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ પડે છે. આ આખી ઘટનામાં સુલોચનાની અપૂર્વ પતિભક્તિ અને કમળાની સંસ્કારિતા આદરણીય છે. છેવટે શ્રીધર-શેઠનું બધું થાળે પડી ગયું એટલે તેમની રજા લઈને લક્ષ્મીધર પોતાને વતન ગયા.

... ...

એ કહેવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે લક્ષ્મીધર હવે સ્નેહલતાના મોહમાં મૂંઝાયો નહિ અને પુત્ર પર અપાર પ્રેમ વર્ષાવવા લાગ્યો. વિકાર કરતાં વાત્સલ્યની મધુરતા વધુ છે, એનું એને બરાબર ભાન થયું. સ્નેહલતાને પણ સુલોચનાના સહવાસથી ઘણી ઊંડી અસર થઈ જેથી તેનું વર્તન પણ ઘણું સુધરી ગયું. ઇંદુને તે ચાહવા લાગી. સ્ત્રીઓના કર્તવ્યનું, પોતાની જવાબદારીનું તેને ભાન થયું. મારા પતિનું ફરજન્દ એ મારું જ છે, એમ સમજી.

સુલોચનાના અલ્પ પરિચયે પણ નવીના જીવનનો પલટો થઈ ગયો.

આથી હું એ કહેવા માગું છું કે થોડો પણ સદ્‌સમાગમ કેટલો સુખદાયક બની આખું જીવન સુધારે છે.

આટલા લાંબા દૃષ્ટાંતથી હવે તમો સમજી શક્યા હશો કે સાચું દામ્પત્ય કેટલી મોંઘી ચીજ છે. પણ પતિ અને પત્ની જેટલાં વધુ નિર્દોષ અને નિર્વિકારી તેટલો જ તેનો લાભ એમને પોતાને, સમાજને, દેશને અને જગતને મળે. અને પતિપત્ની જેટલાં વિકારી તેટલી જ હાનિ પોતાને, સમાજને, દેશને અને જગતને પહોંચે. કારણ કે વ્યક્તિ અને વિશ્વ પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. જે પ્રદેશમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ નથી તે પ્રદેશમાં આદર્શ ત્યાગાશ્રમની કલ્પના અશક્ય છે. એ જ વાક્યને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્યાં ફરજ, કર્તવ્યનીતિ અને પ્રામાણિકતાનો પાયો નથી, ત્યાં ધર્મનું ચણતર નકામું જ છે.

સમાજધર્મ : સંગઠન

[પ્રવચન ઓગણીસમું]

વહાલાંઓ,

કૌટુંબિક જીવન આપણે જોઈ ગયા. હવે પછી એની સામે સામાજિક જીવન શરૂ થાય છે.

પૂર્વે લીધેલી કૌટુંબિક સેવાઓને અદા કરવાનો તથા સમાજ અને દેશને પોતાની સેવાનો ફાળો આપવાનો સમય પુખ્ત ઉંમરે થાય છે. જો એ વિવાહિત જીવન સ્વીકારે તો એની શક્તિ મર્યાદિત રહે. જો સર્વાંગ બ્રહ્મચારીજીવન સ્વીકારે તો એની શક્તિ અમર્યાદ થતી જાય. કૌટુંબિક જીવન પછી હવે એની સામે સામાજિક જીવન શરૂ થાય છે.

સમાજ એટલે?

સમાજ એટલે સમાન ગુણકર્મ ધરાવતાં માનવીઓનું મંડલ.

સમાજની ઉત્પત્તિ

મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો જાય છે, તેમ તેમ વ્યાપક થતો જાય છે. એ તો દેખીતી જ વાત છે કે વ્યાપકતા અને વ્યવસ્થાથી એને પોતાને અને જગતને લાભ થાય છે. ધારો કે એક માણસ પાસે

અસીમ બુદ્ધિ છે. પણ એના ઉપભોગમાં બીજા સામેલ નહિ હોય તો એનું જીવન કેટલું શુષ્ક અને સાંકડું રહેશે! જે રીતે બુદ્ધિના સંબંધમાં તે જ રીતે બળ અને સમૃદ્ધિના સંબંધમાં.

'ઝાઝા હાથ રળિયામણા, ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય, અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય.' આવા હેતુથી સમાજસંસ્થા રચાઈ છે. મૂળે તો ચાર જ વર્ણ હતા. અને તેઓની વચ્ચે ભારે સંગીન સંગઠન હતું. એ સંગીન સંગઠનને લીધે સહજ ગુણો પ્રમાણે કામો વહેંચાઈ જવાથી સમય અને શક્તિનો બચાવ થયો અને સંસ્કૃતિ અને શાન્તિમાં વધારો થયો. આનો ઉલ્લેખ મહાભારત અને ગીતાજીમાં છે, અને એક અંગીનાં ચાર અંગ તરીકે ગણાવી સંગઠનની મહત્તા બતાવી છે.

એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે જ્ઞાતિ, ધર્મ, પ્રાંત, કે દેશનું ઓઠું લઈ માનવીઓ પોતપોતામાં જ ભાગલા પાડીને દીવાલો ખડી કરી છે. એટલે આ પ્રસંગે સમાજધર્મ પર કહેવા માટે હું મહત્ત્વના અંગરૂપ સંગઠનનો વિષય ચર્ચીશ. કારણકે સંગઠન જ સમાજજીવનનો આત્મા છે. ખરી રીતે તો સામાજિક કર્તવ્ય એટલે જ સંગઠનની હિમાયત.

સંગઠનનો સાર્વભૌમ નિયમ

વિશ્વરચના ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકશો તો તમને જણાશે કે આખું વિશ્વ એ સંગઠનનું સાક્ષાત મૂર્તરૂપ છે. સંગઠન વિના વસ્તુનું અસ્તિત્વ ટકી શકતું નથી. જડ કે ચેતન પદાર્થ સંગઠનની શક્તિના આધારે પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે.

આ ચશ્માનું ઘર જ લ્યો. તે પણ સૂક્ષ્મ પરમાણુની સંગઠન-શક્તિને લીધે જ દૃશ્ય પદાર્થરૂપ બનેલું છે. નાનામાં નાનું પરમાણુ પણ સંગઠનશક્તિના બળે અકલ્પ્ય કામ કરતું દેખાય છે. મકાન કે આપણા શરીરની રચના જુઓ તો જણાશે કે એ સંગઠનનું સાક્ષાત ફળ છે. સંગઠિત થઈ સ્વજાતીય પદાર્થોને આકર્ષવા એ પદાર્થમાત્રનો સ્વભાવ છે.

ઝરિયામાં માઈલોના માઈલો સુધી કોલસાની ખાણો છે. આ ખાણોમાં કોઈએ કોલસાને ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો નથી, પણ કોલસો, પથ્થર, સોનું, રૂપું આદિ જડ પદાર્થોમાં એ સ્વાભાવિક ગુણ છે કે તે એકબીજાના આકર્ષણને લીધે સ્વજાતીય તત્ત્વને પોતા તરફ ખેંચે છે અને તદ્રૂપ બની જાય છે. આ જડ સંગઠનનાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્તો છે.

ચેતનવંતી માનવતા માટે

જડ પદાર્થો પણ સ્વજાતીય પદાર્થોની સાથે સંગઠિત થઈ એકરૂપ બની જાય છે. તો વિવેકબુદ્ધિને ધારણ કરનાર માનવી જો સંગઠનબળ ન કેળવે અને સ્વજાતીયતાને જીવનમાં ન ઉતારે તો માનવ પોતાના મનની શક્તિનો કેટલો દુરુપયોગ કરે છે, એ સહેજે કલ્પી શકાય છે.

વિવેકબુદ્ધિનો જો મનુષ્ય સદુપયોગ કરે તો તે એકમાંથી એકવીસ વ્યક્તિઓનું બળ પોતાનામાં પ્રગટાવી શકે છે.

એ સમાજને એક અખંડ અને અવિભક્ત બનાવી જનકલ્યાણ સાધવાથી માનવતાનો વિકાસ અને વિજય છે. માનવી માનવી શરીરે, વર્ણે કે ગુણે ભલે જુદો હોય, પણ હાર્દિક બંધુતાની ગાંઠે એ બંધાયેલો હોવો જોઈએ. જેમ સાંકળના અંકોડા છૂટાછવાયા હોવા છતાં પરસ્પર એવા બંધાયેલા, જોડાયેલા રહેલા છે કે જેથી એ નાના અંકોડાની સાંકળ મદોન્મત્ત હાથીના અમાપ બળને પણ પોતાના કબજે કરી શકે છે!

એંજિનમાં એકઠી થયેલ વરાળના ધક્કાથી હજારો ટન ભાર ખેંચાઈ જાય છે. જડ પદાર્થોની સંગઠિત શક્તિ પણ કેટલી બળવાન હોય છે, એનો ઉપરના દૃષ્ટાન્તથી આપણને સહેજ ખ્યાલ આવી શકે છે.

ભિન્નતામાં સર્વનાશ છે, એકતામાં સર્વસ્વ છે. એક અંકોડો જેમ બીજા અંકોડાથી છૂટો પડી જાય તો એનું બળ એકમાં

આવી રહે છે, તેમ એક વ્યક્તિ સમાજની હૂંફથી પૃથક્ થઈ જાય તો તેનું બળ તેટલું જ ઘટી જાય છે. જોકે સમાજ એ કાંઈ જુદી વસ્તુ નથી પણ જેમ ૧ અને ૧ છુટા રહે ત્યાં લગી ૧ અને ૧ બે થાય છે પણ સાથે મળે ત્યારે (૧૧) અગિયાર થાય, તેમ વ્યક્તિ–વ્યક્તિનો સમૂહ જેટલો સંગઠિત થાય તેટલું જ તેનું બળ વધે છે.

તાંતણા, જેને આપણે તુચ્છ વસ્તુ તરીકે ગણીએ છીએ એને જ્યારે સંગઠિત કરીએ ત્યારે રાંઢવું બને છે. અને એ જ દોરડાથી મદોન્મત્ત હાથી બંધાય છે. નીતિકારોએ '**अल्पानामपि वस्तुनां संहतिः कार्यसाधिका** અર્થાત્ તુચ્છ વસ્તુઓનું પણ સંગઠનકાર્ય સાધક હોય છે, એમ જે નીતિવાક્ય કહ્યું છે, તે બહુ જ સારગર્ભિત છે. આ એક જ નીતિવાક્યને જીવનમાં તાણાવાણાની માફક વણવામાં આવે તો કલ્પના કરો કે કેટલું સંઘબળ વધે! અને સંઘબળ વધે તો સમાજમાં કેટલી સુખશાન્તિ વધે? જ્યાં સંઘબળ હોય ત્યાં લેશ માત્ર ભય ન હોય. પણ જ્યાં સંગઠન બળ ઓછું છે, ત્યાં ચારે બાજુ ભયનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે. આ વાત નીચેના દૃષ્ટાન્તથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

સંગઠનના અભાવનું ભયંકર પરિણામ

ત્રણ હજાર ઘરનું એક ગામ છે. તે ગામમાં જૈનોનું મંદિર, ઉપાશ્રયો, સ્વામિનારાયણનું મંદિર, શિવનું મંદિર, ઠાકોરજીનું મંદિર, કબીરનું ધર્મસ્થાન, હનુમાનનું મંદિર, માતાજીનાં ત્રણ મંદિરો વગેરે હતાં. ઉપરાંત ભગતની જગ્યા હતી.

આ બધાં ધર્મસ્થળોમાં હમેશાં જનારા, ધર્મ કરનારા માણસોની ૫૦૦ની વસ્તીવાળા એ ગામમાં એક દિવસ અચાનક ધાડું પડયું. ધાડવાળા ફક્ત દશ જણા હતા. પણ એ ૧૦ માણસો સંગઠિત થઈ આવ્યા હતા અને લૂંટ ચલાવી. ગામના લોકોમાં એકસંપ ન હતો. કોઈ કોઈને મદદ કરે તેમ ન હતું. હંમેશાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ

ગામલોકોમાં એક માનવધર્મનો અભાવ હતો. એટલે બધા ડરીને ઘરમાં પુરાઈ ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૦ માણસોના એકસંપે ૫૦૦૦ માણસોના બળને પરાજિત કરી ગામની માલમતા લૂંટી લીધી. લોકોએ માર ખાધો ને વધારામાં.

કોઈ કહેશે કે ‘મહારાજશ્રી! ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય થવાને બદલે પાપનો જય અને ધર્મનો ક્ષય કેમ થયો? ૧૦ માણસો ૫૦૦૦ માણસોને લૂંટીને ચાલ્યા જાય તો દુનિયામાં કાંઈ ફેર પડે કે? દુનિયામાં ઈશ્વર-ધર્મ છે કે નહિ?’ આ પ્રશ્નનો ટૂંકો જવાબ એ છે કે કુસંપ. સ્વાર્થાંધતા કે કાયરતાના પક્ષમાં ધર્મ કે ઈશ્વર ઊભા રહેતા જ નથી. ધર્મ તો શક્તિનો ભોગ માગે છે. નિર્બળ વ્યક્તિ ધર્મને પચાવી ન શકે. વિચારશીલ પુરુષો જ ધર્મ પચાવી શકે, પાળી શકે અને રાખવી શકે.

લૂંટારાના પક્ષે લૂંટવાની ઇચ્છા એ પાપ હતું. એનું સાધન એમને માટે પશુબળ જ હોઈને એ પણ પાપસાધન હતું. પણ એમનામાં એક વસ્તુ ઉમદા હતી. તેમનામાં સંગઠન હતું. જ્યારે લૂંટાનારમાં તો મૂઢ સ્વાર્થનું પાપ હતું. એનું સાધન કાયરતાની હિંસા હતી. અને સંગઠન તો હતું જ નહિ. એટલે લૂંટારાનો પક્ષ જીતી ગયો. લૂંટારાઓ જ્યારે એકને મારવા કે લૂંટવા માંડ્યા ત્યારે બીજાએ ‘આપણે શું’ એમ માનીને સંતાવા માંડ્યું. જો ખરી માનવતા હોત તો એમ વિચારત કે મારા પડોશીને માર પડતો હોય ત્યાં મારે મરી જવું જોઈએ. પ્રમાણિક મદદમાં ઊભા રહેવું એ તો સાવ સામાન્ય કર્તવ્ય છે. દસ વ્યક્તિઓમાં જો સંગઠનબળ હોય તો તે ૧૦૦૦ છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓને જીતી શકે છે, એટલું આ કથનનું તાત્પર્ય છે.

સમાજ અને ધર્મનો સંબંધ

કોઈ કહેશે, ‘મહારાજશ્રી! સમાજ અને ધર્મને શું લાગેવળગે?’

તમારા આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં કર્તવ્યભાવના ન જાગે, ત્યાં લગી ધર્મ જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. કર્તવ્ય કરવું, પ્રામાણિક રીતે ફરજ બજાવવી, એ ધર્મનો પાયો છે.

માબાપની કે સાસુસસરાની તેમ જ કોઈ પણ સેવા કરવાના યોગ્ય સ્થળે સેવા ન કરવી, બાળકોની સંભાળ ન રાખવી, પડોશીધર્મ ન પાળવો, કુટુંબ, સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની ફરજ અદા ન કરવી, અને માત્ર ગાયત્રીપાઠ, સંધ્યાપૂજા, સામયિકપ્રતિક્રમણ તથા પૌષધ જેવી આધ્યાત્મિક ધર્મની લૂખી ક્રિયાઓ કરનાર એ ધર્મનો પાયો ભૂલી જાય છે. એ ધર્મ જ નથી સમજ્યો.

કુટુંબ, સમાજ, દેશ અને જગત પ્રત્યેનાં માનવતાભર્યાં કર્તવ્યો બજાવવામાં ધર્મનો ક્રમિક વિકાસ છે. ધર્મનું ક્ષેત્ર સંકીર્ણ નથી. ધર્મની વ્યાપકતા બહુ જ વિસ્તીર્ણ છે. ધર્મ અમુક જગ્યાએ જ થઈ શકે એવું નથી. ધર્મ તો વ્યાપક છે. ધર્મ તો જીવનનાં અણુએ અણુમાં વ્યાપેલ છે. જે ઘડીએ જીવનમાંથી ધર્મતત્ત્વ અળગું થયું તે ઘડીએ સમજવું કે આત્મા વિનાના શરીર જેવું ખોખું રહ્યું છે. ધર્મ જીવનથી જુદો થઈ શકે જ નહિ.

'**वत्थु सहावो धम्मो**—વસ્તુનો સ્વભાવ જ ધર્મ છે.' એ રીતે માનવનો સ્વભાવ એ માનવનો ધર્મ. કર્તવ્યો કરવાં, સેવા કરવી, એ પણ સમાજમાં વસતા માનવનો ધર્મ છે! કર્તવ્યચ્યુત થઈએ તો ધર્મચ્યુત થઈએ. કર્તવ્યપાલનમાં ધર્મ રહેલો છે. એટલે સમાજધર્મ એ આધ્યાત્મિકધર્મનું પ્રધાન અંગ જ છે.

દૃષ્ટાંત

કોઈ મવાલી કોઈની વહુબેટી કે બહેનની લાજ લૂંટતો હોય, અને તે વેળાએ ત્યાંથી પોતાના સ્પષ્ટ કર્તવ્યમાંથી છટકી કોઈ સ્વાર્થી,

[illegible]ળાઈ. બાકી સામયિકપ્રતિક્રમણ કે પૂજન કરવા આવ્યો હોય, તો એને કેમ આધ્યાત્મિક ધર્મ કહેશો?

માટે જ કહું છું કે ક્રમેક્રમે વિકાસનાં પગથિયાં ચડો. સામયિક (એ જૈન શ્રાવકની બે ઘડીની પ્રભુમય ચિત્તએકાગ્રતાની પવિત્ર ક્રિયા છે. એ નિત્ય જીવન ભાગમાં હશો) પ્રતિક્રમણ એ તો યૌગિક ધર્મક્રિયા છે. આધ્યાત્મિક ઊંચી શ્રેણી છે. આ ઊંચી શ્રેણીએ એકદમ કૂદકો મારવા પહેલાં પહેલે પગથિયે પગ મૂકવો જરૂરી છે. પ્રાથમિક શાળા ભણ્યા પહેલાં મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપવા જઈએ તો પરિણામ શૂન્યમાં જ આવે અને શ્રમ તથા સમય બન્ને ગુમાવવાં પડે. તેમ ઊંચી ધર્મક્રિયા કરનાર નીતિ, પ્રામાણિકતા આદિ ગુણોને જીવનમાં સક્રિય રૂપ ન આપે તો એની એવી જ દશા થાય.

એકતા

સમાન ભાવના કેળવી ઐક્ય વધારવું જોઈએ. એકની પાછળ આખો સમાજ ઊભો છે, એવી એકત્વની ભાવના પ્રગટવી જોઈએ. સમાજ એટલે મારા જેવી વ્યક્તિઓનો સમૂહ. તેમાં હું પહેલો એવી ભાવના વ્યક્તિમાત્રમાં પ્રગટવી જોઈએ, કેમ કે બધાના રક્ષણમાં પોતાનું રક્ષણ રહેલું છે, સમષ્ટિના સુખ સાથે વ્યક્તિનું સુખ સંકળાયેલું છે, એવું ભાન પ્રગટે ત્યારે જ આવી વિકાસોન્મુખી અસ્મિતા ખીલી હોય તો ભારે. અને તે આવી વિકાસાભિમુખ અસ્મિતા પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાધવી જોઈએ.

સમાજની વૃદ્ધિ [illegible] દલિત

વિધવા માતાઓનાં દુઃખિત અંતરનાં દુઃખદર્દો, અસહાય દલિત વર્ગના દલિતોનાં દુઃખો, સમાજનું દારિદ્ર, અનાથની વિટંબણા, [illegible] પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ભૂંસવાં જોઈએ. એવું [illegible] પ્રત્યેક વ્યક્તિએ [illegible] જોઈએ. પણ આજે તો મૂળ [illegible] ઉપાયો માટે તત્પર રહેવું જોઈએ. [illegible] સ્થિતિ તદ્દન ઊલટી છે. [illegible] અભાવે આજે શું, એ જાણે અને તો આપણી નિંદા કરવાને બદલે એનો ઉકેલ ક્યાં! [illegible]

પાપીની નિંદા કરવા બેસે. સામાન્ય બાબતમાંય મતભેદ ઊભો થયો કે કલેશ અને કંકાસ ઊભા જ છે. આનું કારણ પોતાની જવાબદારીનું ભાન જ નથી. આજે બહુબહુ તો મારું ઘર, મારું કુટુંબ, મારાં બૈરાંછોકરાં અને માલમિલકત સિવાય એનું મમત્વ આગળ વધ્યું જ નથી. મારો સમાજ, મારો દેશ, મારું જગતઃ એ વિશાળ દૃષ્ટિ છે જ નહિ ! એટલે જ માંહોમાંહે લડી પોતાની જ ખરાબી થઈ રહી છે.

પાંડવોને કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે તમે કેટલા ? ત્યારે તેમણે કહ્યું,

अन्यैसाकं विरोधेन वयं पंचोत्तर शतम् ।
परस्पर विरोधेन वयं पंच च ते शतम् ॥

અર્થઃ—અમારે કોઈ બીજા સાથે લડાઈ થતી ત્યારે અમે ૧૦૫ હતા. પણ અમે પરસ્પર લડીએ છીએ ત્યારે અમે પાંચ છીએ અને તેઓ ૧૦૦ છે. આજે અમે તેમનું બળ તોડીએ છીએ, તેઓ અમારું બળ તોડે છે.

એ મહાભારતનું પરિણામ પણ સૌએ સાંભળ્યું છે ! લાખો માણસોનો નાશ થઈ ગયો. પાંડવો જીત્યા તોય હાર્યા જ જેવું ગણાય. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કે કર્ણ જેવા મહાન પુરુષો ચાલ્યા ગયા. કારણ ? જમણાને લાગ્યું કે ડાબાને મારવું જોઈએ, કારણ કે એ ભૂલે છે. અને ડાબાએ માન્યું કે જમણાને મારવો. બન્ને લડે તો શું થાય ? બન્ને શરીરનાં અંગઉપાંગ છે. એ ભાન ભૂલે તો પરિણામ શું આવે ? આ રીતે સંઘ પણ ઘણી વ્યક્તિઓનું જૂથ છે ! એક એક વ્યક્તિનો બનેલો એ સમાજ છે. એ વ્યક્તિઓ એના એ સંઘરૂપી આખા શરીરનાં અંગઉપાંગ છે. હાથ, પગ, આંખ, કાન છે. તેના નાશમાં તો શરીરની જ હાનિ છે. હાથનો નખ ઉતારી નાંખે તો વેદના એકલા હાથને જ નહિ પણ આખા શરીરને થાય. અને ભેજું ખસે તો એ બધુંય જાય. એકેએક અંગ શરીરના વિકાસમાં

ઉપયોગી છે. એ ગુમાવે તો વિકાસ, શક્તિ અને શોભા સર્વે ગુમાવે. કોઈ કહે હાથ મારો તિરસ્કાર કરે તો શરીરને જ હાનિ પહોંચે. તેમ આગેવાન પણ જો કોઈ વ્યક્તિનો તિરસ્કારે તો આખા સંઘને જ હાનિ પહોંચે. બન્નેનો સંબંધ કે ! મોર પીંછાંથી રળિયામણો છે, અને પીંછાંની કિંમત પણ મોરથી છે ! પણ એના ઉપરથી નીકળ્યા પછી પીંછાંની કશી નથી. મણિ વીંટીમાં હોય અને વીંટી મણિ સાથે હોય તો એક બીજાની શોભા છે. હવે શું ? અહીં સુધી તો સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને સ્થિતિ સંબંધી મેં કહ્યું. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ સંગઠનનો ઉપાય શો ?

એનો ઉપાય તો માનવતા છે, સ્વાર્થત્યાગ છે. પણ એવી આશા સૌથી પહેલી આગેવાનો પાસેથી રાખી શકાય.

આગેવાનોનું કથન

આજે સમાજ સભાગત, સંઘગત, પંથગત કે ધર્મગત હોય, પણ એ સંસ્થાના મુખ્ય આગેવાનનું કર્તવ્ય એમણે અવશ્ય સમજવું જોઈએ.

સહનશીલતા, વિચાર, ધીરતા, પ્રામાણિક કર્તવ્યપરાયણતા, હૃદયની વિશાળતા, નિઃસ્વાર્થતા: આટલા ગુણો વિષે કહેવાઈ ગયું. તે ગુણો એમણે જીવનમાં ઉતારી લેવા જોઈએ. જેમ મોભ આખા ઘરનો ભાર ઝીલે છે, ત્યાં ખીલા એના ઉપર વધુ ને વધુ પડે છે, તેમ સમાજ, સંઘ કે વ્યક્તિના આગેવાનો એના મોભ છે. કોઈ કોઈ એમ નીતિ શીખે. પોતાના મત આગ્રહનો નહિ હતો. પણ આગેવાનનો હેતુ જાય ઘેર કે ઉતારી પાડવાના પ્રયાસ કરશે. આગેવાન પ્રશંસા કરવા જેવો હોવા છતાં પોતે પ્રમાદ કે ભૂલ થતાં અપકીર્તિ કરશે. પોતાનું આગવું વર્ચસ્વ સમાજમાં ફેલાવશે. પણ આગેવાને જોઈએ એના હૈયામાં જેમ ભગવાન શંકર પી ગયા તેમ પી જવા પડશે. અને એણે પહેલું અમૃત આપવું પડશે. પછી ભલાઈ

ધન, દોલત, સત્તા કે અતડાપણામાં નથી, પણ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને હળીમળીને રહી નમ્રતાથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં છે. આવા આગેવાનના ચરણમાં સમાજ વહેલો કે મોડો ઢળશે જ. મહાત્મા ગાંધીજી એનું સચોટ ઉદાહરણ છે. એ માર્ગે ચાલતાં જ એનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપક બન્યું છે, અને વિશ્વનો આદર પામ્યા છે.

ઉત્તમ આગેવાનની જરૂર

સમાજને હમેશાં ઉત્તમ આગેવાનની જરૂર રહી છે અને રહેવાની. કારણ કે એ સમાજશરીરના પ્રાણરૂપ છે.

આ શરીરમાં અનેક સચેત અણુઓ હોય છે. જો એમાં બીજાં કોઈ જંતુઓ દાખલ થાય તો કાં તો એ જતુંઓને અંદરનાં જંતુ જેવું થવું જોઈએ, નહિતર એને ગમે તે રીતે બહાર કાઢી મૂકે. પણ આ બધું શરીરમાં ચૈતન્ય હોય ત્યાં સુધી જ બને. ચૈતન્યનો કાબૂ ગયો કે જંતુઓ પ્રવેશ કરે અને શરીર વાસ મારવા માંડે. આપણે જોઈએ છીએ કે હજારોનું સૈન્ય એક હુકમ આપનાર સેનાપતિના અભાવે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. ગોથાં ખાય છે. આથી એક સેનાપતિ મરે કે તરત જ બીજો સ્થાપવો પડે છે.

સક્રિય કર્તવ્ય

હવે આગેવાનોએ આજના ટૂટયાફૂટયા સમાજને સંગઠિત કરવા માટે પ્રાથમિક સક્રિય ક્યાં પગલાં લેવાં જોઇએ તે કહું.

સમાજને સંગઠિત બનાવવા માટે સર્વ પ્રથમ તો સમાજની સ્થિતિ ઊંડાણથી જાણવી જોઈએ. અને ભ્રાતૃભાવનાને સક્રિય રૂપ આપવું જોઈએ. એ નક્કી જ છે કે ભ્રાતૃભાવના પ્રગટ થશે તો કર્તવ્યબુદ્ધિ પણ સ્વયં જાગશે. સમાજમાં ભ્રાતૃભાવ પ્રગટાવવા માટે એક એવું મંડળ ઊભું કરવું જોઈએ, કે જેનો ઉદ્દેશ સામાજિક ભ્રાતૃભાવ દ્વારા સમાજને કૌટુંબિક રૂપ આપવાનો હોય. અને સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન દ્વારા સમાજમાં ભ્રાતૃભાવનો પ્રચાર થાય.

સામાન્ય રીતે ભ્રાતૃભાવના પ્રચાર માટે સમાજ પાસેથી ત્રણ પ્રકારની મદદ મેળવી શકીએઃ

૧. શારીરિક મદદ,
૨. આર્થિક મદદ,
૩. માનસિક મદદ.

આ ત્રણ પ્રકારની કોઈ પણ મદદ આપનારનાં મૂલ્ય સરખાં જ હોવાં જોઈએ. કારણ કે જ્યાં કોઈ પણ અંગનાં મૂલ્ય ઓછાં આંકવાની દૃષ્ટિ છે, ત્યાં ભ્રાતૃભાવનાનો આદર્શ ભાંગી પડે છે. આદર્શ તો હંમેશાં જ્વલંત અને જીવંત હોવા જોઈએ.

ભૂમિકા

ભ્રાતૃભાવના પ્રચારની ભૂમિકા માટે સર્વ પ્રથમ તો વિખરાયેલાં છૂટાંછવાયાં બંધુઓને ઓળખવા માટે પરસ્પર સ્નેહસંબંધ સ્થાપવો જોઈએ. તે માટે એક વસતિપત્રક થવું જોઈએ. એ તૈયાર થયા પછી કૌટુંબિક ફરજ અદા કરવા માટે—બન્ધુભાવ જમાવવા માટે પરસ્પરના સહકારથી વ્યવસ્થિત પ્રબંધ થવો જોઈએ. એટલે કે માંદાની માવજત કરવી; આશ્રય અને ઓળખ વિનાના બન્ધુને આશ્રય અને ભોજનની શક્ય વ્યવસ્થા કરવી; આજીવિકાનાં સાધનવિહોણાંને તે મેળવી આપવાં; બૌદ્ધિક કે શારીરિક શ્રમજીવીની જરૂરિયાતવાળા અને તેવાં શ્રમક્ષેત્રની જરૂરિયાતવાળા, સહાય કરનારા અને સહાય ચાહનારા, સેવા દેનારા અને સેવા લેનારા નોકરી લેનાર અને નોકરી કરનાર આદિનો પરસ્પર સુમેળ સાધી આપવો; શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે વ્યાયામશાળા ખોલવી; વાચનાલયો ખોલવાં; આ અને એવાં અનેક કાર્યો છે. પણ એક ડગલું આગળ ચાલ્યા પછી આગળની કાર્યદિશા સ્વયં સૂઝશે અને શિક્ષણસંસ્કાર મળવાથી સમાજનો પાયો મજબૂત થશે અને એથી આ સમાજમંદિર સુંદર અને સંસ્કૃત થશે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

આજે જેમ સંઘસમાજના સંબંધમાં કહ્યું છે તેવી જ રીતે દેશ અને વિશ્વ સાથે પણ આખરે ઐક્ય સ્થપાયે જ છૂટકો છે. પણ એક ડગલું ય આજે જેણે નહિ ભર્યું હોય તે આવતી કાલે લાંબી મજલ ચાલવા માટે નાલાયક જ ઠરશે.

પુરાયેલો દેહે વિવશ પણ આત્મ નિત મથે
જવા વિશ્વે વ્યાપી હદ વટીવટી શક્ય ક્રમથી;
કુટુંબી મેળાને વિપુલ રૂપ આપી જગતના
ગુણેકર્મે ભાળે, મનુજ સરખાં ત્યાં જઈ ભળે.

ક્ષાત્રધર્મ (સ્વધર્મ)

[પ્રવચન વીસમું]

સજ્જનો !

આજે તો ક્ષાત્રધર્મ સંબંધી થોડુંક બોલીશ.

ક્ષેત્રધર્મ પ્રયોગ તમને નવાઈજનક લાગશે, એટલે પ્રથમ તો એનો ખુલાસો કરું. જૈન શાસ્ત્રોમાં ધર્મનાં ચાર પાસાં બતાવ્યાં છે. દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાળધર્મ અને ભાવધર્મ.

દ્રવ્યધર્મ એટલે ધર્મનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ, જેની ચર્ચા આપણે ઠીકઠીક કરી ગયા. ક્ષેત્રધર્મ એટલે મનુષ્ય જે ક્ષેત્રમાં હોય, જે સંયોગો વચ્ચે હોય, જે ભૂમિકા પર હોય તે પરિસ્થિતિમાં આચરવા યોગ્ય ધર્મ. આને લગતી ઉપરટપકેની વાતો તો હું કહી ગયેલ છું. પણ આજે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહીશ.

વૈદિક ગ્રંથોમાં 'ક્ષેત્રધર્મ' શબ્દની લગોલગ આવી શકે એવો 'વર્ણાશ્રમધર્મ' શબ્દ છે. પણ આજે તો તે શબ્દોનો અનર્થ થયો છે. ગીતાજીમાં ક્ષેત્રધર્મને બરાબર બંધબેસતો શબ્દ 'સ્વધર્મ' છે. શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:—

> बलं थामं च पेहाय, सद्धा मारोग्गमप्पणो ।
> खितं कालं च विनाय, तह पाण निजुंजप ॥

અર્થાત્ તારી સામે કોઈ કર્તવ્ય આવે ત્યારે તું પ્રથમ તો તારું શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળ તપાસ. તારા આરોગ્ય અને શ્રદ્ધા તરફ દૃષ્ટિ કર. અને પછી ક્ષેત્ર તથા કાળને જોઈને એની સાથે દિલ દઈને જોડાઈ જા.

આટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવ્યા પછી તો

कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
अकर्तव्यं न कर्तव्यं प्राणैः कंठ गतैरपि ॥

પોતા જોગ કર્તવ્ય જ પ્રાણને ભોગે કરવું, પોતાને અજોગ એવું પ્રાણાન્તે પણ ન કરવું. આ ઘટનાની ચોખવટ થોડાં દૃષ્ટાંતો આપીને કહું.

અયોધ્યાનો ભૂપાલ દિલીપ

કાલિદાસના 'રઘુવંશ'માં દિલીપ રાજાનો એક પ્રસંગ છે. કવિ એને દશરથના પ્રપિતામહ તરીકે ઓળખાવે છે. અરણ્યમાં ક્ષેત્ર-સંન્યાસ સ્વીકારી હમેશાં ઋષિની ગાયને ચારવા માટે લઈ જાય છે. એકદા એ વસિષ્ઠ ગુરુની ધેનુને ચરાવવા માટે જંગલમાં નીકળેલ છે. ધેનુ ચર્યા કરે છે અને પોતે સૃષ્ટિસૌંદર્ય નીરખે છે. એટલામાં અચાનક જ ગાય પર એક સિંહ પંજો ઉપાડે છે, ને ગાય રાડો પાડે છે. લાગલી જ દિલીપની દૃષ્ટિ એની ઉપર પડે છે. એટલે 'અરે, આ શું? મેં ભારે પ્રમાદ સેવ્યો' એમ કહી દિલીપ તુરત જ ગાયને બચાવવા માટે પોતાના ભાથામાંથી તીર કાઢી ધનુષ પર લગાડવા તૈયાર કરવા જાય છે. પણ હાથ એમનો એમ સ્તંભી જાય છે. પ્રયત્ન ઘણો કરે છે પણ નિષ્ફળ જાય છે.

ભારે આશ્ચર્ય અને ખેદ થાય છે, ત્યારે પેલો સિંહ મનુષ્ય-ભાષામાં કહે છે, 'ભાઈ! વૃથા પ્રયત્ન ન કર. કેમકે તેં જેમ ક્ષેત્ર-સંન્યાસ સ્વીકાર્યો છે તેમ મેં પણ સ્વીકાર્યો છે. મને આ પાર્વતીના પુત્રસમા પ્રિય દેવદારુના વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા ખુદ મહાદેવ પ્રભુએ

મૂક્યો છે. અને મારા ખોરાક માટે મર્યાદા બાંધી આપી છે કે અચાનક તારી કને તારી બાંધેલી હદમાં કોઈ આવી પડે તો એને વાપરવું. તું જાણે છે કે મારા શરીરનું બંધારણ જ એવું ઘડ્યું છે કે મારે માંસાહાર કર્યે જ છૂટકો. અને આ ગાય સ્વયં મારી હદમાં આવી ચઢી છે. એટલે મારો આ ધર્મ છે.'

'ગાય તો મારે શરણે છે. એને મરતી હું જોઈ ન શકું' એમ કહી દિલીપ પ્રયત્ન કરે છે, પણ હાથ ખસતો જ નથી. સિંહ મોં હલાવે છે.

દિલીપ વિચારમાં પડ્યો. શું ધર્મની એક જ બાજુ છે? મૂંઝાયો. 'શું હું ભૂલું છું? બરાબર! હવે મને સમજાયું. ગાય બચે અને સિંહની ક્ષુધા ટળે એવો માર્ગ મારે શોધવો જોઈએ.'

તુરત જ એણે કપડાં ઉતાર્યાં અને સિંહ કને જઈ બોલ્યો, 'પ્યારા મિત્ર! એને છોડી દે. એના બદલે આ મારા શરીરનો ભક્ષ તૈયાર છે.'

સિંહે કહ્યું, 'એક ગાયને ખાતર અયોધ્યાની બધી પ્રજા અને રાણીઓ રંડાશે, એનો તેં વિચાર કર્યો? આ તારી વાત મૂર્ખાઈભરી છે. કદાચ વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્યપ્રકોપની તને બીક હોય, તો એકને બદલે બીજી અનેક ગાયો આપીને તું તેમને સંતોષી શકે તેમ છે.'

'વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્યપ્રકોપનો ભય કે અયોધ્યાની પ્રજા અને રાણીઓ રંડાશે એના ભય કરતાં મારો સ્વધર્મ રાંડે એ વધુ ભયંકર છે. ક્ષાત્રધર્મમાં ભૌતિક પદાર્થની ગણતરી નથી હોતી. જે સંયોગ સામે હોય એમાં બન્ને પક્ષને ન્યાય મળે છે કે કેમ? એ ન્યાય જળવાતાં છતાં સત્યને લગીરે હાનિ પહોંચતી નથી ને? બસ! આ બે જાળવીને મૃત્યુના મુખમાં પેસી જવાનું નિર્માયું હોય તો ત્યાં મરીનેય જીવવાનું છે. આ રહસ્ય મને મારા અંતર્નાદે સુઝાડ્યું છે. એટલે ભાઈ! હવે તું મારી ચિંતા ન કર. પણ તારું કામ કર.'

સિંહે ઘણા પ્રકારે સમજાવ્યું. 'એક ગાય અર્થે તારા જેવા ચક્રવર્તીને મરવું એ નરી મૂઢતા છે.'

પણ દિલીપ કબૂલ નં થયો ત્યારે સિંહે ગાયને છોડી એને સ્વીકાર્યો. પણ સિંહ પાસે પડ્યા પછી જ્યાં ઊંચે જુએ ત્યાં આભ અને નીચે ધરતી. સિંહ ન મળે અને ગાય ચરે છે. દિલીપને થયું કે આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય!

કવિરત્ન કાલિદાસ કહે છે કે એ તો દેવમાયા હતી. ધેનુએ પોતાના સેવકના સ્વધર્મપાલનની કસોટી કરી હતી. સિંહને મનુષ્ય-વાણી શી? દેવમાયા શી? ગાય શેની કસોટી કરે? આવા આવા બૌદ્ધિક પ્રશ્નો તમને થશે જ. પણ એ બુદ્ધિનો વિષય નથી. મેં તો આ સ્થળે એ દૃષ્ટાંત એકમાત્ર ક્ષેત્રધર્મ ને ક્ષાત્રધર્મની બાજુ સમજાવવા પૂરતું લીધું છે. હવે આગળ ચાલો.

દાદાભાઈ પાંડે

એમનું નામ તો તમે સાંભળ્યું હશે. સૂરતની તાપી નદીમાં એક વખતે મહાપૂર આવ્યું ને ઘણા લોકો તણાવા લાગ્યા. ત્યારે પોતે તો સુરક્ષિત જ હતા છતાં તેમણે માન્યું કે મારા બન્ધુઓ તણાય છે અને હું તરી જાણું છું છતાં ઊભો ઊભો તણાતા બન્ધુ-ઓને જોયા કરું, તો તો મારી માનવતા લાજે. ભયંકર પૂરમાં કર્તવ્યધર્મ બજાવવા ખાતર તેમણે તુરત જ ઝંપલાવ્યું. મારું શું થશે, એનો એણે વિચાર ન કર્યો. પોતાનો વિચાર આવે તો કર્તવ્ય બજાવી પણ ન શકે. એ દાદાભાઈએ પોતાના પ્રાણની બાજી લગાડીને પણ ડૂબી જતા એકસો ને આઠ જાન ઉગાર્યા.

મેં જે બે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં તે તો મરણના મુખમાં જઈને પણ બચી ગયા. હવે પોતાના ક્ષેત્રધર્મ ખાતર જાતે જ હોમાઈ ગયાનાં દાહરણો આપું. એ પરથી કંઈક વધુ સચોટ ખ્યાલ આવશે.

મહાત્મા ધર્મઘોષ

પાટલીપુત્રનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. જેને આજે પટણા તરીકે ઓળખે છે. ત્યાં મગધના નરાધિપ શ્રેણિક મહારાજાના પ્રપુત્ર ઉદાયી નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. ભગવાન મહાવીરના શાસનના એ અડંગ ઉપાસક હતા. શ્રાવકધર્મના સાચા આરાધક હતા. એક પણ પાખી પૌષધ વિનાની ખાલી ન જાય. આલોચના, પ્રતિક્રમણ અને સમભાવભરી સામયિક વગેરે બધી ક્રિયાઓ તો તે હમેશાં કરે.

આજના જૈનોને આ જાણી આશ્ચર્ય જરૂર લાગશે. કારણ કે તેમને એમ લાગશે કે મહારાજાને એટલી ફુરસદ કેમ મળી શકે? આમ તેમને લાગવાનું કારણ એ છે કે નિવૃત્તિ નથી એમ કહી છૂટી જવાનો તેમની પાસે એક કીમિયો છે. પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ એ માત્ર વૃત્તિની વસ્તુ છે. જેના આત્માએ વૃત્તિ પર વિજય મેળવ્યો છે, જેણે જીવનના ધ્યેય સંબંધી વિચાર્યું છે, તેનો આત્મા હમેશાં વિજેતા જ હોય છે. નિવૃત્તિ નથી મળતી એમ કહેવું તે તો માત્ર બહાનાં છે. જે જે કાર્યની અંતઃકરણપૂર્વક આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે, તે તે કાર્ય માટે મનુષ્ય જરૂર ફુરસદ મેળવી શકે છે.

એકદા ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયીને કૌશામ્બીના રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોતન સાથે રાજ્યધર્મ બજાવવા જતાં શત્રુતા જામી છે, અને તે શત્રુતાને પરિણામે તે બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું છે. પણ એ યુદ્ધમાં રાજા ઉદાયીને ચંદ્રપ્રદ્યોતન જીતી શક્યો નહિ પણ હાર્યો ત્યારે તેણે ઉદાયીને પકડવા માટે કેટલાક ગુપ્ત માણસો મોકલાવેલ છે. છતાં પણ એ જાતના બધા પ્રયોગોમાં ચંદ્રપ્રદ્યોતન આખરે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. છેવટે ઉદાયીને પકડી લાવે તેને મોટું ઇનામ આપવું એમ જાહેર કર્યું છે. તે ઇનામની લાલચે એક ધૂર્તે બીડું ઝડપ્યું.

ધૂર્તનો પ્રપંચ

વખત વીત્યા છતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઉદાયીને પકડવાનું બની

શકયું નહિ. ઇનામની લાલચ–પ્રલોભનની પ્રકૃતિ તેને જરા ય ઝંપવા દેતી નથી. પ્રકૃતિનાં યુદ્ધો કેવાં હોય છે તે કમઠમરુભૂતિના ચિત્રમાં તમે જોયું છે. આખરે વિચારમાં ને વિચારમાં તે ધૂર્તને એક માર્ગ સૂઝી આવ્યો. તેણે જોયું કે ઉદાયી પાકો ધર્મનિષ્ટ છે. તે ધર્મને બહાને અવશ્ય સપડાશે. તેથી તે રીત ખૂબ સરળ અને સફળ છે એમ માની તે રીતે તે ફસાવવા માટે તૈયાર થયો.

તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ધર્મઘોષ નામના મુનિરાજ તે પ્રદેશમાં વિચરતા હતા. તેમની પાસે જઈ પેલા ધૂર્તે મસ્તક ઝુકાવ્યું અને કોઈ યુગયુગના જૂના વૈરાગ્યથી તરબોળ યોગીને છાજે તેવી શાન્ત રસથી ભીંજાયેલી વાતો કરી. અને મહારાજની પાસે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આવી વૈરાગ્યભીની વાતોથી ધર્મ-ઘોષ મુનિ ભોળવાઈ ગયા. ધૂર્ત દીક્ષિત થયો અને ત્યાગનો સ્વાંગ સજ્યો, પછી પોતાની છાપ બેસાડવા માટે તેણે એટલી તો કડક ક્રિયાઓ પાળવા માંડી કે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોનાર તે તરફ આકર્ષાયા વિના ન રહે. જનસમુદાયનો મોટો ભાગ ઉપરનું જ નિહાળી શકે છે. અંદર તો હળાહળ પ્રકોપની જ્વાલા અને પ્રકાંડ અશુદ્ધિ હતી. પરંતુ દંભના પડદાથી તેને ઢાંકી રાખી હતી.

એમ કરતાં કરતાં મહિનાઓ વીત્યા. છતાં યે કોઈએ તેનું હૃદય ન પારખ્યું. ભગવાન મહાવીર કહે છે, કે જે ક્રિયાઓનો સાચા જ્ઞાન સાથે કે હૃદય સાથે સંબંધ નથી તે ક્રિયાઓ ચેતન વિનાના દેહ જેવી જડ છે. જ્ઞાન સહિતની ક્રિયાથી ક્ષણવારમાં જે ફળ થાય છે તે ફળ અનંતકાળની જડ ક્રિયાઓથી નથી થતું.

એકદા મુનિ ધર્મઘોષ મહારાજ પોતાની બધી શિષ્યમંડળી સાથે ફરતા ફરતા તે જ પાટલીપુત્રમાં પુનઃ પધાર્યા. દીક્ષિત ધૂર્ત સાધુ પણ તેમની સાથે જ હતો. પણ હવે તો સૌ કોઈ તેને તપસ્વી અને ધ્યાની તરીકે ઓળખતા હતા. કારણ કે તેનો આખો સમય પશ્ચર્યા અને ધ્યાન (!) પાછળ જતો હતો.

ધર્મઘોષ મહાત્મા પધાર્યાના સમાચાર મળતાં જ મહારાજા ઉદાયી મોટી પરિષદ સાથે તેઓશ્રીના વંદાણાર્થે ગયા અને ભક્તિપૂર્વક સૌ મુનિવરોને વંદના કરી, સદ્બોધ મેળવી, તેઓ પુનઃ અંતઃપુર તરફ પાછા વળ્યા.

તેવામાં એકદા પાખી પર્વનો દિવસ આવ્યો. પાખીનો દિવસ હોવાથી ઉદાયી મહારાજાએ આજે ઝભ્ભો એક બાજુ મૂકી દીધો અને જ્યાં એ મહાત્મા વિરાજમાન હતા ત્યાં આગળ આવીને એણે પૌષધ-ક્રિયા આદરી દીધી.

ધૂર્ત સંતની વૃત્તિ આજે વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી હતી. માંડમાંડ તેના હાથમાં આ તક આવી હતી. જે કાર્ય માટે સાધુવેશ ધારણ કર્યો હતો, તે સમય આવેલ જાણી તૈયારી કરી. દિવસ વીત્યો, રાત્રિ થઈ. સૌ મુનિવરો સ્વાધ્યયન કરીને સૌ સૌના સ્થાને નિદ્રાધીન થયા. બધાને નિદ્રા આવી પરંતુ ધૂર્ત સંત આજે જાગતો હતો. તેનો શયતાન તેને પીડી રહ્યો હતો.

તકનો લાભ લઈને તે તુરત જ ઊઠ્યો અને પોતાનાં ઉપકરણોમાં ખાનગી રીતે હમેશાં પોતાની પાસે જે એક નાનું ખંજર રાખતો હતો તેને હાથમાં લીધું. અને ધીમે ધીમે જ્યાં મહારાજા ઉદાયી કે જે માત્ર એક વસ્ત્ર પર સૂતા હતા, ત્યાં ગયો. આસપાસ એક ઝીણી દૃષ્ટિ ફેંકી. તે વખતે ત્યાં કોઈ નહોતું. બરાબર લાગ જોઈને તેણે ખંજર ભોંકી દીધું. ખંજર લાગતાં જ લોહીની ધારા વછૂટી. ઘા એટલો ઊંડો ગયો હતો કે કશું બોલે તે પહેલાં જ ઉદાયી મહારાજાના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા. આ રીતે એ ઘાતકી રાક્ષસ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી તે જ વખતે સાધુનો વેશ ઉતારી નાસી ગયો.

પરોઢ થયું. સૌ મુનિવરો જાગ્યા. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા સમાધિપૂર્વક કરી અને ઉષાના આછા ઉજાસમાં લોહીથી તરબોળ થયેલું ઉદાયીનું દેહપિંજર મહાત્મા ધર્મઘોષની નજરે પડ્યું. તે પર નજર

જતાં જ ધર્મઘોષ કંપ્યા ! કંઈક વહેમાયા. તપસ્વી સંત ત્યાં ન હતો. આસપાસ ખૂબ તપાસ કરી. છતાં જ્યારે પત્તો ન મળ્યો ત્યારે ધર્મઘોષ મહાત્માને ચોક્કસ સમજાયું કે મારો સાધુ જ મને ઠગી ગયો ! અહાહા ! મેં ભારે ભૂલ કરી. ઠગારાની માયામાં હું ઠગાયો. ઉપરની ક્રિયા, તપશ્ચર્યાએ મને ભોળવી નાખ્યો. એથી હું બારીક તપાસ કરી જ ન શક્યો. એના આંતરજીવનની નજીક હું ગયો જ નહિ. હા ! હવે, હવે શું ? ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું એ જ સ્વધર્મ.

પ્રાયશ્ચિત્ત

કોઈને ચેતવ્યા સિવાય ધીમેધીમે આગળ વધીને મુનિરાજે એ જ લોહિયાળા ખંજરને પોતાના હાથમાં લીધું. શિષ્યો તો બધાય બહાર હતા. તેમને કોઈનેય ખબર ન પડે તે પ્રમાણે ખંજરને પોતાના જ હાથે પોતાના કલેજામાં ભોંકી દીધું, અને ચૂં કે ચાં કર્યા વગર શાન્ત રીતે પડ્યા રહ્યા. મૃત્યુના અંતિમ સમય સુધી ધર્મ-શાસનનું હિત અને મહાવીરના નામનો અખંડ જાપ તેમના કંઠમાં ચાલુ હતો. થોડીવાર પછી શિષ્યોને જાણ થઈ અને સારા શહેરમાં એમ જાહેર થયું કે કોઈ ઘાતકી પુરુષ મુનિવર ધર્મઘોષ આચાર્ય અને મહારાજા ઉદાયીને મારીને નાસી ગયો છે.

આ રીતે ધર્મઘોષ મહાત્માનો પ્રાણ ગયો પણ શાસનની લાજ રહી ગઈ. આનું નામ તે સ્વધર્મનું પાલન. નહિ તો લોકો તો એમ જ માનત કે મુનિએ આ કામ કર્યું હશે ! જો કે મહાત્મા ધર્મઘોષે તો પોતાના સ્વધર્મ ખાતર જ એ કર્યું હતું. એથી જ એ આપઘાતક નહિ પણ આત્મરક્ષક નીવડ્યું. શાસનરક્ષા અર્થે પોતાનું બલિદાન આપ્યું.

પ્રતાપનો પુરોહિત

મોગલકાળની આ વાત છે. એકદા ચિત્તોડના મહારાજા પ્રતાપ ને તેમના ભાઈ શક્તિસિંહ એ બન્ને જણ શિકાર ખેલતા ઠેઠ

જંગલમાં પહોંચ્યા છે. એક જ મૃગલાની પાછળ તે બન્ને હરીફ બનીને પોતાના અશ્વો દોડાવી રહ્યા છે. આખરે એ બન્નેના તીર જેવા ઘોડાઓની વચ્ચે તીવ્રવેગી મૃગલાની ગતિ ગુંગળાય છે. અને લાગ જોતાં જ એ બન્ને વીરોનાં બાણ એકીસાથે છૂટે છે અને એ મૃગ અફળાઈને ભૂમિ પર પડે છે. અરેરે! નિશાનબાજીના શોખ ખાતર મૃગલાના પ્રાણનો ભોગ! પણ એ વિચારને બદલે ઊલટા આ પ્રસંગે એ બન્ને હરીફો હરીફાઈની હોડે ચડ્યા.

રાણા પ્રતાપ કહે, 'જોયું કે શક્તિસિંહ! મારા શરથી મૃગ ઘવાયો.'

શક્તિસિંહ કહે, 'ના રે ના! પહેલું બાણ તો બંદાનું પડ્યું છે. આપ શાના ફુલાઓ છો?'

એક કહે, મારું બાણ પહેલાં પડ્યું, અને બીજો કહે, મારું પહેલું પડ્યું. ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં હાજર જ ન હતી કે આનો ન્યાય કરે. એ બન્નેની હુંસાતુંસી વધતી ચાલી ભાઈભાઈ વચ્ચે ખટરાગ તો પહેલેથી જ હતો. એ બીજમાં આ હઠથી પોષણ મળ્યું. એ મમત્વ ગાઢ રીતે પરસ્પર વધતો ગયો અને વાત એટલી હદ સુધી ગઈ કે તેઓ બન્ને એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા.

અહીં આમ બની રહ્યું છે ત્યારે બીજી તરફ ચિત્તોડના કિલ્લાની આસપાસ ચિત્તોડને જીતવા આવેલા બાદશાહનું જે સૈન્ય વિખરાયેલું પડ્યું હતું એણે આ તક શોધવા માંડી.

આ બન્ને સ્થિતિના સમાચાર ચિત્તોડના પુરોહિતને મળ્યા. એને તુરત જ પોતાની ફરજનું ભાન થયું. પુરોહિત એટલે રાજા અને નગરનું હિત ચાહનાર વ્યક્તિ, તે બન્નેની ખાતર મરી ફીટનાર વીર, સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો થાંભલો. જો એ બન્નેની હુંસાતુંસીમાં કોઈ એક વીર માર્યો ગયો તો ચિત્તોડ રંડાઈ જશે. ચિત્તોડનું ભારે અહિત થશે. અને ચિત્તોડ ગયું એટલે મેવાડનું શું? આ ભયંકર

ભાવિની કલ્પનાએ એને વ્યાકુળ બનાવ્યો. હવે ક્ષણવાર પણ એને ઊભું રહેવું અસહ્ય થયું. તે વીરે લાગલી જ જંગલ ભણી દોટ મૂકી.

જંગલમાં એ બન્ને વીરોનું શસ્ત્રયુદ્ધ ચાલતું હતું. જાણે કોઈ મહાસમરાંગણે રણઘેલા રિપુઓ કાં ન ઊતર્યા હોય! કાંડામાં જોર હતું. આંખોમાં હુતાશ હતો. હમણાં એક પર ઘા થશે અને મરશે, તેવો અંતિમ દેખાવ જોનારને લાગ્યા કરે. પણ તે જ પ્રસંગે તે એક એક 'લોંકી' ખાઈને નીકળી જાય, એવી મૃત્યુરમત ચાલતી હતી.

પુરોહિતે બન્નેને સમજાવવાની ઘણી કોશિશ કરી. પરંતુ લડાઈનો રંગ એટલો બધો તીવ્ર હતો કે તે બોધની કશી અસર ન થઈ અને યુદ્ધ તો ચાલુ રહ્યું. પુરોહિતે જોયું કે હવે બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી, ત્યારે તેણે તુરત જ હાથમાં ખંજર લઈ પોતાના કલેજા પર હુલાવી દીધું જેથી આંતરડાંનો ઢગલો નીકળી પડ્યો.

'હા, રાજન્! લ્યો બ્રહ્મહત્યા!' એવી કારમી ચીસની સાથે જ એનો પ્રાણ ઊડી ગયો. આ દૃશ્ય જોતાં જ અને આ અવાજ કાને પડતાં જ બન્ને ચોંકી ઊઠ્યા.

પુરોહિતની હત્યા? બ્રહ્મહત્યા!

જોતાં જ વીરોનો આત્મા ફફડી ઊઠ્યો. તલવારો શાન્ત પડી ગઈ. બન્નેને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. શક્તિસિંહ શરમિંદો બની ચાલી નીકળ્યો.

જે વસ્તુ પહેલાં સમજાવી જોઈતી હતી તે હવે સમજાઈ. બન્નેને કર્તવ્યનું ભાન થયું અને પ્રતાપે ચિત્તોડ ભણી અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. પુરોહિતનો કેવો મહાન ભોગ! મરીને તે અમર બન્યો.

આ વિશ્વમાં ધન, પરિવાર, પશુ કે અધિકાર એ બધાંય કરતાં વલ્લભ જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પોતાના જ પ્રાણ છે. દેશને અર્થે એ પુરોહિતે પોતાનો વહાલામાં વહાલો પ્રાણ આપ્યો. ‌ાખો દેશ રંડાઈ જાય તે કરતાં આ ટાણે મારે જ મરી જવું એ જ

મારો ધર્મ, એમ સમજી તેણે આ કાર્ય કર્યું. તેને સ્પષ્ટ દેખાયું કે જો આમ નહિ થાય તો આ બેમાંથી કોઈ એક પણ શાન્ત થાય તેવું દેખાતું નથી. આટલું જોયા પછી તેને બીજા કશાય વિચાર ન આવ્યા અને નિઃસંકોચ પોતાનું બલિદાન આપ્યું. કોઈએ તેને કહ્યું ન હતું કે તારે આમ કરવું. છતાં કર્યું. કારણ કે ત્યાં તેનો કર્તવ્ય-ધર્મ હતો. કર્તવ્યધર્મની ત્યાં જ કસોટી છે. પોતાના કર્તવ્યની દાઝ ન હોત તો ત્યાં તે આટલો ભોગ આપી શકત જ નહિ! પણ તેને બરાબર ખબર હતી કે પ્રાણ ભલે જાય પણ આત્મા (ધર્મ) ન જવો જોઈએ. મરેલો પ્રાણ સાંપડે છે, પણ મરેલો આત્મા સાંપડતો નથી.

વહાલાંઓ! આવાં દૃષ્ટાંતો પરથી તમે જોઈ શકશો કે 'સ્વધર્મ-પાલન' કેટલી મોંઘી વસ્તુ છે. મરવું મુશ્કેલ તો છે જ. પણ પ્રેમીની ખાતર કે ઇષ્ટસિદ્ધિની ખાતર મરનારા મરદ હજુય સાંપડે છે. પણ જે ગાડીવાળા અને 'ચાંપરાજના મિત્ર' વગેરે દૃષ્ટાંતોથી જોઈ ગયા તેવા તથા તેગબહાદુર, ધર્મઘોષ અને આ પુરોહિત જેવા નિર્ભેળ સ્વધર્મને ખાતર જ મરનારા વિરલમાંય વિરલ છે, કે જેમનામાં જ્વલંત વીરતા, દીર્ઘ વિચાર અને સહનશીલતા જેવાં માનવતાનાં લક્ષણો પૂરેપૂરાં નજરે પડે છે.

સંયમે વૃત્તિને સ્થાપી, કસી જોવો સ્વધર્મને;
સ્વધર્મે મરવું સારું, ઠગારા પરધર્મથી.

રાષ્ટ્રધર્મ

[પ્રવચન એકવીસમું]

વહાલાં હિંદનિવાસીઓ !

હવે આપણે વિશાળક્ષેત્રની નજીકમાં આવી ગયા છીએ. એટલે આજે હું રાષ્ટ્રધર્મ વિષે કહેવાનો છું.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. પણ જનની અને જન્મભૂમિમાં કોણ મહાન એમ પૂછો, તો જવાબમાં એક દૃષ્ટિએ જન્મભૂમિ જ આવશે. કારણ કે જન્મભૂમિની સંસ્કૃતિથી જનની અને પ્રજા વિભૂષિત બને છે.

જૈન અંગસૂત્ર ઠાણાંગમાં દશ પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે તેમાં રાષ્ટ્રધર્મનો પણ ઉલ્લેખ છે.

રાષ્ટ્રધર્મ અને રાષ્ટ્રની વ્યાખ્યા

જે રાષ્ટ્રમાં મનુષ્ય જન્મે, તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ બજાવવો એનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ. પણ તમે કહેશો, રાષ્ટ્રની મર્યાદા શી? રાષ્ટ્રની મર્યાદા ભાષા, વાયુમાન કે પહેરવેશ પરથી ન અંકાય. ર ની ખરી મર્યાદા આંકનાર સંસ્કૃતિ છે. એટલે જ રાષ્ટ્રનો આત્મા ત છે.

તમો જે દેશમાં વસો છો, તે હિંદનો આત્મા આર્યસંસ્કૃતિ છે. આર્યો હિંદમાં ભલે ગણીગાંઠી સંખ્યામાં આવ્યા હોય! દૃષ્ટિ પહોંચે તેટલાં વર્ષો પહેલાં જ ભલે આવ્યા હોય, પરંતુ એમણે હિંદને અને હિંદની પ્રાચીન પ્રજાને પણ પોતામાં રંગી નાખ્યાં છે. એટલું જ નહિ પણ બહારની જે જે પ્રજા વિચિત્ર માન્યતાઓ અને વિવિધ ધર્મો લઈને દાખલ થઈ છે તેને પણ સમુદ્ર જેવા વહાલથી સમાવી દીધી છે. આથી તમો સમજી શકશો કે હિંદ માતા કેટલો વિશાળ ભાવ ભરીને બેઠી છે. એનું ક્ષેત્ર કેટલું વ્યાપક છે!

આર્યસંસ્કૃતિ વિશ્વવ્યાપક શાથી?

આર્યસંસ્કૃતિના ઘડવૈયાઓ આર્ષદ્રષ્ટાઓ હતા. એની ધ્યાન-મૂર્તિ વિશ્વ હતું. એથી જ આર્યસંસ્કૃતિ વિશ્વવિશાળ બની. જ્યાં જ્યાં આર્યશાસ્ત્રો ગયાં ત્યાં ત્યાં એ જનહૃદયમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામ્યાં. એ એની શાખ છે.

હિન્દનું નિશાન

પૂર્વનાં વ્યાખ્યાનોમાં અને છેલ્લેછેલ્લે ક્ષેત્રધર્મના વિષયમાં હું જે જે દૃષ્ટાંતો આપી ગયો, તે બધાં હિન્દરત્નો પરથી તમો સમજી શકશો કે હિન્દનું નિશાન શું હતું.

આર્યસંસ્કૃતિનું ધ્યેય આત્મમુક્તિ હતું. હિંદનું અંત-રંગ ધ્યેય આત્મસ્વાતંત્ર્ય હતું. એટલે એનું ચણતર જ એ રીતે થયું છે. એણે બીજા દેશોને હડપ કરવાની ઓહિયાંનીતિ સેવી નથી. અન્ય રાષ્ટ્રોની પીડિત અને સંત્રસ્ત પ્રજાને પ્રસન્ન રસ પાયા છે. સારાંશ કે હિંદ ધરમૂળથી શાંતિપ્રિય હતું. વૈભવ, વિલાસ અને રાગરંગની દુનિયા કરતાં એને સાદગી અને સંયમ વધુ પ્રિય હતાં.

હિન્દી પ્રજાના પૂજ્ય સ્થાને નિરંતર સંત મહાત્માઓ બિરાજતા. આથી પશુબળની લડાઈઓ જે કંઈ અપવાદે થતી, તે પણ કોઈને

કોઈ પ્રકારના કર્તવ્યને સારુ અનિવાર્ય રીતે થતી. એ તરફ પ્રજા-હૃદયની નફરત હતી.

ધર્મ એ દેવળમંદિરની ચીજ નહોતી. ધર્મનું સ્થાન વ્યવહાર-માત્રમાં હતું. પણ આજે એ ધર્મ તીરોભાવને પામ્યો છે. માન-વનો સામાન્ય ધર્મ પણ મોટેભાગે લુપ્ત દેખાય છે. અને એને પરિણામે ક્રમેક્રમે કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ એ સૌ લુપ્ત થયા છે. ફરજો ભુલાઈ, કર્તવ્યો ભુલાયાં. આટલો રાષ્ટ્ર નીચે સરકી આવ્યો.

સાંભળો. હું થોડા પ્રશ્નો પૂછું:

૧. તમે જે સ્થાનમાં બેઠા છો ત્યાં જ માનો કે તમારામાંહેના કોઈ એક જણ પાકિટ ભૂલી ગયા. તો એ એવી જ સ્થિતિમાં આવતી કાલે મળવાની ખાતરી ખરી?

જાપાનમાં એક વખતે એક હિન્દીભાઈનું પાકિટ ક્યાંક પડી ગયું. તે હોટલમાં ગયો અને નીકળતી વેળા જુએ તો ખિસ્સામાં પાકિટ ન મળે.

હોટલના માલિકે પૂછ્યું, 'કંઈ ખોવાયું છે?'

હિન્દી કહે, 'હા. પાકિટ પડી ગયું છે.'

'મૂંઝાશો નહિ. કાલે મળી જશે.'

બીજે જ દિવસે પેપરમાં વાંચ્યું કે અમુક સ્થાનેથી પાકિટ મળ્યું છે. જેનું હોય તે સાબિત કરીને લઈ જાય. આનું નામ પ્રામાણિકતા. ધર્મસ્થાનમાં પણ જો પ્રામાણિકતાનું આટલું દેવાળું તો બહારનું તો પૂછવું જ શું?

૨. હવે બીજી વાત. અહીંથી બહાર જતી વેળા તમને પતાસાં આપવામાં આવે છે. પોતાનો દીકરો એ પતાસાં વહેંચનારને થાપ આપી બેવાર લઈ આવે, તો એનાં માબાપ ખિન્નય કે છોકરે ઘણું કર્યું એમ લાગશે?

૩. શાકભાજી કે ઘી લેવા જાઓ ત્યાં વાજબી રીતે તોળીને આપે તે કરતાં થોડું વધુ લેવાનું મન થાય ખરું ?

૪. રેલવેની ટિકિટ 'ચેકર' ચેક કરતાં કે લેતાં ભૂલી જાય, તો ફરી વાપરો ખરા ?

આ તો સામાન્ય નીતિની કસોટીની વાતો છે.

અમેરિકાના મોટા શહેરની નાકાની બેઠક ઉપર ફેરિયાઓ પેપરના થોકડા મૂકી આવે. પછી હાજર હોય કે ન હોય, પણ કોઈ મફત પેપર લે જ નહિ. પૈસા મૂકે ને પેપર લે. તમે 'મુંબઈ સમાચાર'નો થોકડો એવી જ રીતે મૂકીને બે કલાક પછી જુઓ— પૈસા અને પેપર કશુંય મળે છે ?

લોકોમાં હરામનું લેવું અને ઓછું આપવું એ જ દાનત થઈ ગઈ છે. શેઠ જુઓ કે વાણોતર જુઓ. દાક્તર જુઓ કે દર્દી જુઓ. કારીગર જુઓ કે કામ લેનાર જુઓ. વહુ જુઓ કે સાસુ જુઓ. પતિ જુઓ કે પત્ની જુઓ. માબાપ જુઓ કે સંતતિ જુઓ. સર્વત્ર એક જ દૃષ્ટિ—વધુ લેવું અને ઓછું દેવું. એટલે પરસ્પરનો વિશ્વાસ કે ઊંચા પ્રકારની અસ્મિતા જેવું નિશાન નહિ મળે. સ્વાર્થાંધતા, સંકુચિત વૃત્તિ અને સ્વચ્છંદતા એટલી વધી છે કે શિયાળ તાણે સીમ ભણી ને કૂતરું તાણે ગામ ભણી એ દશા થઈ ગઈ. જ્યાં દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ ગયો, ત્યાં કાળધર્મ અને ભાવધર્મ તો રહે જ શાનો ? લોકો ધર્મનું નામ લે, પણ એ તો પેલા ગોળના ખાલી માટલા ઉપર રહેલા આંક જેવું. ઉપર લખ્યું હોય પોણો મણ ને પાંચશેર; અંદર જુઓ તો ગોળ મંકોડા ખાઈ ગયા. એટલે આ તો બેય ખોયા.

અગાઉનો એક પ્રસંગ કહું. એક જાપાની સ્ટીમરમાં એક હિન્દી ભાઈ બેઠા હતા. એની બાજુમાં જ એક જાપાની ભાઈ ઊભો હતો.

હિન્દી ભાઈ બોલ્યા, 'જાપાનની સ્ટીમરમાં થર્ડ ક્લાસ માટે સગવડ બરાબર ન મળે.'

પેલા ઊભેલા જાપાનીને જાપાનનું નામ સાંભળતાં જ 'મારું જાપાન' એ લાગણીનો ઉમળકો ભરાઈ આવ્યો. એનાથી ચૂપ ન રહેવાયું. એ પેલા બેસનાર ભાઈ તરફ સભ્યતાપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી કહેવા લાગ્યો, 'મહાશય ! આપને શી અગવડ છે ? કહો, હું બધી સગવડ પૂરી પાડીશ. પણ મહેરબાની કરી આપ જાપાનનું ભૂંડું ન બોલતા!'

કેટલું દેશાભિમાન ! જોકે દેશાભિમાનમાં પણ જેટલું અવિચારી ઝનૂન હોય તે અનિષ્ટ છે. પણ વ્યક્તિની વિકાસાભિમુખ અસ્મિતા વિના કોઈ દેશ ઊંચો આવી જ ન શકે !

એ જાપાની ભાઈના સ્થાને તમારામાંનો જ કોઈ હોય તો ? તમે જ સાથે સૂર પુરાવશો કે હા, ભાઈ હા; અમારો દેશ, અમારો સમાજ તો એવો જ છે. દેશનું વાંકું બોલતી વખતે પોતે પણ આ દેશનો છે અને દેશની ત્રુટિઓ એ મારી જ ત્રુટિઓ છે, એ ખ્યાલ માણસને ભાગ્યે જ રહે છે. એટલે જ લાખોની કમાણીવાળા મિલ-માલિકોએ પણ વિદેશીને દેશીમાં ખપાવ્યો અથવા દેશી માલના ભાવ એકના દોઢગણા કે બમણા લીધા ! આમાં ક્યાં રહ્યો વિશ્વાસઘાતના પાપનો ડર અને ક્યાં રહી દેશદાઝ કે દેશવાસીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ !

આટલી નૈતિક નબળાઈ જોયા પછી હવે સામાજિક નબળાઈના દુઃખદ પ્રસંગો કહું.

સામાજિક નિર્બળતા

હું અગાઉનાં વ્યાખ્યાનોમાં કહી ગયો છું કે આ આર્યાવર્તમાં ચાર જ વર્ણો હતા, અને તે એક અંગનાં ચાર અંગો રૂપ હતાઃ (૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય, અને (૪) શૂદ્ર. આજ એ અખંડ અંગીના નાતજાતના સેંકડો ટુકડાએ ભાગલા પાડી નાખ્યા છે. એ ય ઠીક. પણ આભડછેટનું અદકેરું અંગ એવું તો ઘૂસી ગયું છે, ાત જ ન પૂછો.

કોઈ એક સાદો જ પ્રશ્ન કરે, કે ભલા! ભંગી અછૂત—અસ્પૃશ્ય શા માટે? તમે કહેશો કે મેલું ઉપાડે છે માટે. ત્યારે એ ફરીથી પૂછશે કે મેલું પેદા કોણે કર્યું? તમારે કહેવું જ પડશે કે અમે! હવે તે પૂછશે, ત્યારે મેલું પેદા કરી આબોહવા બગાડનાર અછૂત? કે બગાડેલું સાફ કરી આબોહવા સુધારનાર મહાસેવક અછૂત? માનો કે તે લોકો સંપ કરીને મેલું ઉઠાવવાનું જ બંધ કરે તો? તરત જ તમારે ચૂપ થઈ જવું પડશે.

અછૂતના ઘરના કૂતરાને અડી શકો, બિલાડાને અડી શકો, ભંગીના ઘરેથી છાને આવ્યા હોય! અરે! જેનો ભક્ષ જ વિષ્ટા અને મળ છે, એવા સૂવરને ય અડી શકો. પણ એક માણસ જેવા માનવ-બન્ધુને ન અડી શકો! આ તો એક સાદી બુદ્ધિનું પણ ચોખ્ખું દેવાળું જ છે ને? અને છતાંય ત્યાં સનાતન ધર્મનું ઓઠું ધરાય છે!

આજે દેશવ્યાપી હરિજનસેવાના આંદોલન પછી તમારામાંના ઘણાને આ વાત સમજાઈ છે. પણ વર્તી શકાતું નથી. કારણ કે જાહેર હિંમતનો અભાવ છે. બરાબર સમજાયા પછી અને દેખીતો અન્યાય જણાતો હોય છતાં પણ વર્તનમાં નથી મૂકી શકતા. સમાજ શું કહેશે, એ હાઉ હજુ તમારી સામે ઊભો છે. ખરો મરદ એ હાઉથી ન જ ડરે.

સ્ત્રીઓ વિશે

હવે હું સ્ત્રીઓના પ્રશ્નને છેડું છું.

સ્ત્રી એટલે સંસ્કૃતિની જનેતા! આજે એની દશા તો જુઓ. એક તરફ સ્ત્રી એટલે વિલાસનું રમકડું. બીજી તરફ સ્ત્રી એટલે ઘૂંઘટો તાણી ધુમાડાના ઘૂંટ ખાતી, અંધારિયા રસોડામાં રસોઈ કરનાર, ચાર દીવાલ વચ્ચે હાલતુંચાલતું પ્રાણી. એક તરફ વળી યુરોપીય ઢબછબનો નખશિખનો આછકડો પડઘો પાડી સિનેમા-હોટલમાં રાચતી યુવતી; એક તરફ ચોટલા છૂટા મૂકીને ટેનીસ રમતી

યુવતી; બીજી તરફ મોગલ કાળના રિવાજની રસીથી બંધાયેલ ઓઝલવાળી આધેડ નાર! એક તરફ દીનદુખિયારા પર તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકી ચાલી જતી મોટરગાડીમાં મહાલતી યુવતી. બીજી તરફ મૃતકની પાછળ કેવળ રૂઢિથી હાય ચોકારો લઈ છાતી કૂટતું નારીજૂથ!

મને તો આ બન્ને પતન અને પરાધીનતાના છેડા દેખાય છે. અને એનું આબેહૂબ પ્રતીક આજની પ્રજા છે.

શારીરિક નબળાઈ

આ ભારતવર્ષમાં સો વર્ષનું આયુષ્યપ્રમાણ સહજ હતું. તેમાંથી ઘટીને આજે ૨૦–૩૦ થયાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં કેન્સર, ક્ષય, એપેન્ડીસાઈટીસ વગેરે ભયંકર દર્દોથી મરણપ્રમાણ એટલું તો વધી ગયું છે કે હદ! પ્રાણતત્ત્વ એટલું ઘટી ગયું કે હાલતાં ને ચાલતાં નાડ તો વૈદ્ય કે દાક્તરના જ હાથમાં. ફૅમિલી ડૉક્ટર રાખવા પડે. સ્ત્રીઓની સુવાવડ વખતે જીવનમરણના સંદેહ. એના બાંધા મલોખાં જેવાં; હાલતાં ને ચાલતાં લચકાઈ જાય. આવી માતાઓની પ્રજામાં ખડતલ મર્દાઈની આશા ક્યાંથી?

હમીરની મા કોણ?

એક વખતે શિકારે નીકળેલ ચિતોડનો રાણો જે સૂવરની પાછળ દોડતો હતો તે સૂવર એક ખેતરમાં પેઠું. એટલે સાથેના ઘોડેસ્વારો ખેતરમાં ગયા. ખેતરમાંથી એક બાઈએ આવીને હાકલ મારી ને કહેવા લાગી:—'અરે, એ કોણ છે? ખેતર શા સારુ ખૂંદે છે?' ઘોડેસવારોએ કહ્યું કે, અમારું સૂવર અંદર પેઠું છે. જવાબ વળ્યો કે, હમણાં જ સૂવર બહાર કાઢું છું. એમ કહી એક મજબૂત દોરડું લઈ સૂવરને તગડી કાઢ્યું. એનું જોમ અજબ દીઠું. દાણા ચણી જનારાં પક્ષીઓને ઉડાડતાં એ બાઈની ગોફણમાંથી છટકેલ એક પરો એક ઘોડાને લાગ્યો કે ઘોડાનો પગ લંગડો થઈ ગયો. આ

પરથી એના ખડતલ શરીરનો તમને ખ્યાલ આવશે. એ જ બાઈ થોડી વાર પછી બહાર નીકળી. માથે મોટો ભારો, પગમાં સો તોલા ચાંદીનાં કડલાં, કેડમાં ખેડૂતનું છોકરું, અને એક હાથેથી ઢોરોને હાંકતી હાંકતી ઘર તરફ જવા નીકળી. એક સ્વારે પાછળથી જરા મશ્કરી કરી, એટલે તો બાઈએ પાછું ફરીને હાથમાંની રાસ એવી તો જોરથી ફટકારી કે ઘોડો અને એનો સ્વાર બન્ને જમીન-દોસ્ત થયા. આ જોઈ રાણો બાઈની બહાદુરી પર ખુશ થઈ ગયો. એણે તુરત તપાસ કરાવી તો જણાયું કે બાઈ રાજપૂતપુત્રી છે, પણ નાની અવસ્થાથી માબાપના અભાવે ખેડૂતના ઘરમાં ઊછરેલ એક કુમારિકા છે. એમ ખાતરી થતાં રાણાએ માગું મોકલ્યું અને પરણ્યો.

એ જ બાઈને પેટે હમીર પાક્યો, કે જે વીરે ગયેલું ચિતોડ પાછું મેળવ્યું.

શ્રુતિ વદે છેઃ 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' નિર્બળ હોય તે આત્મજ્ઞાન પણ ન મેળવી શકે. અરે! આત્મજ્ઞાન તો જરા દૂર રહ્યું, પણ અક્ષરજ્ઞાનને પણ ન મેળવી શકે. માયકાંગલી પ્રજા મૂવાની આળસે જ જીવતી હોય છે.

આર્થિક નબળાઈ

કંગાલિયતમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન કદાચ દુનિયાભરના દેશો કરતાં મોખરે હશે. જે દેશમાં આગળ કહ્યું તેમ ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ, સમૃદ્ધિ અને શાંતિ હતી અને પશુપક્ષીઓ સદા તૃપ્ત રહેતાં, તે જ દેશમાં આજે ૧/૩ ભાગના મનુષ્યોને બે ટંક પૂરું ખાવા અન્ન અને લજ્જા ઢાંકવાનાં કપડાં ભાગ્યે જ મળે છે. આ દુર્દશા હજી હિંદના રાજાઓ અને હિંદના શ્રીમંતોને સાલી નથી. ઊલટા રાજાઓ નવા નવા કરવેરાઓ વધારી પાંચ લાખની આવકને દશ લાખની કરે છે અને એવા અમલદારો રાખ્યા હોય તે રૈયતને ચૂસી ખાય છે. થોડું રાજાની તિજોરીમાં જાય અને થોડું પોતે હજમ કરી જાય. એવું હરામનું જમી જનારા એમ ન

સમજે કે મારા માનવબંધુઓના શ્રમનું, તેના સાચા પરસેવાનુ આ નાણું મેં મારે ત્યાં અન્યાયથી ભરી કાઢ્યું છે. એનું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરું તો ભવભવમાં પણ નહિ છૂટું. અમલદારો શું કે વેપારી શું, હરામથી મેળવેલા ધનને ધર્માદા કરવા નીકળે. પછી પચીસ, પચાસ કે સો એવે ઠેકાણે આપે કે જ્યાં મોટા અક્ષરે દાનેશ્વરીનો અગ્રલેખ આવે. એટલે વાંચી વાંચીને મનમાં ફુલાય, અને આજુબાજુના પડખિયાઓને વંચાવે. પોતાના જ સગા ભાઇના છોકરાને અન્નવસ્ત્રનાં વાખાં હોય, પણ અહીં ભાઈ દાનેશ્વરી ગણાય! એને શરમ પણ ન આવે કે આ હું શું કરી રહ્યો છું.

પાંચસોને લૂંટી પાંચને આપવા અને પાછું દાનેશ્વરી કહેવડાવવું! મજૂરી કરી કરી હીર ચુસાવી દેનાર મજૂરના પેટનો ખાડો ય માંડ માંડ પુરાય, ત્યારે માલિકને એના મહિનાના પગાર જેટલી રોજ સિગાર વાપરવી જોઇએ!

મહાત્મા ઇશુએ ખરું જ કહ્યું છે કે, 'સોયના નાકામાંથી હાથી નીકળી જવાની કલ્પના કરવી સહેલી, પણ અવિચારી માલેતુજારને સ્વર્ગમાં જવાની કલ્પના અશક્ય.' પણ મહાખેદની વાત તો એ છે કે જે જે ધર્મ ત્યાગ અને વૈરાગ્યની ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે, તે જ ધર્મને નામે આજે ધનના ઢગલા ખડકાય છે. લોકોને ખાવા અન્ન ન મળે અને ભગવાનને નામે ધર્મના ઠેકેદાર ગાદીપતિ, ધર્મગુરુઓ અને મઠાધીશોએ જમીન અને નાણાં બે ય એટલાં તો રાખ્યાં છે અને પરિગ્રહ એટલો વધારી મૂકયો છે કે રાજા અને શ્રીમંતો બેયને ય એ ટપી જાય છે. જે પ્રજાના સંસ્કૃતિપ્રચારકો અને પ્રજાને સાચો રાહ બતાવનારા ખરા સેવકો હતા, તેમને ત્યાં આજે પઠાણો અને ગુરખાઓ નાણાં કોઈ ઉઠાવી ન જાય તે માટે ચોકી કરવા લાગ્યા છે!

હિંદ પરાધીન શાથી છે, એ વિષે હવે તમને વિમાસણ નહિ રહે. પણ આ બધું શાથી થયું, એ તમે પૂછશો. એટલે એ સંબંધમાં ટુંકું કહું.

પરાધીનતાનું મૂળ અને સ્વાતંત્ર્યનો ઉપાય

આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોનું અધઃપતન એ ભારતની પરાધીનતાનું મૂળ છે. આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોનો ઉદ્ધાર એ જ એની અસલ સ્વાધીનતાનો કાયમી ઉપાય છે. ભારતવર્ષનાં એટલાં સદ્ભાગ્ય છે કે આજે એ એવા જ રાષ્ટ્રગુરુને પામ્યું છે કે જે એને સાચી સ્વતંત્રતાને માર્ગે લઈ જશે. એવી સ્વતંત્રતા માનવતાથી જ આવશે, પશુબળથી નહિ. સ્વતંત્રતાથી ઊંચી એકે વસ્તુ નથી. તે જેટલી ઊંચી છે, તેટલી જ કિંમત માગે છે. હવે હું એના ઉપાયોની ચર્ચા ઉપર આવીશ. આજે તો માનવતાને ખીલવે તેવી સાદી જ વાતો કહીશ.

માનવતા ખીલ્યા સિવાય રાજકીય સ્વતંત્રતા આવે તોય ક્ષણજીવી હોઈ છેવટે નકામી છે. અને કદાચ માનો કે **માનવતા ખીલ્યા વિના ભારત પરાધીનતાથી છૂટે અને સ્વતંત્ર થાય તો પણ સ્વતંત્રતાનાં સુખ તે માણી શકવાનું નથી, એ ખાતરી રાખવી.** સ્વતંત્ર થવાની આશા રાખનારે પ્રથમ પોતે જ સુધરવું ઘટે. સામામાં જેવી આશા રાખતા હો તેવું પોતે બનવું જોઇએ.

મોગલોના આક્રમણ પછી આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. પણ યુરોપીય સત્તા પછી તો જાણે એના મૂળમાં જ કુહાડો પડ્યો છે, એમ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ કહે છે. યંત્રવાદ અને વિજ્ઞાનના ઝડપી વિકાસે ઉદ્યોગનો અંત આણ્યો. વિદેશીઓના સંબંધ પછી ત્યાંના સાહિત્યે અને જે ઢબની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણીએ ગજબ વાળ્યો છે. એમના ઝગઝગાટમાં ભાન જ ભુલાઈ ગયું છે. એમાં આપણી નબળાઈ અને ત્યાંનું શિક્ષણ—દોષ બન્નેનો છે. તે લોકો પાસેથી તો ઘણું શીખવા જેવું છે. પણ આપણે નક્કર સદ્ગુણોને બદલે ઉપરનો ભપકો જ લીધો.

અગાઉ આ હિંદમાં બાળ મગજના કોરા કાગળમાં શિક્ષણની સાથે સંસ્કારિતા આલેખાતી. આજે ફેશન, પહેરવેશનો ઠઠારો, નકામા

ખર્ચ અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ આવ્યો. ઋષિમુનિઓના નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં આગળ ભ્રાતૃભાવ, સ્વાવલંબન, સદાચાર, સંયમ અને શાંતિના સંસ્કારો પડતા. શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા જેવાનાં અનેક ચિત્રો એની સાખ પૂરે છે.

આજની શિક્ષણપ્રણાલિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની મુખ્ય છાપ છે. અને તેથી જ આજની પ્રજામાં ત્યાંનું પ્રતિબિંબ ઝળકે છે. તેનામાંથી સ્વદેશપ્રેમ, સાહસિકતા, વ્યાપારની એકનિષ્ઠાની પદ્ધતિ ન શીખ્યા. અને આપણી સંતોષવૃત્તિ, વડીલોનો વિનય, સાદાઈ, ધર્મપ્રેમ, ભક્તિ વગેરે ભૂલ્યા; એટલે ઉભયભ્રષ્ટ થયા. ત્યાંનાં અને અહીંનાં લગ્નનિયમન, સમાજવ્યવસ્થા વચ્ચે વિચિત્ર મતભેદ છે. ત્યાં બાળક ઉમ્મરલાયક થયો એટલે લગ્નવ્યવસ્થાનો ભાર તેમના પર સોંપી તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે. જ્યારે અહીંની સ્થિતિ તદ્દન જુદી છે. એટલે એ પ્રણાલિકા પાછળ શુભાશય હોય તોય અહીંની પ્રજા માટે તે આફતરૂપ છે.

તમે કદાચ કહેશો કે બાળક ઉમ્મરલાયક થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પેસવાનો હોય તો એ જ એની સહચારિણી શોધી લે અને માબાપથી જુદો રહે તેમાં શું ખોટું છે? આથી તો ઊલટા સ્વાનુભવ અને સ્વાવલંબનના પાઠો પાકા થશે.

એક દૃષ્ટિએ આ રીતિ સારી દેખાય છે. ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે અહીં એક વાત સાવ ભૂલી જવાય છે. તે એ કે અનુભવી માતાપિતાની હૂંફ અને સીધી દેખરેખના અભાવમાં ઊગતી જુવાનીનો વેગ એટલો તો જોખમી છે કે સ્વાનુભવ અને સ્વાવલંબનને બદલે પતન તરફ ઘસડાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. આ વાત હું સુયોગ્ય માબાપ અને સુયોગ્ય પુત્રોના નિર્મળ સંબંધ અને વાત્સલ્યના પક્ષમાં કહી રહ્યો છું. એટલે તમે એને એકાંત રૂપે પકડી લેશો. માબાપ ગમે તે કહે કે, ગમે તેમ વર્તે, તોય એની

ઇચ્છાને ઈશ્વરાજ્ઞા માની લેવી એમ હું કદી ન કહું. મારો કહેવાનો આશય તો એ છે કે જે દેશમાં પ્રજાને માબાપ તરફથી સંસ્કારો મળતા હોય, સુયોગ્ય કેળવણી મળતી હોય અને સુરમ્ય વાતાવરણ હોય, તે દેશની પ્રજા શિષ્ટ અને સંસ્કારી નિશ્ચયે થાય. એટલે પ્રથમ તો હિન્દને જડ સંસ્કૃતિથી દૂર રાખી નિર્મળ આર્યસંસ્કૃતિને પોષણ મળે તે પ્રકારની શિક્ષણપ્રણાલિકા યોજવી જોઇએ. અને વિષયોને વિદેશી ભાષામાં સ્થાન આપવાથી જે મહાબોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર પડે છે, તે હળવો થવો જોઈએ.

અહીં મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આ બાબતમાં ઐતિહાસિકો અને રાષ્ટ્રપ્રણેતાઓનું હમણાં હમણાં લક્ષ ખેંચાયું છે. અને રાષ્ટ્રભાષા તથા નિર્મળ રાષ્ટ્રીયતાનાં તત્ત્વો ખીલી રહ્યાં છે. પણ એ બધું દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી જ આશા રાખી શકાય એમ લાગે છે.*

* ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ મળી ચૂક્યું છે. એ સ્વરાજ મળ્યા પછી આ દિશામાં કેટલી પ્રગતિ થાય છે, તે હવે જોવાનું રહે છે.

રાષ્ટ્રધર્મ—૨

[પ્રવચન બાવીસમું]

ખાનપાન અને પહેરવેશ

ખોરાકમાંથી લોહી બને છે અને લોહીનું સત્ત્વ મગજમાં જવાથી તાજગી મળે છે. એટલે વિચાર પર એની અસર થાય એ સાવ સ્વાભાવિક છે. 'જેવું અન્ન તેવું મન. અને આહાર તેવો ઓડકાર.' એ કહેવતમાં ભારોભાર સત્ય છે. ખોરાકની ચીજ ક્યાંથી આવી? એના ઉપર કેવા અને કોના સંસ્કારો પડ્યા? પૂરી કિંમત ભરીને લીધી કે ગરીબોનાં રુધિર ચૂસીને? ન્યાયથી કે અન્યાયથી પડાવેલ છે? મને આ ચીજ લેવાનો અધિકાર છે? આ બધી બાબતો ઉપર પવિત્ર જીવન ચલાવનાર વ્યક્તિએ પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

જૈનશાસ્ત્રોમાં આનું અત્યંત સૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે. હવે તે માનસ-શાસ્ત્રથી કેટલે અંશે સંમત છે અને જીવન પર એની કેવી અસર થાય છે, એનું એક મૂર્તિમંત દૃષ્ટાંત આપું કે જે દ્વારા તમો બરાબર સમજી શકો.

સંયમ અને ખાનપાનની અસર

ચંપકલાલ કરીને એક શેઠ હતા. ચતુરા તેમની ધર્મપત્ની અને ંપા નામે એક દીકરી હતી. માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાની વાત શેઠને

બહુ ગમે, પ્રિય લાગે. સાંભળતાં સાંભળતાં સ્થિર થઈ જાય અને ક્યારે એ આચરીએ એવી તેમને લગની લાગે! પ્રભુમય જીવન ગાળીએ, અનીતિ ન થાય, સાદાઈથી રહીએ, એવી જ એમની ભાવના. ચતુરાબાઈ પણ મહાધર્મિષ્ઠ અને વિવેકી. શેઠનો અનાજ-કરિયાણાનો વેપાર હતો. ચંપકલાલ બહુ પૈસાદાર નહિ, તેમ ગરીબ પણ નહિ, એમ મધ્યમ સ્થિતિના હતા. ચંપાની ઉમ્મર લગભગ તેર-ચૌદ વર્ષની, પણ ભારે સંસ્કારી હતી. કારણ કે સંતતિ ઉપર સારા સંસ્કાર રેડી સાચા નાગરિક બનાવવાનું ચતુરા બરાબર સમજતી હતી.

અક્ષરજ્ઞાન સાથે પ્રજાને બ્રહ્મચર્ય અને માનવધર્મનું શિક્ષણ તો મળવું જ જોઈએ, એમ ધારીને ચતુરાએ આ કરવાજોગ છે, આ નહિ કરવાયોગ્ય છે; પિતા, માતા, સાસુ, નણંદ, ભોજાઈ, દેરાણી, જેઠાણી અને માણસો પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખવું, વગેરે ઉપરાંત વિનય, વિવેક, સેવા, સ્વચ્છતા, સુઘડતા તથા નિયમિતતાના પાઠો ચંપાને સારી રીતે ભણાવ્યા હતા. વિશેષ કહેવું જ ન પડે. સાનમાં સમજી જાય એવી તો એ ચાલાક બની હતી. લજ્જા તો એની આંખમાં સહજ હતી. આનું નામ તે કેળવણી. કોલેજમાં માર્ક્સ લઈને પાસ થયેલી કન્યાઓને આવી સહજ તાલિમ માબાપ સિવાય ક્યાંથી મળે?

ચારિત્ર્યની તાલિમ વિનાના પુસ્તકિયા જ્ઞાનની કિંમત એકડા વિનાના મીંડાથી વધુ નથી. એવું જ્ઞાન તો ઊલટું હાનિજનક નીવડે!

એકદા ચંપકલાલ શેઠ જમવા બેઠા. ચતુરાબાઈ પાકશાસ્ત્રમાં હુશિયાર હતાં. શેઠે દુકાનેથી મોકલાવેલ ઊજળી જારનો સુંદરમાં સુંદર રોટલો શેઠની ઇચ્છાનુસાર બનાવ્યો હતો. શેઠ જમીને તેમના ઓરડામાં ગયા. દીકરી ચંપાએ પાનસોપારી વગેરે મુખવાસથી ભરેલો દાબડો લાવીને પિતા આગળ હમેશની માફક હાજર કર્યો.

ચંપાના યૌવનની ઊષા ખીલતી હતી. આજે એ જ પોતાની પુત્રીને જોઈ શેઠની દૃષ્ટિ ફરી ગઈ!

દૃષ્ટિ પવિત્ર છે કે અપવિત્ર, સ્નેહીની કે દુશ્મનની, વિકારી કે અવિકારી તે અમૂઢ અંતર તુરત જ ઓળખી શકે છે.

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥

જો ચાલાક માણસ હોય તો સામાન્ય મનુષ્યની આકૃતિ, હાવભાવ, ગતિ, ચેષ્ટા, વાણી, આંખ કે મુખ ઉપરના ફેરફાર પરથી મનોભાવ કળી શકાય છે.

ચાલાક ચંપા તુરત જ કળી ગઈ કે આજે પિતાજીની દૃષ્ટિ, વાણી, ચેષ્ટા, મુખ તથા આંખમાં ફેર છે! પણ ક્ષણ માત્રમાં તો ચંપકલાલે હાથ લાંબો કરીને ચંપાનું કાંડું પકડ્યું. ચંપા નિઃશંક ભેદ પામી ગઈ, અને તુરત કાંડું છોડાવી મા પાસે જઈ છાતી ઉપર માથું રાખીને રોવા મંડી ગઈ.

માએ વિહ્વળતાથી પૂછ્યું, 'બેટા! શું છે? કોઈએ કંઈ કહ્યું?'

જેમ જેમ પૂછે તેમ તેમ હીબકે ને હીબકે એણે તો રોઇને આંસુની ધારથી છાતી ભીંજવી. ચતુરાબાઈને બહુ નવાઈ લાગી. માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, 'બેટા! પણ બન્યું શું છે? તું કહેતાં કેમ અચકાય છે?'

ચંપા થોડી હિમ્મત એકઠી કરી આટલું બોલીઃ 'બા! બા! શું બોલું? જ્યાં જળમાંથી જ્વાળા ઊઠે! પૂજ્ય પિતાજીની દૃષ્ટિ આજે જુદી હતી. એમણે મારું કાં...'

બસ. આટલામાં જ મા સમજી ગઈ. એણે ચંપાને દિલાસો આપ્યો, પણ પોતે ભારે વિચારમાં પડી ગઈ. એને નવાઈ અને ખેદ બન્ને એકીસાથે થવા લાગ્યાં. જે પતિ પરસ્ત્રીને જોતાં જ નજરચી ઢાળી નાખે, તે પતિ પોતાની જ દીકરી સામે વિકારથી જુએ, શું બનવા યોગ્ય છે?

વિચારતાં એને લાગ્યું, રખે આજે જે ખોરાક ખાધો એ કારણે તો નહિ હોય ! એ જ ક્ષણે ઊઠીને ચતુરાએ ફાકી લીધી અને પતિ પાસે ગઈ.

'આ ફાકી લઈ લો. આજે તમારા પેટમાં ચેન નથી લાગતું. આથી ઠીક થઈ જશે.'

ચતુરાએ ફાકી અને જળ બન્ને ધર્યાં. ફાકી વમનકારક હતી. ચંપકલાલે પાણી સાથે ફાકી લીધી. અને બે ઘડી વારમાં તો ભારે ઊલટી થઈ. ખોરાક નીકળી ગયો. ચતુરાએ ગાદલું પાથર્યું ને કહ્યું, 'સૂઈ જાઓ.'

ચંપકલાલ સૂઈ તો ગયા, પણ એને કેમે કરી ઊંઘ આવી નહિ ! એ તો મોટેથી રોવા જ લાગ્યા. રુએ, રુએ, તે પાર નહિ એટલું રુએ.

'હાય, હાય. આજે મને શું થઈ ગયું ? હવે મોઢું શું બતાવું ? આપઘાત કરું કે મરી જાઉં ?'

ચતુરાએ કહ્યું, 'નાથ ! એમાં તમારો દોષ નથી, પણ ખોરાકનો દોષ છે. મને એવી પાકી ખાતરી થઈ છે. મને શંકા પડવાથી જ આપને ઊલટીની ફાકી આપી હતી ! હવે મને કહો, આજે જે ઊજળી જાર લાવ્યા હતા તે ક્યાંથી આવી હતી ?'

શેઠે પોતાના વાણોતરને બોલાવી આદિથી અંત સુધી જુવારનો ઇતિહાસ જાણ્યો તો માલમ પડ્યું કે એક ગુણિકાનો યાર ચોરી કરીને આ જુવાર લાવ્યો હતો. અને પ્રેમને ખાતર રખાતને ત્યાં થોડી તેણે મોકલી હતી. ગુણિકાની દાસીએ એ જુવારની ચોરી કરીને ટેલવાને આપી હતી, અને એ ટેલવો શેઠની દુકાને અર્ધે ભાવે વેચી ગયો હતો.

સંસ્કારનાં આંદોલન એવાં તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે દળવાથી એ જાય નહિ. આ જુવાર ઉપર ચોરી અને વ્યભિચારના સંસ્કારો ચોંટ્યા હતા.

મનુષ્યે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ કાળાં કપડામાં ડાઘ પડે તોય જણાતો નથી, તેમ હમેશના માઠા વ્યવહારથી ટેવાયેલા મન ઉપર આવા સૂક્ષ્મ સંસ્કારોની અસર તત્કાળ થતી નથી. પણ જેમ ધોયેલાં સફેદ લૂગડાંમાં પડેલો ડાઘ તુરત જ દેખાય, તેમ શેઠ શુદ્ધ હતો. એનું હૃદય પવિત્ર હતું. અણહકનું કોઈ દિવસ ખાતો નહિ. આજે જ એના વાણોતરે જુવાર અડધી કિંમતે લીધી, અને એ વાત એને ગમી, એટલે એ જુવારની ખરાબ અસર તુરત થઈ ગઈ.

તમે કદાચ કહેશો કે આટલું ઊંડું જોવા જઈએ તો આ વીસમી સદીમાં જીવવું અશક્ય થઈ પડે. હું તમોને ખાતરી આપું છું કે એટલું ઊંડું જોવા માટે કોઈ કાળ નડતો નથી. પણ તમે એટલે ઊંડે ન જઈ શકો, પણ અધર્મનું, અણહકનું, વિશ્વાસઘાતનું અને હરામનું તેમજ અપવિત્ર ન ખાવાની ટેવ પાડો, તોય ઘણું છે. શેઠે જો એ જુવાર અડધા ભાવે લઈ પોતાનું નૈતિક બળ ઘટાડયું ન હોત, તો એની એ ઉચ્ચ નૈતિક અસર ખોરાકના પરમાણુની બૂરી અસર સામે ટક્કર ઝીલી શકત.

કેટલાક લોકો તરફથી એવું કહેવામાં આવે છે કે અમે ગમે તેવો ખોરાક ખાઇએ તોપણ બૂરી અસર ન જ થાય. આ કથન યથાર્થ નથી. કાં તો તમે એવા ખોરાકથી ટેવાઈ ગયા છો, કાં તો તમને તેની સૂક્ષ્મ અસરનો ખ્યાલ નથી. પદાર્થ પદાર્થનું કામ કરે જ. માનો કે કોઇને એવી અસર ન પણ થાય. તોય શું? એ તો અપવાદ ગણાય. નિર્બળ શરીર અને નબળા હૃદયવાળા માણસોને ટાઈફોઇડ, ન્યુમોનિયા, કૅન્સર વગેરે રોગો ઝડપથી લાગુ પડે છે. કારણ કે રોગિષ્ટ જંતુઓ સામે ટક્કર ઝીલે એવાં એમનાં પ્રાણતત્ત્વો નથી હોતાં. અને જેમનાં પ્રાણતત્ત્વ સબળ—સશક્ત છે, તેમને જંતુઓ અસર ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એ જ રીતે નૈતિક શક્તિનાં વો પ્રજામાંથી ઘટી ગયાં હોય છે, એટલે શારીરિક, માનસિક અને ક એમ ત્રણે દષ્ટિએ ખોરાકની શુદ્ધિ જાળવવી જરૂરી થઈ પડે છે.

શારીરિક દૃષ્ટિએ

આજનાં સત્ત્વવિહોણાં ખાન-પાન શારીરિક દૃષ્ટિએ કેવાં ભયંકર નીવડ્યાં છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નબળા બાંધાની નવી પ્રજા છે. આજે જે ખોરાક લેવાય છે, તેમાં પ્રાણતત્ત્વ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. અગાઉ ભારતવર્ષમાં ગોધન એટલું બધું કે ઘી, દૂધ, દહીં, મલાઈ, માખણ ને છાશનો મુખ્ય ખોરાક હતો. આજે એ ધનના મોટા ભાગનો કસાઈખાનામાં નાશ થઈ ગયો છે. 'વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને અહિંસા'માં હું એની બધી વીગતો લંબાણપૂર્વક કહી ગયો છું. આજે જે કંઈ સચવાયું છે તેનું પણ ચોખ્ખું દૂધ-ઘી ક્યાં મળે છે?

ચંડાલણી ચા અને ડેરીઓના પ્રતાપે દૂધના વ્યાપારમાં પારાવાર છેતરપિંડીઓ પેસી ગઈ છે. ઘેર ગાય રાખવાની વાત કરું તો તમે મારી વાતને હસી જ કાઢવાના, અને અનેક જાતની દલીલો કરી ગાય રાખવાની અશક્યતા બતાવવાના. કારણ કે તમારી દુર્દશાનો તમને યથાર્થ ખ્યાલ નથી. ઘણા કહે છે કે પ્રથમ તો અમને દૂધ પચે છે જ ક્યાં? અને પગમાં તાકાત ન હોય તો મોટર, બસ, ગાડીની સગવડ ક્યાં નથી? આવી દલીલો અર્થશૂન્ય છે. આ તો થાક ઉતારવાને બદલે મગજ ઉશ્કેરનારાં પીણાં પીને જિંદગી પૂરી કરવી છે. કેટલાક તો કહે છે, 'પણ મુંબઈમાં ગાય ક્યાં બાંધીએ?'

ગો મોટરવાળાને મોટર વાસ્તે તબેલા મળે છે, પણ ગાય માટે નહીં. જો રાખવી જ હોય તો સાધન ક્યાં થોડાં છે? દા.ત., તમારામાંના પચાસ જણ તૈયાર થાય તો એક સ્વતંત્ર મોટો તબેલો પરામાં વસાવીને રાખી શકે. અથવા તમારા ખર્ચે ઘાટકોપર ગોશાળાવાળા ગાયો રાખી શકે ને તમને દૂધ પહોંચાડે. પણ ખરી વાત એ છે કે એટલી દરકાર જ નથી. અરે! સત્ત્વવાળા ખોરાકને નિઃસત્ત્વ કરીને જ ખાવાની ટેવ પડી છે, ત્યાં બીજી શી આશા રાખવી!

ચોખા તમે ઓસાવીને ખાઓ છો, અને ઓસામણનું સત્ત્વ

ફેંકી દો છો. જ્યારે ચીનના માણસોનો ઓસામણ જ મુખ્ય ખોરાક છે. કારણ કે એમાં જ પ્રાણતત્ત્વનો મોટો અને મુખ્ય ભાગ હોય છે. એવી તો અનેક દુઃખની વાતો છે. તળેલા ખોરાક હમેશાં પચવામાં ભારે હોય છે. છતાં પણ તળેલી વસ્તુઓ ખાવી ગમે છે. હાથે દળેલા લોટને બદલે ચક્કીનો કે મિલનો પીસેલો નિઃસત્વ લોટ જ તમે હોંસે હોંસે વાપરો છો. બિસ્કિટ, ચૉકલેટ ઉપરાંત હોટેલની વસ્તુઓ ખૂબ ગમે છે. આના કરતાં અધિક પૌષ્ટિક ને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ઘરમાં બનાવી શકાય. પણ એ જાતનો વિચાર કે આવડત જ કોને બળ્યાં હતાં?

ઉપરના ખોરાકથી હોજરી બગડે અને દર્દો વધે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ દર્દો વધે તો ડૉક્ટરો ક્યાં થોડા છે! ભાઈઓ, દર્દ એ પોતાની જ ભૂલની શિક્ષા છે. એટલે માંદા પડવું એ એક પાપ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. વળી પરદેશી દવાઓમાં મોટે ભાગે અભક્ષ્ય ચીજો આવે છે. એ વૈષ્ણવ હો કે પછી જૈન હો! તમો બરાબર જાણો છો. લેબલ પણ મોટા અક્ષરે ચોંટયું હોય, પછી કેમ ન જાણે! પણ અંધારું એવું વળી ગયું છે કે કીડિયારું પૂરનાર અને કીડી, મકોડી અને ચકલાં, પારેવાં પર દયા બતાવનાર એ પ્રાણીજન્ય દવા પીતાં જરાય અચકાતો નથી. કોણ કહેશે કે એના હાડમાં ખરા ધર્મનો રંગ લાગ્યો છે?

એટલે જ મેં વારંવાર કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક ધર્મ પાળવા પહેલાં આ બધી પરીક્ષાઓ આપવાની રહે છે. વિશેષ તો આવી બીમારીઓમાં રિબાતા હોવા છતાં બ્રાંડી, અધિક પ્રમાણમાં ચા, બીડી, સિગાર જેવાં વ્યસનોની બૂરી લતમાં ફસાય છે.

દારૂનું પાપ તો હવે જવા બેઠું છે.*

પણ ચા અને તમાકુસિગારેટે તો સિતમ વરસાવ્યો છે, ઘર-

* આ વ્યાખ્યાનો મુંબઇમાં અપાયા પછી દશ વર્ષ વીતી ગયાં. અત્યારે સરકારે જ દારૂને દેશમાંથી રુખસદ આપીને પ્રજાને હળવી કરી છે.

ઘરમાં ઘણા જમાવ્યા છે. શહેરી પ્રજા અને તેમાંયે ખાસ મુંબઈ લઈએ તો પ્રજાને ચા અને બીડીનાં ખર્ચ જેટલો ખોરાકનો ખર્ચ પણ લાગે જ હશે ! ચા અને તમાકુમાં રહેલાં ઝેરી તત્ત્વો સ્વાસ્થ્યને નુકસાન કરે છે. ચા આંતરડાંને ખરાબ કરે છે, હોજરીને રંગી નાખે છે, અંદરથી ખોરાક સાથે મળતા પાચક રસોની ક્રિયાને બંધ કરે છે. ચાના ખાતરમાં લોહી પડે છે, સ્પષ્ટ જણાય છે. ચાના બગીચા જે વિદેશીઓના હાથમાં છે ત્યાં કામ કરતા ગરીબ મજૂરોનાં લોહી ચુસાય છે.

તમાકુથી છાતીમાં ડાઘ પડે છે. ક્ષય, દમ અને કેન્સર જેવાં ભયંકર દર્દોનો ભોગ બને છે. ઉપરાંત એઠી બીડીના ધુમાડા સાથે વ્યાધિને નોતરે છે.

આ વ્યસનોની નિત્યની ગુલામી અંગે અનેક પરિણામો સંબંધી પુષ્કળ સાહિત્ય બહાર પડી ચૂક્યું હોઈ એટલો જ નિર્દેશ કરું છું.

કૃત્રિમતા

આવા પ્રકારના ખાનપાનથી તંદુરસ્તીનું ઘર ભુલાઈ જાય એટલે હોઠની લાલી અને મોંની ખૂબસૂરતી ક્યાંથી રહે ? પછી એ લાવવા માટે લીપસ્ટીક અને પાઉડર લગાડે અને ફેશનદાર કપડાંનો ઠાઠમાઠ કરી રૂપકડાં દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ એથી સાચું સૌંદર્ય ક્યાંથી આવે ?

આ રીતે શક્તિ, સમય અને સંપત્તિ એ ત્રણેયથી ભારતવર્ષની પ્રજા ખુવાર થઈ રહી છે. રમકડાં, ફેશનની ચીજો, વિલાસની અનેક નવનવી ચીજો, પહેરવા, ઓઢવા તથા વાપરવાની વસ્તુઓ, અબજોની કિંમતના પદાર્થો વિદેશથી આવી હિન્દનું ધન ખેંચી જાય છે.

આવી રીતે એક બાજુથી નિર્ધનતા, બીજી તરફથી કૃત્રિમ પદાર્થો અને ત્રીજી બાજુ યંત્રોને લીધે શારીરિક શ્રમનો અભાવ એ ત્રણમાંથી માનસિક વિકારો વધે છે, અને નબળું મન વારંવાર [illegible]

આરામ શોધવા લલચાય છે. એટલે એને માટે અહીં એક નવી સૃષ્ટિ ખડી થઈ રહી છે.

કુટ્ટણખાનાં, જુગારખાનાં, વિકૃત શૃંગારભર્યાં નાટયગૃહો અને સિનેમા એની સામે ખડાં થાય છે. ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગણિકા-સંસ્થામાં અને આજનાં વેશ્યાગૃહોમાં આસમાન જમીનનું અંતર છે, એ કહેવાનું જરૂરી નથી. સિનેમાથી એક પ્રકારે લાભ થાય, જો લોકોના જીવનમાં સારી અસર ઉપજાવે તેવાં હોય. પણ એ લક્ષ્ય નથી હોતું. માત્ર લોકો કેમ પ્રસન્ન થાય એ લક્ષ્ય હોય છે. એ અતિ દુર્ભાગ્યની ઘટના છે.

ટાગોર સમા સંસ્કારમૂર્તિ કળાકારોનાં નૃત્યનાટકો પ્રજાનાં નિર્દોષ પ્રમોદસ્થાન હોય એ સમજી શકાય. પણ જેમના સંચાલકો કે કળાધરોમાં સંસ્કૃતિવિકાસના ધ્યેયનો છાંટો ય ન હોય ત્યાં શી દશા થાય ? નાટયગૃહો કે સિનેમા એ માત્ર લોકોને રંજન કરી નાણાં કમાવવાના જ પ્રયોગો છે. તેથી એ કળાને ઓઠે બતાવાતાં દશ્યોમાં એક દૃષ્ટિએ ભયંકર જોખમ છે.

મારી આ વાત તમારામાંના ઘણા શિક્ષિતોને ખટકશે. પણ મારી વ્યાખ્યાતા તરીકેની કડવી ફરજ બજાવતાં મારે નિઃસંકોચ રીતે મારો અભિપ્રાય જણાવવો જ રહ્યો. હું માનું છું કે કળા ચારિત્ર્ય ખાતર છે. ચારિત્ર્ય વિના કળા શોભે નહિ. એટલે કળા ભલે ગમે તેટલી સુંદર હોય, પણ એના દર્શકમાં ચારિત્ર્યની ભૂમિકા જોઈએ ! આપણને વિનોદ અને શિક્ષણ મળે છે, તો પછી કળાધરનું ચારિત્ર્ય જોવાની શી જરૂર ? એ રીત હિંદને નહિ પાલવે. સિનેમાથી થતો આંખનો ખો અને હજારોનું પાણી ભલે ક્ષમ્ય ગણાય, પણ ચારિત્ર્યની હાનિ સામે આંખમીંચામણાં ન ચાલી શકે.

ઘણા યુવાન કૉલેજિયનો સિનેમા જોઈને આવ્યા પછી પોતાને ...ળી અસર, નબળી ભાવનાને લીધે વીર્યહાનિ થવાની ફરિયાદો

કરે છે. આમાં સિનેમા જગતની પાછળ રહેલી અનૈતિક સૃષ્ટિ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે.

વ્યાપારી જગત

આટલું કહ્યા પછી હવે વ્યાપારી ક્ષેત્ર તરફ આવું છું. પુષ્કળ વિલાસોને પોષવા માટે ધન પણ પુષ્કળ જોઈએ, અને શ્રીમંત તો આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા. એટલે બીજાએ શું કરવું? એવાને માટે અંકફ જુગારનાં સાધનો સામે જ છે. એકના નવ આપવાવાળો આંકફરક અને હજારની મૂડીએ લાખોનો વ્યાપાર ખેડાવનારો સટ્ટો. આજે તો એણે પ્રજાને ચોમેરથી ભીડો લીધો છે. એક પણ વ્યાપારી ક્ષેત્ર સટ્ટાયિગોણું રહ્યું નથી. 'રેઈસ' પાછળ તો રીતસર રાયથી રંક સહુ દોડે છે. લૉટરીની અને આંકફરકની લતથી એક હેલપાટી કરનારો મજૂર પણ છૂટી શક્યો નથી. થોડા દેવા અને વધુ પડાવી લેવા. પૈસાની તો માત્ર હેરફેર થાય. એકની પાસેથી બીજા પાસે અને બીજા પાસેથી ત્રીજા પાસે. એમ અંદર અંદર અદલાબદલી થાય. નવું સર્જન ન થાય. આ વાત બધા સ્પષ્ટ સમજે છે. છતાં હરામની વૃત્તિ એટલું સમજવા જ નથી દેતી. આ બધા શરમજનક વ્યવહારને પરિણામે પ્રજા બેકાર તેમજ આંતરપીડાથી ઘેરાતી જાય છે, અને વિકારો સાથે નીતિભ્રષ્ટતા—હરામવૃત્તિની પ્રબળ લાલસા વધ્યે જ જાય છે.

જે માતાને દૂધ પચતું નથી, જે યુવાની હારી બેઠી છે, જે ગાની પૂરેપૂરી ગુલામ છે, એ માતાની પ્રજા કેવી હોય? છતાં વિકારો વધવાને પરિણામે ભૂંડની જેમ પ્રજાની પરંપરા વધતી જાય છે. દમેશાં પ્રજા ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં જ બે લાખ સ્ત્રીઓ મરે છે. આવી કરુણ દશા હિંદ સિવાય બીજા કયા દેશની હશે?

સંતતિનિયમનનું કાતિલ ઝેર

પ્રજાની વૃદ્ધિ ન થાય અને વિકારો ઉચ્છૃંખલ ભાવે પોષાય એવો એક નવો માર્ગ અહીંનાં યુવક-યુવતીઓએ લેવા માંડ્યો છે.

એ માર્ગનું નામ છે સંતતિનિયમન. 'સંતતિનિયમન'ના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરનારું ઝેરી સાહિત્ય વિદેશથી ખૂબ ખૂબ હિંદમાં પેઠું છે.

થોડા જ વખત પહેલાં એક વિદેશી વિદૂષી અહીં પ્રચારાર્થે આવેલી. મહાત્માજીએ તો એને રોકડું પરખાવી દીધું કે હિંદ વિષે એ હળાહળ વિષ છે. પણ એને ટેકો આપનાર હજુ ઓછા નથી. સંતતિનિયમનનો સાચો ઇલાજ વિકારને પોષીને કૃત્રિમ ઉપાયો યોજવા એ નથી, પણ એનો ઇલાજ કેવળ વિકાર ઉપર સંયમ રાખવો, એટલે કે વિકારી ભાવના પર કાબૂ રાખવો તે છે.

પ્રથમ માર્ગમાં કેટલું નુકસાન છે તે એના પ્રચારકો જ થોડા વખત પછી નજરે જોશે. પશુઓને પણ એ ક્રિયા નૈસર્ગિક જ હોય છે. સંભોગની મર્યાદા હોય છે. માનવીને એ બોધપાઠ આપે છે કે— '**प्रजा हि गृहमेधिनाम्।**' પ્રજોત્પત્તિના હેતુ સિવાયનો સંભોગ એ કેવળ વિકાર છે, પાપ છે, અને અધોગતિનું મહાકારણ છે.

સામાજિક રૂઢિઓ

આટલાં દર્દો સિવાય હજુ હિન્દનું એક વિશિષ્ટ દર્દ છે: સામાજિક રૂઢિઓનું. અમારી જ્ઞાતિનો રિવાજ છે, શું કરીએ? આટલું તો કરવું જ જોઇએ, એમાં ન ચાલે. આમ જ્ઞાતિના નામે, સમાજના નામે—માણસ રૂઢિઓનો ગુલામ થઈ નાહકના લગ્નખર્ચા કરે છે. ક્ષણજીવી નામના ખાતર મેળાવડાઓ અને ધામધૂમો પાછળ હજારોનું પાણી કરે છે. ત્યાં મારા દેશબન્ધુઓની શી દશા છે, એનું એને ભાન રહેતું નથી. અને રહે તો ય સમાજનાં મહેણાંટાંણાં આગળ સ્થિર રહેવાની જાહેર હિંમત કે શક્તિ નથી. ખોટી દેખાદેખીથી નકામા ખર્ચ કરીને હાથે કરીને પાયમાલ થઈ રહ્યા છે.

આજે મધ્યમવર્ગની એવી દશા થઈ છે કે મોટા ભાગને તો ખાવાનાં સાંસા છે. શ્રમથી તો શરીર ટેવાયું જ નથી હોતું, અને હાથ ચાંળ હોય છે. એટલે અનીતિનો માર્ગ જ એને ભાગે આવી પડે છે.

પછી કાં તો આપઘાત કરવો પડે છે! સ્ત્રીઓ જો સાચી કેળવાયેલી હોય તો આવે વખતે તે પુરુષને બરાબર માર્ગદર્શક થઈ પડે છે પણ ઘરેણાં, ટાપટીપ અને વસ્ત્રોની વિવિધતા અને વૃત્તિવિલાસ સિવાય એની આંખ હજુ આગળ ગઈ જ નથી. એ તો લાવો, લાવો ને લાવોમાં જ સમજે છે.

એમની આ દશા માટે પુરુષજાતિ પણ મુખ્યત્વે જવાબદાર જ છે. બાળલગ્ન અને ઘૂંઘટ એ મોગલકાળના અવશેષો છે. એને વિદાય આપવી જોઈએ. બાળલગ્નના પરિણામે બંગાળમાં થયેલી લાખો બાળવિધવાઓનું સીધું જ પરિણામ વેશ્યાવૃદ્ધિમાં આવ્યું છે. ઘૂંઘટ એ લજ્જા જાળવવાની વસ્તુ છે એ દલીલમાં કશુંય વજૂદ નથી. સંસ્કારી દક્ષિણી બહેનોની આંખમાં રહેલી નૈસર્ગિક લજ્જા જોનારને એનો સાચો ખ્યાલ આપ્યા વિના નહિ જ રહે. રડવાકૂટવાની કૃત્રિમ પ્રથા અને મરેલાની પાછળનાં મીઠાં ભોજનના વ્યવહારો જંગલીપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે.

'માણસ ભાગ્યું કે લાકડું.' માટે પછાડ ખાવી જ જોઈએ! આવાં વેણો સાંભળીને પછાડ ખાનારી અને કૂટી કૂટી છાતી તોડનારી ઘણી બહેનોએ છાતીનાં દર્દો નોતર્યાં છે, અને મરણશરણ થઈ છે. આ ઉપરાંત કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય અને સીમંત પાછળના જમણવાર વગેરે ખર્ચોએ તો માઝા મૂકી છે.

વહેમ અને ભ્રમ

માણસ જરા બીમાર પડ્યો કે ઉપવાસના નૈસર્ગિક ઉપાય નહિ લે; પણ દવા લેવા દોડશે, અથવા તો અંબાજીની કે બુટમાની માનતા માનશે. 'હિસ્ટીરિયા' એ એક પ્રકારનું દર્દ છે, તે તો હવે લોકોએ જાણ્યું. પણ તે પહેલાં તો ભૂવા અને પાખંડીઓ જ પોષાતા. ધર્મને નામે પણ અસંખ્ય પ્રકારની વહેમજાળો પથરાઈ છે. એ વિષે હું વિસ્તારથી આગળ કહેવાનો છું, એટલે અહીં હિંદની પરાધીનતાનો આટલો ખ્યાલ આપી હવે શું કર્તવ્ય છે તે જણાવી દઉં.

તો હવે શું કરવું જોઇએ?

૧. પ્રથમ તો બાળાઓને બ્રહ્મચર્યની અને ગૃહજીવનની ખરેખરી તાલિમ મળે તે માટે કેવળ સંસ્કારી બહેનોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ નિભાવવી જોઇએ; એટલે સ્વરક્ષણ, સ્વાવલંબન, સશક્તતા, નિયમિતતા, સુઘડતા, નીડરતા, વિવેક, સ્ત્રીકર્તવ્ય, માંદાની માવજત જેવા અનેક સેવાના પાઠો તે શીખે ને તૈયાર થાય.

૨. બાળકો માટે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે આજના અપાતા શિક્ષણની પ્રણાલિકા ફેરવીને સ્વદેશપ્રેમ, વફાદારી, નૈતિક પાયા સાથે આર્યસંસ્કૃતિ અને ઉદ્યોગો તરફ વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્યની તાલીમ લીધા પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવા ઇચ્છનાર યુવાન-યુવતીને પરણવાનો અધિકાર મળવો જોઇએ. કૌટુંબિક, સામાજિક કર્તવ્યપાઠો વર્તન-દ્વારા વ્યવહારુ મળવા જોઈએ.

૪. એકપતિવ્રતની જેમ એકપત્નીવ્રતનો આગ્રહ પણ સેવાવો જોઈએ.

૫. બાળવિધવાઓ પૈકીની જે મરજિયાત વૈધવ્ય સ્વીકારે એમને માટે સંયમપોષક સાધનસંસ્થાઓ યોજવી જોઈએ. અને જે મરજિયાત વૈધવ્ય ન પાળી શકે એમને વધુ અધઃપતનને માર્ગે જતી અટકાવવાનો આપદ્‌માર્ગ સમાજના ગૃહસ્થ નાયકોએ નિર્મળ દૃષ્ટિએ ચકાસીને સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એથી નવવિધવાઓની સંખ્યા બાળલગ્ન અને પ્રૌઢ લગ્નનિષેધ થવાથી સહેજે ઘટશે.

૬. નાટકસિનેમાનાં વિકારી દશ્યોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૭. ગોધન વધે એવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

૮. ખાદી અને દેશી વસ્તુઓને અપનાવવી જોઈએ.

૯. યંત્રવાદને ઓછામાં ઓછો ટેકો મળે એવું સાદું અને સંયમી જીવન સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૦. વ્યસન, રૂઢિઓ અને વહેમોની ગુલામીથી છૂટીને શ્રમી ને સંતોષી જીવન જીવવું જોઇએ.

૧૧. નકામા વધુ પડતા ખર્ચા ઘટાડવા અને જરૂરિયાતો બની શકે તેટલી ઓછી કરવી.

૧૨. ભાઈભાઈ વચ્ચેની આભડછેટના ભૂતે જે ભ્રમભરી દીવાલ ખડી કરી છે, તેમાં માનવતા નથી, પણ નર્યો તિરસ્કાર અને અભિમાન પોષાય છે. તેને ખંખેરી નાખી પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ, પ્રેમભાવને વધારી કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવું એ જીવનવિકાસનું પ્રાથમિક પગથિયું છે. એ પગથિયે ચડવામાં પ્રથમ આરોગ્યની જરૂર પડે છે.

એટલે જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે પરણવા ટાણે સાસુ પોંખવા આવે છે, ત્યારે હજુ પણ જે પાંચ વસ્તુઓ ત્રાક, રવૈયો, સાંબેલું, મોસરું વગેરે બતાવે છે, તે પંચયજ્ઞ સુખી જીવનના પાયા હોય એમ સંકેતયુક્ત વ્યવહાર છે. એનું રહસ્ય પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ જીવનમાં વણી લેવું જોઈએ.

સૂતર કાંતવાનું, છાશ વલોવવાનું, ચોખા છડવાનું, ઘંટીએ દળવાનું અને ખેતીનું કાર્ય એ પાંચે ક્રિયાઓ પૂર્વજોએ અર્થપૂર્ણ ગોઠવી જણાય છે. એના મૂળમાં સ્ત્રીઓના શારીરિક શ્રમ અને ઘરની ઉપયોગિતા ભરચક નજરે પડે છે. પણ જ્યારથી એ ભુલાયાં છે. ત્યારથી જ શારીરિક અને એને અંગે સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક અવનતિ શરૂ થઈ છે. ફરીથી હિંદ પૂર્વની ભુલાયેલી પ્રણાલિકાને ઓળખી લે અને નયનો ઉઘાડી જાગૃત બને, પરાધીનતા છોડી આઝાદ બને. આવી સ્વાભાવિક આઝાદીમાંથી આજના જગતને નવો જ બોધપાઠ સાંપડશે. હિંદના નક્કર સ્વરાજની ચાવી તે આ.

રાષ્ટ્ર એટલે અનેક ગામનગરનો સમૂહ, અને ગામનગર એટલે અનેક સમાજનો સમૂહ, તથા સમાજ એટલે અનેક માણસોનો સમૂહ. એટલે માણસો પોતાના માનવધર્મનું પાલન કરે તો સમાજધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મનું પાલન કરી શકે—એટલે જ માનવસમાજમાં પડેલી ત્રુટિઓ જણાવીને તેના ઉપાય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

તો હવે શું કરવું જોઇએ?

૧. પ્રથમ તો બાળાઓને બ્રહ્મચર્યની અને ગૃહજીવનની ખરેખરી તાલિમ મળે તે માટે કેવળ સંસ્કારી બહેનોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ નિભાવવી જોઈએ; એટલે સ્વરક્ષણ, સ્વાવલંબન, સશક્તતા, નિયમિતતા, સુઘડતા, નીડરતા, વિવેક, સ્ત્રીકર્તવ્ય, માંદાની માવજત જેવા અનેક સેવાના પાઠો તે શીખે ને તૈયાર થાય.

૨. બાળકો માટે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે આજના અપાતા શિક્ષણની પ્રણાલિકા ફેરવીને સ્વદેશપ્રેમ, વફાદારી, નૈતિક પાયા સાથે આર્યસંસ્કૃતિ અને ઉદ્યોગો તરફ વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. ઓછાંમાં ઓછાં વીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્યની તાલીમ લીધા પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવા ઇચ્છનાર યુવાન-યુવતીને પરણવાનો અધિકાર મળવો જોઇએ. કૌટુંબિક, સામાજિક કર્તવ્યપાઠો વર્તન-દ્વારા વ્યવહારુ મળવા જોઈએ.

૪. એકપતિવ્રતની જેમ એકપત્નીવ્રતનો આગ્રહ પણ સેવાવો જોઈએ.

૫. બાળવિધવાઓ પૈકીની જે મરજિયાત વૈધવ્ય સ્વીકારે એમને માટે સંયમપોષક સાધનસંસ્થાઓ યોજવી જોઈએ. અને જે મરજિયાત વૈધવ્ય ન પાળી શકે એમને વધુ અધઃપતનને માર્ગે જતી અટકાવવાનો આપદ્‌માર્ગ સમાજના ગૃહસ્થ નાયકોએ નિર્મળ દૃષ્ટિએ ચકાસીને સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એથી નવવિધવાઓની સંખ્યા બાળલગ્ન અને પ્રૌઢ લગ્નનિષેધ થવાથી સહેજે ઘટશે.

૬. નાટકસિનેમાનાં વિકારી દૃશ્યોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૭. ગોધન વધે એવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

૮. ખાદી અને દેશી વસ્તુઓને અપનાવવી જોઈએ.

૯. યંત્રવાદને ઓછામાં ઓછો ટેકો મળે એવું સાદું અને સંયમી જીવન સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૦. વ્યસન, રૂઢિઓ અને વહેમોની ગુલામીથી છૂટીને શ્રમી અને સંતોષી જીવન જીવવું જોઈએ.

૧૧. નકામા વધુ પડતા ખર્ચા ઘટાડવા અને જરૂરિયાતો બની શકે તેટલી ઓછી કરવી.

૧૨. ભાઈભાઈ વચ્ચેની આભડછેટના ભૂતે જે ભ્રમભરી દીવાલ ખડી કરી છે, તેમાં માનવતા નથી, પણ નર્યો તિરસ્કાર અને અભિમાન પોષાય છે. તેને ખંખેરી નાખી પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ, પ્રેમભાવને વધારી કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવું એ જીવનવિકાસનું પ્રાથમિક પગથિયું છે. એ પગથિયે ચડવામાં પ્રથમ આરોગ્યની જરૂર પડે છે.

એટલે જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે પરણવા ટાણે સાસુ પોંખવા આવે છે, ત્યારે હજુ પણ જે પાંચ વસ્તુઓ ત્રાક, રવૈયો, સાંબેલું, ધોંસરું વગેરે બતાવે છે, તે પંચયજ્ઞ સુખી જીવનના પાયા હોય એમ સંકેતયુક્ત વ્યવહાર છે. એનું રહસ્ય પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ જીવનમાં વણી લેવું જોઈએ.

સૂતર કાંતવાનું, છાશ વલોવવાનું, ચોખા છડવાનું, ઘંટીએ દળવાનું અને ખેતીનું કાર્ય એ પાંચે ક્રિયાઓ પૂર્વજોએ અર્થપૂર્ણ યોજી જણાય છે. એના મૂળમાં સ્ત્રીઓના શારીરિક શ્રમ અને ઘરની ઉપયોગિતા ભરચક નજરે પડે છે. પણ જ્યારથી એ ભુલાયાં છે. ત્યારથી જ શારીરિક અને એને અંગે સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક અવનતિ શરૂ થઈ છે. ફરીથી હિંદ પૂર્વની ભુલાયેલી પ્રણાલિકાને ઓળખી લે અને નયનો ઉઘાડી જાગૃત બને, પરાધીનતા છોડી આઝાદ બને. આવી સ્વાભાવિક આઝાદીમાંથી આજના જગતને નવો જ બોધપાઠ સાંપડશે. હિંદના નક્કર સ્વરાજની ચાવી તે આ.

રાષ્ટ્ર એટલે અનેક ગામનગરનો સમૂહ, અને ગામનગર એટલે અનેક સમાજનો સમૂહ, તથા સમાજ એટલે અનેક માણસોનો સમૂહ. એટલે માણસો પોતાના માનવધર્મનું પાલન કરે તો સમાજધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મનું પાલન કરી શકે—એટલે જ માનવસમાજમાં પડેલી ત્રુટિઓ જણાવીને તેના ઉપાય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

યુગધર્મ

[પ્રવચન તેવીસમું]

શ્રોતાજનો !

આજે મેં 'યુગધર્મ' પર કહેવા ધાર્યું છે. ક્ષેત્ર સાથે ધર્મનો શો સંબંધ છે તે તમે જોઈ ગયા, જેમ ક્ષેત્ર સાથે ધર્મનો સંબંધ છે તેમ કાળ સાથે પણ છે. ધર્મનો મૂળ આત્મા ત્રિકાલાબાધિત છે. પણ દેશકાળ પ્રમાણે એનું ખોળિયું બદલાય છે, અને બદલાવું જોઈએ. શ્રીમાન શંકરાચાર્ય પણ કહે છેઃ—

यस्मिन् देशे काले यो धर्मो भवति।
स एव निमित्तान्तरेषु अधर्मो भवत्येव ॥

'એક કાળે જે ધર્મ હોય છે, તે જ કાળાન્તરે અધર્મ રૂપ બની જાય છે.' એ કથનનું રહસ્ય એ છે કે એક કાળે જે ક્રિયા ધર્મના મૂળ આત્માને અનુકૂળ હોય, તે જ ક્રિયા બીજા કાળે ધર્મના મૂળ આત્માને પ્રતિકૂળ થઈ પડે છે. શિયાળામાં ઠંડીથી બચવું એ ઇષ્ટ છે. ઉનાળામાં ગરમીથી બચવું એ ઇષ્ટ છે. એમ મૂળ ધ્યેય બન્નેમાં સમશીતોષ્ણતા જળવાઈ રહે એ સરખું છે. પણ ક્રિયામાં ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્ય એવો પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

જે રીતે ઋતુમાં છે તે પ્રમાણે દેહ સંબંધમાં અને તે જ રીતે

ધર્મ અને યુગ સંબંધમાં જાણવું.

યુગપ્રધાન પુરુષ અને પ્રાણીજાતિ

યુગેયુગે અનેક મનુષ્યોમાંથી એક યુગપુરુષ પાકે છે. તે દેશકાળ પ્રમાણે પ્રાણીજાતના સાર્વત્રિક કલ્યાણ માટે યોજનાઓ ઘડે છે. એ શબ્દો ગુંથાય છે, અને તે શાસ્ત્રો તરીકે ઓળખાય છે.

આ રીતે શાસ્ત્રો એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જોઈ પ્રાણીજાતના હિતને માટે યોજાયેલા ધર્મતત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવાનો ધ્રુવકાંટો, અને તેનો સ્વાનુભૂતિજન્ય પરિચય જનતાને પોતાના જીવન દ્વારા આપે તે યુગપ્રધાન પુરુષ કહેવાય છે.

આવી યુગપ્રધાન વિભૂતિની દૃષ્ટિ વિશ્વવિશાળ હોય છે. એટલે એમનું જીવનક્ષેત્ર પણ એટલું જ વ્યાપક હોય છે.

જૈન આગમોમાં આવા તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમાંના સૌથી આદિપુરુષ ભગવાન ઋષભદેવે તે વખતના બિનઆવડતના ભોળા સરલયુગલિયા ઉપર દયા કરી દરેક પ્રકારની કલાઓ, હુન્નરો, ઉદ્યોગ, જીવનવ્યવહાર શિખાવી જગતનું મહાપરિવર્તન કર્યાની નોંધો સિદ્ધાંતોમાં સંક્ષેપથી ને ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી મળે છે. ભગવાન મહાવીરે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, અહિંસાની સૂક્ષ્મ શોધ, વહેમોની જટિલતા, સંકુચિત વૃત્તિઓ, કર્મના અબાધિત નિયમો અને જીવનનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન જગત સામે મૂકી મહાધર્મસંસ્કરણ કર્યું છે.

આ જ રીતે વિશ્વપ્રિય બુદ્ધ, મહાત્મા ઈશુ, અશો જરથુષ્ટ્ર અને હજરત મોહમ્મદ સાહેબે પોતપોતાનાં ક્ષેત્ર અને કાળ પ્રમાણે જગતચરણે પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે જુદાંજુદાં તત્ત્વો ધર્યાં છે.

મહાત્મા કૃષ્ણચંદ્ર અને ન્યાયમૂર્તિ રામ બન્ને ચિત્રો આર્યસંસ્કૃતિના વિવિધ કક્ષાના મુકુટમણિ છે.

આ તો આપણે અતિપરિચિત નામોનો ઉલ્લેખ આપ્યો.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો નાનીમોટી વિભૂતિઓ ગુપ્ત કે પ્રગટપણે કાળે કાળે પાકતી જ રહે છે. વિશ્વવૃક્ષમાંથી જો એવાં મધુર ફળો ન પાકતાં હોત તો એની આજે હસ્તી જ ન હોત.

પણ ખેદની વાત તો એ છે કે એ વિભૂતિની પાછળ રહેલો અનુયાયીગણ આ મૂળ મુદ્દાની વાત ભૂલી જાય છે અને સાધનને સાધ્ય માની બેસે છે. તે ખોખાંને જ વસ્તુ માની બેસે છે, ક્રિયામાં જ પર્યાપ્તિ માની બેસી છે. એટલે મતમતાંતરો થઈ વિવાદ જન્મે છે. તે વિવાદમાંથી વિતંડાવાદ થઈ આખરે કદાગ્રહમાં પરિણામ આવે છે. એ ઝેર એટલું તો ભયંકર છે કે માનવજાતનું વધુમાં વધુ નુકસાન એ ઝેરે જ કર્યું છે. ધર્મને નામે પૈશાચિકતા, ધર્મના નામે રક્તપાત, ધર્મના નામે જ પાશવલીલા, આસુરી તાંડવ એ બધું જન્મ્યું છે.

ગેરસમજ અને સમજ

હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાઓ ઠેઠ મોગલ કાળથી આજ પર્યંત ચાલ્યા આવે છે. બન્ને બિરાદર છે. પણ હાથોહાથ મેળવતાં તે અચકાય છે. મરદાનગીવાળા વ્યાખ્યાનમાં હું એ વિષે ઘણું કહી ગયો છું.

જે રીતે હિંદુ–મુસલમાન વચ્ચે તે જ રીતે જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે, જૈનો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે, અને એમાં પણ પોતપોતાના પેટા ભેદો પરત્વે ભારે મતભેદો છે. આ રીતે જોવા જઈએ તો એક જ ગામમાં એક જ મહોલ્લામાં, એક જ શેરીમાં અનેક ધર્મો, અનેક જાતો અને અનેક જાતના મતમતાંતરો વ્યાપી રહેલ છે. જ્યારે ચીન જેવા ૪૮ કરોડની વસ્તીવાળા દેશમાં માત્ર એક જ બૌદ્ધધર્મ છે!

એટલું ખરું કે જો મૂળ ધ્યેય સમજાય તો તો આ બધા ભેદો ખૂબ સાધક થઈ પડે. સ્વામી વિવેકાનંદ આ ભેદોને તો કળાના વિધ આવિષ્કારો તરીકે વર્ણવતા, અને એની પાછળ રહેલો આત્મા ાંડ છે, એમ કહેતા. યોગીશ્વર આનંદઘન મહારાજ કહે છે:

રામ કહો, રહેમાન કહો, કોઉ કા'ન કહો, મહાદેવ રી રે
પાર્શ્વનાથ કહો, કોઈ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વયમેવ રી રે

જોઇએ તો ભલે રામ કહો, રહેમાન કહો, મહાદેવ કહો, પાર્શ્વનાથ કહો, બ્રહ્મા કહો; કહો તે બધા એક જ તત્ત્વનાં ભિન્ન-ભિન્ન નામ છે.

ભાજનભેદ કહાવત નાના એક મૃત્તિકારૂપ રી રે.

માટીના બનેલા ઘડાઓ નાના હો કે મોટા હો, લાલ હો કે કાળા હો; પણ તેમાં રહેલું મૂળતત્ત્વ માટી તો સૌમાં એક જ રૂપે છે.

પીપા ભગત કહે છે કે:—

પીપા પાની એક હૈ, પનિહારી હૈ અનેક;
ભાજનમેં બિગરા ભયા, નીર એક કા એક.

એ અક્ષરશ: સત્ય છે. જેમ નદીનું પાણી એક છે, ભાજન જુદાં છે; તેમ મૂળ તો સ્વરૂપ એક છે, ધ્યેય એક છે, ફેર માત્ર વાસ્તવિક સમજનો, બાહ્ય વિધિનો અને બાહ્ય ક્રિયાઓનો છે. કોઈ પશ્ચિમમાં જુએ, કોઇ પૂર્વમાં જુએ, કોઇ લાંબું ટીલું કરે, કોઇ ટૂંકું કરે, કોઇ કંકુનું કરે, કોઈ કેસરનું કરે, કોઇ ભજન કરે, કોઇ સ્મરણ કરે, કોઇ પ્રાર્થના કરે, તો કોઇ મૌન રહે; તે તો બધે બાહ્ય વિધિ-ઓના ફેરફાર છે. તેમાં ભેદ અને ઝઘડા શા ?

મનુષ્ય જે જે ભૂમિકા પર હોય તે ક્રિયા કરે અને તે તે જાતનો વેશ સજે, એમાં ભેદ છે જ ક્યાં ? જુઓ, કોઈ સવારમાં દૂધ પીએ તો કોઇ ઉકાળો પીએ, કોઇ ચા પીએ તો કોઇ રોટલો ને દહીં ખાય, વળી કોઇ રોટલી ને ભાત તો કોઇ મિષ્ટાન્ન ખાય. એક ઘરમાં જેને જેમ રુચે અને ફાવે તે ભોજન કરે. તેમાં કોઈ ને કાંઇ વાંધો નથી. કોઇ સવારનું ખાણું સાંજે લે કે સાંજનું ખાણું સવારે લે, તો પણ કોઈ તેને અટકાવતું નથી.

મને યાદ છે કે જામનગરમાં નરસિંહભાઇ કરીને એક સર્જન

ડૉક્ટર હતા, તે હંમેશાં સવારના પહોરમાં ખીચડી જ ખાતા, તેમને મેં પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મને આ રુચે છે.

જેમ આ બાબતોમાં કોઇને વાંધો લેવાનો હક્ક નથી, તેમ ધર્મની અંદર પણ જુદીજુદી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો તેમાંય વાંધો લેવાનો કોઇને હક્ક નથી. અને તેમ કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી.

જેમ અન્ન એ શરીરનો ખોરાક છે, તેમ ધાર્મિક ક્રિયા પણ આત્માનો ખોરાક છે. ખોરાકનું કામ લોહી અને તેની શક્તિ પૂરાં પાડીને દેહને પુષ્ટ કરવાનું છે. તે જ રીતે ધર્મક્રિયા પણ માનવ-જાતિના વિકાસને પુષ્ટ કરે એ જ સાચી ક્રિયા. આ હેતુ બરાબર સમજાય તો સમજફેરના પૂર્વગ્રહના, કદાગ્રહના ઝગડાનો વહેલામાં વહેલો અંત આવી જાય.

આપણે સૌએ બરાબર સમજી લેવું જોઇએ કે ભિન્નભિન્ન દિશામાં અને ભિન્નભિન્ન વહેતી ઝરણી અને સરિતાઓ આખરે સમુદ્રમાં જ જઈને મળવાની છે. તે જ રીતે ભિન્નભિન્ન વિધિદ્વારા પ્રવર્તતા ધર્મો આખરે વિભુમાં જ મળવાના છે. તેનો ઉદ્દેશ સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિનો, વિભુત્વને પહોંચવાનો હોય છે. એના અર્થે જ તેમના પ્રયત્નો હોય છે.

જો સર્વ મનુષ્યોનું ધ્યેય એક જ છે એટલું જાણીએ, તો આજે ધર્મના નામે જે ભેદની દીવાલો એકબીજા વચ્ચે ખડી થઈ ગઈ છે તેને બદલે સમભાવ જાગૃત થાય, અને પરસ્પરના સહકારથી આગળ વધી શકાય. પણ આવી સાદી સમજ પણ માનવ ભૂલી જાય છે. ત્યારે મહામુસીબતો ઊભી થાય છે.

ધર્મના નામ પર

'ધર્મ કે નામ પર' એ નામના પુસ્તકમાં એના લેખકે ધર્મને ઓઠે ચાલતી માનવીની નિર્બળતાનું ભારે રૌદ્ર ચિત્ર દોર્યું છે. જો

કે એમાં માત્ર એક જ વસ્તુ આપેલી છે. એટલું તો સાદી બુદ્ધિથી પણ સમજવું જોઈએ કે ધર્મ હોય ત્યાં ઝઘડા ન હોય, વૈભવ-વિલાસ ન હોય, હિંસા ન હોય; ધર્મના નામે વિશુદ્ધ પ્રેમ, અહિંસા, સંયમ અને ત્યાગ હોય !

થોડાં જ વર્ષો પહેલાં સાંગલી ખાતે પશુયજ્ઞની રોમાંચકારી ઘટનાની બીના આવી હતી. વિદ્વાન, સાક્ષર કે પંડિતો પણ જો આ જમાનામાં પણ દેવ કે દેવીને નામે જીવતાં જાનવરોને હોમે, ત્યારે તો એ નિર્દયતાની અવધિ જ ગણાય ! જંગલી લોકો પણ હવે તો સમજી ગયા છે કે, 'દેવી કે દેવ એ જો પ્રાણીમાત્રનાં માબાપ હોય તો નાનાં કે મોટાં બધાં પ્રાણી એમને તો બાળ સમાં જ હોય. એ એક બાળકને હાથે બીજા બાળકને મારવાનું કેમ કહે ? આ તો ભૂવાનાં ધતિંગ છે.' અને એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. માણસ પોતાની સ્વાદલિપ્સા પોષવા ખાતર દેવદેવીનું ઓઠું લઈ આવું પૈશાચિક તાંડવ ખેલે છે.

લૉર્ડ હાર્ડિંગના પિતા જ્યારે હિંદની વાઇસરૉયપદે નિયત થઈને આવ્યા ત્યારે આજે જ્યાં મહાકાલી સ્ટેશન છે તે સ્થળે મહાકાલી માતાનું મંદિર હતું, ને તેની આગળ એના ભૂવાઓ ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને પકડી લાવીને નવરાત્રીમાં ભોગ ચડાવતા. આ રૌદ્ર લીલાની વાત સાંભળી એમનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. તેઓને સમજાવવાના વાઇસરૉયે ઘણા પ્રયાસો કર્યા પણ તે લોકો ન જ માન્યા. અને પ્રયાસો જ્યારે નિષ્ફળ ગયા ત્યારે જે દિવસે એ રાક્ષસી ક્રિયા થવાની હતી, તે જ દિવસે એક શસ્ત્રધારી મોટી ફોજ છૂપી ગોઠવી. જ્યારે ભૂવાઓ ધૂણવા લાગ્યા અને બહેનોને મારવાને તૈયાર થયા, ત્યારે સંકેત પ્રમાણે એકદમ રાત્રે સશસ્ત્ર ફોજ ખડી થઈઃ ભૂવાઓને મારી માતાઓને મુક્ત કરી. ઉપરાંત એ સ્થાનને હતું ન હતું કરી મેલ્યું. મૂર્તિનું નિશાન સુદ્ધાં ન રહેવા દીધું. એક જ રાત્રિમાં એ બધું કામ ઝપાટાબંધ કરી નાખ્યું. આજે આ સ્થળે રેલવેનું મહાકાળી નામનું સ્ટેશન છે.

કોઈ પણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પશુબલિ કે નરબલિનું વિધાન નથી કરતા એ ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય ! વેદના વાસ્તવિક અર્થોને, તેનાં રહસ્યોને નહિ જાણવાથી જ, પરિણામ હિંસામાં પરિણમ્યું છે. ઇંદ્રિયોના વિષયોને હોમી પવિત્ર સંયમનું આરાધન કરવું, એ વૈદિક કર્મકાંડોનો મુખ્ય ધ્વનિ છે. કોઈ કામના સિદ્ધ કરવા કામ્ય યજ્ઞ કરે છે, એ દ્રવ્યયજ્ઞમાં પણ પ્રાણીજન્ય હિંસાને સ્થાન નથી.

જે રીતે વૈદિક ગ્રંથોની વાત કરી, તે જ રીતે કુરાન અને બાઈબલ કે ઇતર કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ હિંસાનું પ્રતિપાદન નથી.

હું કહી ગયો છું કે કુરાને શરીફમાં કોઇ એવી આજ્ઞા નથી કે ઇસ્લામને નામે હિંસાનું વિધાન કરી શકાય. અને ન જ હોય. કેમકે સત્ય એ સત્ય જ છે, એ બે નથી હોતાં. મને એ ભારે આશ્ચર્ય થાય છે કે જે ઇસ્લામીનું હૈયું હજ વખતે લીલા દાતણની સળી પણ કાપતાં દુખાય છે, તે જ ઇસ્લામી બિરાદર ઈદને દહાડે કરોડોની તાદાદમાં બકરીઓની કતલ કંડે કલેજે કેમ સહી શકે છે ? એક વાઘ હોય તે ભક્ષ માટે પશુને મારે એ સમજી શકાય છે. કારણ કે એની હોજરી અને ભૂમિકા જ એવી છે. પણ માણસ નિર્દોષ પ્રાણીઓને કતલ કરી માંસાહાર કરે, એ વાત ગળે જ ઊતરતી નથી. જો એ એનો આહાર જ હોત તો એની હોજરી, દાંત અને નખ જુદા જ પ્રકારના હોત, અને માંસને રાંધવું ન પડત ! પણ માણસ જ્યાં લગી માનવતાને માર્ગે નથી ત્યાં લગી તે આવા અનર્થ કરી રહ્યો છે. અહીં તો હું એ કહી રહ્યો છું કે આ અનર્થને અનર્થ માને કે લેખે ત્યાં લગી ઊગરવાનો આરો છે. પણ જ્યારે ધર્મને ઓઠે જ માણસ અનર્થ કરે છે ત્યારે તો એ ભારે અક્ષમ્ય થઈ પડે છે. આમ કરીને પોતપોતાના ધર્મની અને પયગંબરોની પ્રતિષ્ઠા માણસ ખોઈ બેસે છે, અધઃપતનને માર્ગે ધકેલાય છે.

'જૈન ધર્મને નામે'

જૈન ધર્મના નામે ઘણા પંથો પડી ગયા છે. એમનામાં યજ્ઞ

કે બીજા કોઇ બહાને સ્થૂળ હિંસા નથી. એટલું જ નહીં પણ જગતની નિર્માંસાહારી સર્વ પ્રજાઓ ઉપર જૈન સંસ્કારોની સીધી કે આડકતરી છાપ છે. આર્ય પ્રજાને યજ્ઞોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધનો મહાન ફાળો છે. જૈન સંસ્કૃતિએ અહિંસાની જે સક્રિય પ્રણાલી આપી છે, તે અજોડ છે. આમ છતાં આજે એમની અહિંસાનું ક્ષેત્ર ભારે ટૂંકું અને ધ્યેયવિહૂણું બની ગયું છે, એ સત્ય મારે કહેવું જ જોઈએ. એ વિષે વિસ્તારથી હું પ્રસંગોપાત્ત કહીશ. અહીં તો એટલું જ કહું કે એ નાના સૂક્ષ્મ અને ક્ષુદ્ર જીવોની દયા પાળવામાં જેટલી કાળજી રાખે છે તેટલી કાળજી માનવજાતિ પ્રત્યે હોત તો આજનું 'હિંદ અનોખું હોત!' એની સેવા અને અર્પણતાઓ જગતને ચમત્કારી નીવડી હોત!

એક વિચિત્ર સંપ્રદાય

એ જ જૈન ધર્મને નામે આજે એક એવો સંપ્રદાય ચાલી રહ્યો છે કે જે ધર્મ સબંધમાં ભારે વિચિત્ર ખ્યાલ ધરાવે છે. એમની માન્યતા આ જાતની છે: "એક ગાયનો મોટો વાડો હોય અને તેમાં આગ લાગી હોય, ગાયો બળતી હોય, તો પણ તેમને બચાવવાનો પુરુષાર્થ ન કરવો. કારણ કે એ ગાયો બચે તો જે કંઈ ખાય, પીએ, સાંસારિક ક્રિયા કરે, લડે, વઢે, એ બધું પાપ બચાવનારને લાગે." ટૂંકમાં કોઈ પ્રાણી મરતું હોય તો તેને બચાવવામાં અને પોતાના સાધુઓ સિવાયનાને દાન દેવામાં એકાંત પાપ થાય છે, એમ એ માને છે. માંદાની સારવાર કે દવા આપવામાં પણ તે પાપ માને છે. તમોને તો આ વાત સાંભળતાં જ ત્રાસ છૂટશે. પરંતુ આવા ઉપદેશે ચાલનારા એમના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા મારવાડ, માળવા, મેવાડમાં છે.

એમને કોઈ પૂછે કે તમે ભગવાન મહાવીરને તો માનો ને? પણ એ જ ભગવાન મહાવીરે દયા અને દાન પર ભાર આપ્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમી હતા ત્યારે વરસ સુધી અખંડ રીતે દાનપ્રવાહ

વહેવડાવ્યો, તેનું શું? ત્યારે એ કહેશે કે એ તો છદ્મસ્થ હતા. ત્યારે? હવે પૃચ્છક કહેશે, તો તમે સંપૂર્ણ છો? તમે જેમને આવો ઉપદેશ કરો છો તે સંપૂર્ણ છે? ત્યારે તે કોઇ બીજી જ ગુલાંટ મારશે. જો કે 'દાન અને દયા'માં પણ વિવેક તો જોઈએ જ. દાન એટલે સ્વાર્થત્યાગભર્યું સમર્પણ, અને દયા એટલે પ્રેમનું સ્થૂળ સ્વરૂપ. આ રીતે એ એની કક્ષાઓ હોય તો જ શોભે છે, અને સફળ બને છે. જો એક માણસ અનીતિથી લાખોની લૂટ કરે ને પાંચપચ્ચીસનું દાન કરી દાનેશ્વરી થવા નીકળે, તો એવા દાનેશ્વરી થનારનું દાન મશ્કરીરૂપ છે. એ જ રીતે કોઈ સ્ત્રીની દયા ખાતર અબ્રહ્મચર્ય સેવનારની દયા પણ ઘૃણાજનક છે. વસ્તુતઃ એ દાનદયા છે જ નહિ, એ તો કીર્તિલાલસા અને સ્ત્રીમોહ છે. એટલે એવા દાખલા પરથી કંઈ દાન કે દયાનો મૂળ સિદ્ધાંત ખંડિત થયો નથી. અસ્તુ.

સાદી માનવતા નથી!

ચાલો હવે આગળ. વેદાંતમાં કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને દ્વૈતાદ્વૈત વચ્ચેના વિવાદો, જૈનમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરના ઝગડાઓ, સ્થાનકવાસી, દેરાવાસીના મૂર્તિઅમૂર્તિના મતભેદો, અને મુમતીના ઝગડાઓ, અને તેમની માન્યતાના ભેદો, આચારવિચારના વિવાદો, આમ છોટા-મોટા અનેક પ્રકારનાં વૈમનસ્યો પ્રત્યેક સ્થળે દેખાય છે. એના મૂળમાં અજ્ઞાનતા અને એકાંતદૃષ્ટિ, પરસ્પરને સમજવામાં અસહિષ્ણુતા એ સિવાય બીજું કશું જ નથી. અને તેથી જ આત્મકલ્યાણ માટે સેંકડો શાસ્ત્રો, કરોડો ક્રિયાઓ, લાખો મંદિરો અને દેવળો હોવા છતાં સદ્‌વિચારના અભાવે, સાદી માનવતાને પણ હજુ મનુષ્ય સમજી શક્યો નથી. સાચી ક્રિયા એક પણ અફળ જતી નથી, તો ધાર્મિક ક્રિયા કેમ અફળ જાય? પણ ભક્તશ્રેષ્ઠ નૃસિંહે ખરું જ કહ્યું છે કે 'જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ સમજ્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.' જ્યાં મૂળ આત્મા ન હોય, ત્યાં હાડપિંજર શા ખપનું?

માલકા પત્તા નહિ, સીલ બરાબર હૈ !

અહીં મને એક રમૂજી ઉદાહરણ યાદ આવે છે, તે તમોને કહું: એક જમાલખાં કરીને પઠાણ હતો. તેને બેંકમાં ચોકીપહેરો ભરવા માટે રાખ્યો હતો. જમાલખાં હમેશાં સાંજના જ્યારે બેંક બંધ થાય અને તેને તાળાં લાગી સીલ મરાય ત્યારે ત્યાં ચોકી-ચાતરૂપે બેંકમાં ફરતો પહેરો ભરતો કોઈ લૂંટી ન જાય તે માટે તેને રાખવામાં આવ્યો હતો ! જમાલખાં ! હંમેશાં એકનિષ્ઠાથી એ બેંકની આસપાસ ફર્યા કરતો અને સીલ જોયા કરતો. એકદા જમાલખાં ખડી બંદૂકે ચોકી ભર્યાં કરે છે અને રાત્રિનો અંધકાર ચોમેર છવાઈ ગયો છે. સમય પણ ઠીકઠીક પસાર થઈ ગયો છે. તેવામાં યોગાનુયોગ કેટલાક ડાકુઓ આવી પહોંચ્યા અને એ બેંકની પાછળની દીવાલે બાકું પાડી અંદર ઘૂસીને સર્વ મિલકત લૂંટીને પોબારા ગણી ગયા.

જમાલખાં તો બરાબર ચોકી કરતો હતો અને વારંવાર સીલ તો સાબૂત હૈ ન ? એમ જોયા કરતો હતો. આંખનું મટકું માર્યા વિના ખડે પગે તેનો પહેરો તો ચાલુ જ હતો.

પ્રભાત થયું. બેંકના માણસો આવ્યા. મેનેજર પણ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તુરત ખબર પડી કે કોઈ ડાકુઓ પેસીને ધન લૂંટી ગયા છે. મેનેજરે પૂછ્યું કે આજ રાતની ચોકી પર કોણ હતું ? જમાલખાં 'જી જનાબ' કરીને તુરત જ હાજર થયો. મેનેજરે પૂછ્યું, 'અરે ! જમાલખાં ? ક્યા તુમ સોયા થા ?' તેણે જવાબ આપ્યો, 'મેરી ઈતની નોકરી મેં કભી મેંને નીંદકા એક ઝોંક ભી નહિ લિયા, સાહેબ ! મે સારી રાત બરાબર જાગતા હૂં ઔર દેખત રહેતા હૂં.' ત્યારે મેનેજરે કહ્યું, 'તો ફીર યહ ચોરી કૈસી હુઈ ?' 'સાહેબ ! વો મુઝે પત્તા નહિ. દેખો, સાહેબ ! સીલ તો બરાબર મોજૂદ હે.' મેનેજર જરા ગુસ્સે થઈને બોલ્યા, 'અરે મૂર્ખ કે જામ ! સીલકો ક્યા કરના ? સીલ કિસ કે લિયે હૈ ? માલ ગયે તબ સીલકો ક્યા

કરના?' જમાલખાંએ કહ્યું 'સાહેબ! આપને તો મુઝે કહા થા કે સીલ કો બરાબર દેખતે રહેના. દેખો સાહેબ! સીલ તો અબ ભી બરાબર હૈ!'

આ જમાલખાંની બહાદુરી પર અને તેની મૂર્ખાઈ પર તમને હસવું આવશે, પરંતુ એ જમાલખાંના જેવી જ લગભગ આપણી સ્થિતિ છે. મોઢે મુહપત્તી બાંધવી, કે કપાળમાં ટીલાંટપકાં કરવાં, કે કંઠી પહેરવી, એ બધાં તો ઉપરનાં સીલ છે. અને તે આ કયા ધર્મનો કયા વિભાગનો માણસ છે, એ બતાવે છે. ઉપરાંત એ ચિહ્નોમાં અમુક સંકેત હોય છે. પોતે કોને અર્પણ થયો છે એની યાદીરૂપ એ ચિહ્નોની યોજના થયેલ છે. પણ અંદરનો માલ તો કોમળતા, દયા, પ્રેમ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, સંતોષ, શ્રદ્ધા, સહિષ્ણુતા, સેવા, અર્પણતા ઇત્યાદિ છે. પણ જેમ જમાલખાં બરોબર ચોકી કરતા હોવા છતાં અંદરથી ડાકુઓ માલ લૂંટી ગયા તોય તેને ભાન ન રહ્યું, કારણ કે તે સીલ સામું જોતો હતો, તેમ આપણે પણ મોઢાના સીલ તરફ જોઈએ છીએ અને અંદરનો માલ કુસંપ, મૂઢતા, સ્વાર્થ અને કામનાઓ લૂંટી રહી છે છતાં આપણે તો આપણાં એ સીલ, બોર્ડ કે ચિહ્નની જે તકરારમાં પડ્યા છીએ. કારણ જમાલખાંની માફક આપણી નજર સીલ પર છે, માલ પર નથી. એથી જ અગાઉ કહ્યા તેવાં વહેમ, આસુરી વૃત્તિ અને પામરતા પાંગરતા રહ્યાં છે. અને જીવતા ભગવાનને બદલે જડ પૂજા વધતી ગઈ છે. મહેનતુ માણસને ખાવા નથી મળતું, પણ દેવને નામે એક એક દિવસમાં હજારોના ભોગો ધરાય છે અને પેટભરા માનવી આગળ માલમલીદા અને રંગરાગની દુનિયા ખડી થાય છે.

ઉપાય શા?

તમે પૂછશો કે હવે મૂળ સ્થિતિ પર જવાના ઉપાય શા? એ તો મેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે 'યુગધર્મ'નું રહસ્ય સમજો. આજનો

યુગધર્મ એ કહે છે કે પરમસહિષ્ણુતા કેળવી સર્વ ધર્મનો આદર કરતાં શીખો, અનેકાંત દૃષ્ટિથી જોતા શીખો, સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય જાણો, પોતાની ત્રુટિઓને, નિર્બળતાને, ક્ષુદ્રતાને, સંકુચિત વૃત્તિને જોતા શીખો, અને તજવાયોગ્ય લાગે તેને તજો, સમભાવને કેળવો અને ધર્મ ઉપર ચડેલા વહેમ અને પાખંડનાં પડળ ઉખેડી નાખો.

સર્વધર્મસેવા

મૂળ તો બધા ધર્મનો પાયો માનવતા એટલે સદ્વિચારની ભૂમિ પર રોપાયો છે. અને તે બધા કોઈ ને કોઈ સત્યના જુદાજુદા આવિષ્કારો છે. અરબસ્તાનના પ્રદેશ વચ્ચે જન્મેલા પયગંબરનો સમય અને ક્ષેત્ર જોઈએ તો એકેશ્વરવાદ સાથે એની નેકી, દયા અને સંપની ત્રિવેણીનું રહસ્ય કોને માન નહિ જન્માવે ? એ જ રીતે ઇરાનના પ્રદેશમાં પવિત્રતાનો પયગામ પહોંચાડતા પાક જરથુસ્ત્રની નિખાલસતા અને યરુસલેમના ઈશુની ક્ષમા કોને નહિ દ્રવીભૂત કરે ? આમ એક એક નાનામોટા મત, પંથ કે ધર્મમાં વિવિધ ભવ્યતા ભરી પડી છે. 'મારું તે જ ખરું'નો કદાગ્રહ છોડી 'ખરું તે જ મારું' એ ભાવના કેળવવી જોઈએ. આવી સહિષ્ણુતા સેવનાર કશુંય ગુમાવતો નથી. ઊલટો ન્યાયદૃષ્ટિએ એજ ધર્માધિકારી ઠરે છે.

ઘણા વખતની એક પ્રચલિત વાત છે. એકદા એક રૂપાળા અને ચાલાક નાના છોકરાની બે માતાઓ થઈ ગઈ. એક કહે છે કે આ મારો છોકરો; ત્યારે બીજી કહે કે એ મારો છે, તું શાની એની મા થવા આવી છો ? ઝઘડો ખૂબ વધ્યો. ગાળાગાળી થઈ અને વાત મારામારી પર આવી ગઈ. ગામના લોકોએ બન્નેને ઘણીએ સમજાવી; પણ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. એટલે ન્યાયની અદાલતમાં છોકરો અને બન્ને માતાઓને લઈ જવામાં આવી. ત્યાં નહોતા સાક્ષીપુરાવા કે બીજાં પ્રમાણો. એક બાઈ કહે કે આ મારો છોકરો છે; અને કહે, મારો છે. છોકરો તદ્દન નાનો હતો. આખરે ન્યાયા

યુક્તિ સૂઝી અને તુરત તેણે હુકમ કર્યો કે જાઓ, આ છોકરાના બે ટુકડા કરી લાવો અને એ બન્નેને એક એક વહેંચી આપો.

સાચી માતા હતી તે તુરત જ ગભરાઈ ગઈ ને બોલી ઊઠી અને કાકલૂદી કરવા લાગી કે, 'સાહેબ! મારે દીકરો નથી જોઈતો. એના ટુકડા ન કરશો. ભલે તે લઈ જાય. ન્યાયાધીશ તુરત જ સમજી ગયો કે સાચી મા આ જ છે. ત્યારે જ તેને લાગણી જાગી. તુરત જ છોકરો તે બાઈને સોંપાયો અને પેલી બાઈને શિક્ષા મળી.

આ પરથી સમજવાનું એ છે કે આવા ઝગડાઓમાં જે ધર્મનું યથાર્થ રહસ્ય સમજે છે તે પેલી બાઈની જેમ વીરતાપૂર્વક નમતું મૂકે છે. કારણ કે તે બરાબર સમજે છે કે ભલે તે મમત્વથી પોતાનો કક્કો સાચો કહે, પણ અમારા ઝગડામાં ધર્મ ન હણાવો જોઈએ.

યાદ રાખો

યાદ રાખજો કે ધર્મ શીખવાનું કે કેળવવાનું સ્થાન ધર્મસ્થાન ભલે હોય, પણ આચારનું સ્થાન તો જીવન છે. જ્યાં જ્યાં તમારું જીવન હોય ત્યાં ત્યાં તમારા જીવનનો ધર્મ હોવો જ જોઈએ! આ રહસ્ય સમજ્યા પછી માનવતાની ભૂમિકામાં થઈને સમ્યક્ત્વની ભૂમિકા ઉપર પહોંચે છે. અહીં પરોપકાર અને અર્પણતા બન્ને અંગ ખીલી ઊઠે છે.

પરોપકાર અને અર્પણતા

તે સમજે છે કે મને જે પ્રિય છે તે મારે બીજા પ્રતિ આચરવું જોઈએ. જો હું ભલાઈ ઈચ્છું છું, તો બીજા પ્રત્યે મારે ભલા થવું જોઈએ. જો હું જગતની સેવા ઈચ્છું છું અને લઉં છું, તો મારે એ ઋણ ચૂકવવું જ રહ્યું! આવો માણસ પછી તે રામને ભજતો હોય કે કૃષ્ણને ભજતો હોય, મહમદને કે મહાવીરને ભજતો હોય, પરંતુ,

જનસેવા તે પ્રભુની સેવા, એહ સમજ વિસરાય નહિ;
ઊંચ નીચના ભેદ પ્રભુના, મારગડામાં થાય નહિ.

આટલું આચર્યા વિના જંપશે નહિ ! આવી સ્વયં પરહિતની અને સમર્પણની ભાવના આવ્યા પછી પણ ધર્મ જુદાજુદા હશે અને અંતરંગ ભૂમિકાઓ પણ ઊંચી, નીચી, વિવિધ પ્રકારની હશે, છતાં માનવ માનવ વચ્ચે માલિક ગુલામની, સત્તાધીશ સત્તાધીનની તથા ધનવાન ને નિર્ધન વચ્ચેની દીવાલ નહિ હોય. સહુ હાથોહાથ મેળવી સહકારભર્યું જીવન જીવી રહ્યા હશે.

સંસ્કૃતિ ધર્મનો આત્મા, જીવને શિવ તે કરે;
દ્રોહ મોહ શમાવીને, શાંતિ ને પ્રેમ પાથરે,
આત્મા જ ધર્મનો નિત્ય, સ્વાંગ એના અનિત્ય છે;
અંધશ્રદ્ધા રૂઢિ વહેમ, હણે આત્મા સુધર્મનો.
ઋતુ ફરે, ફરે સૂર્ય, ફરે પદાર્થ વિશ્વના,
પલટાવા ઘટે તેમ, સ્વાંગ ધર્મક્રિયા તણા.

★

સેવાનો રાહ

[પ્રકરણ ચોવીસમું]

વિશ્વપથિકો !

ગયા વ્યાખ્યાનને અંતે મેં જે વાત મૂકી હતી, તે જ વિષય પર આજે બોલીશ. એ વિષયનું નામ મેં 'સેવાનો રાહ' એટલા માટે રાખ્યું છે કે, પરોપકાર અને અર્પણતા બન્ને સેવાનાં માર્ગનાં ક્રમિક પગથિયાં છે. સેવા એટલી તો ઊંડી ચીજ છે કે જેમ જેમ ડૂબકી મારીએ, તેમ તેમ એનાં વિવિધ સ્વરૂપો નજરે પડે! સેવા જ્યારે સંપૂર્ણ બને છે ત્યારે એ સેવા સ્વાભાવિક જ અદ્વૈત બની રહે છે.

ભગવાન મહાવીર અને સેવા

ભગવાન મહાવીરને નિષ્કામ સેવા ખૂબ પ્રિય હતી. તેમણે સાધુ અને શ્રાવકને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે તમે આ લોકમાં બદલાની આશાએ, ધન, માલ, આબરૂ, ઇજ્જતની લાલચે સેવા ન કરજો, પણ તમારા આત્માનું હિત સમજીને કરજો. સેવાથી સેવા લેનારને લાભ થશે, પણ એનો સાચો લાભ તો સેવા આપનારને થાય છે. જ્યાં તપશ્ચર્યાનો અધિકાર 'દશ વૈકાલિક સૂત્ર'ના નવમા અધ્યયનમાં સમજાવ્યો છે, ત્યાં કહ્યું છે:—

નો ઇહલોગ ટ્ઠયાએ તવ મહિટ્ઠિજ્જા,
નો પરલોગ ટ્ઠયાએ તવ મહિટ્ઠિજ્જા,

નો કિત્તિવન્ન સદ્દસિ લોગ ઠ્ઠઆએ,
તવ મહિઠ્ઠિજ્જા નન્નત્થ નિજ્જરઠ્ઠયાએ,
તવ મહિઠ્ઠિજ્જા.

અર્થાત્, આ લોકના ભોગોપભોગને માટે, પરલોકના વૈભવોને માટે, કીર્તિ, યશ, માન કે સન્માન અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી ન ઘટે. પણ એકાંત નિર્જરા અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી જોઇએ. નિર્જરા અર્થે એટલે તમારા આત્મા ઉપરનો બોજો ઓછો કરવો તે, આવરણ દૂર કરવું તે; અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ. જેમ તપશ્ચર્યા માટે કહ્યું છે, તેમ આચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા કે સેવા માટે પણ સમજવું. સમજપૂર્વકની નિષ્કામ સેવાઓ આત્માની શુદ્ધિ કરે છે.

સેવા એ તપશ્ચર્યાનો એક વિભાગ છે

સેવા એ તપ શી રીતે, એવી કોઈ શંકા ન કરે! ઇચ્છાનિરોધ એ તપની વ્યાખ્યા છે. સેવામાં નિરોધ કે મનોનિગ્રહ જોઇએ જ. એ વગર સેવા શક્ય નથી. સેવાના કાર્યમાં માની લીધેલી આપણી કોઈ માન્યતા કે ઇચ્છિત સુખસગવડ કે ઇષ્ટ વસ્તુનો ભોગ આપવો જ પડે, અને ત્યારે જ સેવા થઈ શકે. એટલે ઇચ્છાનિરોધ થાય જ. અને એ જ તપશ્ચર્યા. આથી જ આંતરિક તપમાં સેવાનું સ્થાન છે.

પરોપકારનો સિદ્ધાંત

જૈન ગ્રંથમાં 'જીવ, જીવનો ઉપકારક છે' એવું સૂત્ર છે. આ પદાર્થપાઠ.

પ્રાણીમાત્રને સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્ર, તારા, સમુદ્ર, મેઘ, વાયુ, વૃક્ષાદિ સર્વે પોતપોતાની જાત અર્પીને અહોનિશ સેવા અર્પી રહ્યાં છે. તે વડે હવા, પ્રકાશ, પાણી, છાયા, ફળ, ફૂલાદિની સામગ્રી અનાયાસે અથવા સહજ પ્રયાસે સ્વાભાવિક જ સાંપડે છે. જે હવા વિના ક્ષણવાર કોઈ પ્રાણી જીવી શકતા નથી, એ હવા મફત. સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશ જેવી મહાકિંમતી વસ્તુ તે પણ મફત. છતાં એ પોત' ।

અસીમ ઉપકારના બદલામાં કંઈ ઇચ્છે છે? કેમ ઇચ્છે? એ તો એનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. જો એનો ધર્મ હોય તો માનવીનો ધર્મ કેમ ન હોય?

અહો! મૂઢ સ્વાર્થી માનવી તો જુઓ. એ તો ખાઉં, ખાઉં ને ખાઉં, લાવો, લાવો ને લાવો; સર્વ સ્થળે પોતાનું જ કરી લેવા લાગી પડ્યો છે. આવાં સ્વાર્થી સૂત્રોને જાળવી રાખવા છતાં પણ દાનેશ્વરી, કર્તવ્યપરાયણ, પરોપકારી, સેવામૂર્તિ એવાં વિશેષણો મેળવવાની એ નવી નવી યુક્તિઓ શોધી રહ્યો હોય છે. કેવી ધૃષ્ટતા!

જ્યાં જીવ જીવનો ભક્ષક છે, પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાનું પડાવી લેવાની ભાવનાવાળા છે, ત્યાં તે સેવા શું કરવાના? જ્યાં ઓહિયાં નીતિનો સિદ્ધાંત ગમે છે, ત્યાં સેવાના વિશાળ રાહની વાત શી કરવી? જોકે આખરે તો એ નીતિનો અંજામ એ આવે છે કે બીજાને બક્ષતા પહેલાં કે ભક્ષતાં ભક્ષતાં આખરે એનો જ શિકાર થઈ જાય છે.

મહાન સિકંદરને પડકાર

આ પ્રસંગ મહાન સિકંદર અને સંત વચ્ચેનો છે. સિકંદરે એક સંતની બહુ તારીફ સાંભળી, એટલે માણસને બોલાવવા મોકલ્યો. એ જાણે હું મહાન સમ્રાટ છું એટલે બધાને બોલાવી શકું, પણ એને ખબર નહોતી કે સંત અધિકાર કે લક્ષ્મીમાં ન અંજાય. સંતે પોતા બોલાવવા આવનાર માણસ સાથે સંદેશો કહેવડાવ્યો, "જા, તું જઈને તારા સિકંદરને પૂછ: 'તમે ઘણા દેશો જીતી લીધા પણ હજુ તમે તમારો વિજય કીધો કે નહિ? જો હા કહે તો હું તુરત આવીશ, નહિ તો તારા સમ્રાટને અહીં મોકલજે.'" સિકંદરે આ સાંભળી ખૂબ વિચાર કર્યો. એને સંત પાસે જવા જેવું લાગ્યું. એને થયું કે, 'કોઈ સાચો સંત છે. તો એ બોલે ન આવે. હું જઉં.' સિકંદર મળવા ગયા. સંતપુરુષે તેમને બેસાડ્યા અને કહ્યું કે 'તું સાચો સમ્રાટ

નહિ પણ મહાન ભિખારી અને મોટો કરજદાર છે.' એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી તે વાત સમજાવી. સિકંદરને તે વાત સત્ય લાગી. છેવટે સંતે એક સૂત્ર આપ્યું:

"સાંભળ! વધુ નહિ, પણ જે ચીજ તું આપી ન શકે તે બીજાની પાસેથી ન લેવી. તે તારો અધિકાર નથી. ખુદા સિવાય કોઈ કશું આપી શકતો નથી. છતાં તને લાગે છે કે હું પૈસા, માલ આપવા શક્તિમાન છું. પણ કોઈને જીવન તો આપી શકતો નથી. એ વાત જો સત્ય લાગતી હોય તો તારે કોઈ પણ પ્રાણીનો વગર-અપરાધે જીવ ન લેવો. એટલે જીવહિંસા કરવી નહિ." સિકંદરે એ ફરમાન સ્વીકાર્યું.

આ સૂત્રનું ઊંડું રહસ્ય તો એ છે કે માણસ જન્મથી જ—માંડીને જ કુદરતનો ઋણી બને છે. જન્મતાં જ પોતાની માતાના સ્તનમાંથી મળેલાં દૂધ પર તે જીવે છે. પછી વિશ્વમાંથી તેને હવા, સૂર્ય, પ્રકાશ, જળ મળે છે. તેમ તેમ તે વિકસે છે. દુન્યવી ખોરાક અને પદાર્થોથી તેનું પાલનપોષણ થાય છે. દુનિયાના અનેક જીવોની વ્યક્ત કે અવ્યક્ત સેવાથી એ સમૃદ્ધ થતો જાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ મનુષ્ય જગતનો એક મહાન ઋણી છે.

ઋણ ચૂકવવું એ કંઈ ઉપકાર નથી, એ તો ફરજ છે. જો એ ઋણ ન ચૂકવે તો તે દેવાળિયો કહેવાય! બાઈબલના સમર્થ ચિંતક ટૉલ્સટૉય એમ કહે છે કે, 'તું બીજા ઉપર બોજો ન નાંખીશ. તો તેં જગતની ભારે સેવા કરી ગણાશે.' આ સૂત્ર ભૂલ્યા છો એટલે મુફલીસ અને માલેતુજાર, માલિક અને મજૂર જેવા અખંડ માનવ-વંશના બે વિભાગ થાય છે, ઊંચાનીચાના ભેદો વિકૃત રૂપે જાગે છે, અને તેમાંથી પરિગ્રહવાદ અને આરંભવાદ જન્મે છે. આ વિષે હું અગાઉ સારી પેઠે કહી ગયો છું. અને ફરી ફરીને હું એ કહેવા માગું છું કે આજ સુધીની થયેલી ભૂલથી પાછા વળો.

શ્રમણબ્રાહ્મણોએ ક્રિયાકર્મકાંડને અને શ્રીમંતોએ લક્ષ્મીને, અને રાજાઓએ પાશવી સત્તાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવી છે. તેને બદલે સેવાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવે !

પશુઓની અવ્યક્ત પરોપકારવૃત્તિ

પશુઓમાં ઋણ ચૂકવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક જ હોય છે. કેટલાય ઘોડાએ અને ગાયોએ તેમના માલિકને જાનને જોખમે મદદ કર્યાના ઐતિહાસિક દાખલા છે. કૂતરો તો વફાદાર પ્રાણી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એક વણજારાનો કુતરો

એક વણજારાને એક વ્યાપારીનું બસોનું દેણું હતું. વાણિયો હંમેશાં રૂપિયાની ઉઘરાણી કરે. પણ વણજારાની સ્થિતિ ખરાબ હોઈ દેવું ભરી શકતો નહિ. પછી હંમેશની ઉઘરાણીથી વણજારો કંટાળ્યો. તેણે શેઠને કહ્યું, 'મારી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, પણ એક જાતવાન કૂતરો છે. તે તમે ઘરાણે રાખો, અને પૈસા ભરું ત્યારે મારો કૂતરો મને પાછો આપજો. મને એ બહુ વહાલો છે અને ઉપયોગી પણ છે. તે તમારી સેવા બજાવશે. શેઠે વિચાર કર્યો કે પૈસા તો હાલ પતે તેમ લાગતું નથી, તેથી તેણે હા કહી. વણજારે ગદ્‌ગદિત કંઠે કૂતરાની પીઠ થાબડી અને સાનથી તેને સમજાવ્યો અને શેઠને સોંપ્યો. કૂતરો છૂટો પડ્યો. એ કૂતરો નવા માલિકની નોકરી નિમકહલાલીથી કરવા લાગ્યો. એક રાત્રે શેઠને ત્યાં ખાતર પડ્યું. ખૂબ ધન ચોરલોકો ઉઠાવી ગયા. કૂતરો જાગતો હતો. થોડું ભસ્યા પછી ગમે તે કારણે ભસતો બંધ થઈ ગયો. પ્રભાત થયું. શેઠને ખબર પડી. શોધખોળ થવા લાગી. કૂતરો શેઠ પાસે ગયો. અને શેઠનું કપડું મોઢેથી ખેંચવા લાગ્યો. શેઠ તેના મોઢામાંથી કપડું છોડાવે અને કૂતરો ફરીથી ખેંચે. બિચારો પશુ ! વાત કરવી હતી પણ વાચા ન મળે. બેચાર વાર કપડું ખેંચવાથી શેઠ ઊભા

થયા અને કૂતરાની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કૂતરો આગળ અને શેઠ પાછળઃ દૂર દૂર જંગલમાં શેઠને લઈ ગયો. રાત્રે જ્યારે ખાતર પડ્યું ત્યારે કૂતરો ભસવું મૂકી દઈને ચોરની પછવાડે જઈને ચોરલોકોએ જ્યાં ધન દાટ્યું હતું એ જગ્યા જોઈ આવેલો. એ જ જગ્યા ઉપર શેઠને લઈ ગયો. પગથી જમીન ખોતરવા માંડી. શેઠે પણ ખોદવા માંડ્યું.

ચોરાઈ ગયેલો હજારોનો માલ ત્યાંથી નીકળ્યો. વણજારા પાસે તો શેઠના સોબસો જેટલા લહેણા હતા, પણ કૂતરાએ તો શેઠના હજારો બચાવ્યા. ક્યાં કૂતરો ને માણસ? શી વાત કરવી? આજે મોટે ભાગે માણસમાં માણસાઈ જ દેખાતી નથી. માત્ર માણસની આકૃતિ છે.. હજારો રૂપિયા ખર્ચીને માણસે જેને ભણાવ્યો હોય, શેઠે મદદ આપી હોય, સ્કોલરશીપ આપી આગળ વધાર્યો હોય, અગર નાનપણથી મા-બાપે મોટો કર્યો હોય, છતાં એ વાતને ભૂલી જાય. એટલું જ નહિ પણ સામો થઈને બેસે! એવા નિમકહરામો પોતાના પોષનારનું જ અહિત બોલતા હોય અને દા આવ્યે દા વાળવાની રાહ જોતા હોય! બીજી બાજુ જોશો તો જે નોકરના પરસેવાથી એક શેઠ હજારો રૂપિયા કમાતો હોય તે નોકર બિચારો ગમે તેટલા કષ્ટ વેઠીને શેઠની સેવા બજાવતો હોય, પણ તે નિમકહલાલ નોકરને પૂરું ખાવા મળે છે કે નહિ? તેને કેવી મુસીબતો છે? તેના ઘરની સ્થિતિ કેવી કફોડી છે? તેનો લેશ પણ વિચાર શેઠને આવતો નથી. કોનાં વખાણ કરવાં? શેઠનાં કે નોકરનાં? ધણીનાં કે ચાકરનાં? રાજાનાં કે પ્રજાનાં? મૂડીવાદીનાં કે શ્રમજીવીનાં? મૂળ વસ્તુ માણસાઈ જ નથી. એમાં શું થાય?

કૂતરાની આટલી બધી અકલ્પનીય નિમકહલાલી જોઈ ત્યારે શેઠે પ્રસન્ન થઈને કૂતરાને કહ્યું, 'જા બેટા! તારા શેઠનું ઋણ વળી ગયું છે. હવે તારા શેઠ પાસે જા.' એમ કહી પોતાની સહીથી ગળે એક ચિઠ્ઠી લખી કે તમારા કૂતરાએ તમારું ઋણ વાળ્યું છે. તમે હવે

ફરજમુક્ત છે. કૂતરો તો ત્યાંથી શેઠને મૂકી ધણીને મળવા ઊપડ્યો. એ નિમકહલાલ કૂતરો ગેલ કરતો વણજારા ધણીને મળવા ચાલ્યો આવે છે. વણજારાએ એને દૂરથી જોયો. એને મનમાં વહેમ આવ્યો કે જરૂર આ કૂતરો શેઠને મૂકી ભાગી આવ્યો લાગે છે! એટલે એને જોતાં જ ક્રોધ ચડ્યો. કૂતરો નજદીક આવે તે પહેલાં તો ક્રોધાવેશમાં પાસે પડેલો પથ્થર ઉપાડીને સીધો કૂતરાને માથામાં માર્યો. પથ્થર લાગ્યો કે તુરત જ તે રામશરણ થઈ ગયો.

પાછળથી જ્યારે વણજારાએ ચિઠ્ઠી વાંચી ત્યારે તેના ઓરતાનો પાર ન રહ્યો. આખી જિંદગી તેને એ દુઃખ સાલ્યું. એક જ ભૂલનું કેવું પરિણામ! એક ટુકડા ખાનાર કૂતરામાં પણ કેવી કૃતજ્ઞતા અને ફરજનું ભાન હોય છે! આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો દઈ શકાય છે.

પ્રતાપનો ચેતક

એક વખતે રાણા પ્રતાપ સલીમ સાથેના યુદ્ધમાં સેનાપતિના સંકેતાનુસાર યુદ્ધથી પાછા ફરે છે. ને પાછળ મોગલ ઘોડેસ્વારો પૂંઠ પકડે છે. રાણાનો અશ્વ ચેતક ઘવાયો છે. દુશ્મનો પાછળ આવે છે. ચેતક ચાલવા અશક્ત છે. પણ દૈવ યોગે રસ્તામાં ઊંડી અને પહોળી નદી આવે છે. ઘવાયેલો ચેતક થંભ્યો. તેનામાં નદી ટેકવાની શક્તિ અત્યારે રહી નહોતી. છતાં પ્રતાપ કહે છે કે:—'બેટા! ચેતક! રસ્તામાં જ મરાવીશ?' આટલા શબ્દો મરણનો છેલ્લો શ્વાસ લેતા એ મૂંગા પ્રાણીના કાન ઉપર પડે છે. પશુના અંતરમાં પોતાની ફરજનું ભાન વધુ થાય છે. અને? ચેતક પોતાની બધી શક્તિ એકઠી કરી ટેક મારે છે, પ્રતાપને લઈને નદીને સામે કાંઠે પડે છે. ચેતકના જીવનની ત્યાં સમાપ્તિ થાય છે અને પ્રતાપ બચી જાય છે. ફરજનું ભાન–વ્યક્તિત્વ–પશુજાતમાં દેખાય છે. એક જ ટકોરે તે ચેટકને આટલું બળ આપે છે; પણ માનવપશુઓ આવી હજારો ટકોરોને ગળી જાય છે. શી વાત કરવી?

અમરસિંહનો અશ્વ

આવી જ બીજી વાત આગ્રાના કિલ્લામાં બની છે. સિત્તેર ફૂટ ઊંચો અને ૨૫ થી ૩૦ ફૂટ પહોળો કિલ્લો છે. કિલ્લા બહાર ૨૦ ફૂટની ખાઈ છે. એ કિલ્લો કૂદી નાસવાની અમરસિંહને જરૂર પડે છે, ત્યારે એનો વફાદાર અશ્વ એને ઠેકીને પોતાના માલિક અમર સિંહનો જીવ બચાવે છે. અશ્વ ત્યાં જ ખતમ થઈ જાય છે. એ અશ્વનું સ્મારક હજુ મોજૂદ છે. અમે એ કિલ્લો અને અશ્વનું સ્મારક જોયું છે. એ પશુઓની કૃતજ્ઞતા અને પરગજુવૃત્તિ કેટલી? એની સેવામાંથી માણસોને કેટલું શીખવાનું મળે છે?

હાથીનું અદ્‌ભુત સમર્પણ

આવું જ છતાં વધુ ભવ્ય એક ઉદાહરણ જૈન આગમમાંના જ્ઞાતાસૂત્રમાં છે. એના મૂળથી માંડીને અંતસુધીનું વાર્તાવૃત્તાંત ઘણું જ પ્રેરક અને રસપ્રદ છે. પણ એ પ્રકારનો ઘણોખરો વિષય મેં ‘ કમઠ મરુભૂતિ ’ તથા ‘ ચિત્તપ્રદેશી ’નાં દૃષ્ટાંતોમાં કહી દીધો છે. એટલે અહીં તો માત્ર પ્રસંગપૂરતી જ વાત કરું છું.

વાત એમ છે કે એકદા વિંધ્યાટવીમાં ચોમેરથી દાવાનળ લાગે છે અને પંખીઓ દૂર ને દૂર ઊડી જાય છે. વનચર પશુઓ બચવા માટે આમથી તેમ નાસવા માંડે છે. એક સંસ્કારી હાથીને પૂર્વાનુભવના સ્મૃતિસંસ્કારદ્વારા સ્વયં પ્રેરણા થવાથી અગાઉથી જ એણે જંગલનો એક પ્રદેશ ખૂબ પ્રયત્ન કરીને નિર્વૃક્ષ કરી સપાટ બનાવી મૂકયો છે. એટલે અગ્નિ ફેલાવાનો ભય ન હોવાથી તે ભાગમાં હાથીની પાછળ બીજી અસંખ્ય પશુસૃષ્ટિ દોડે છે. અને એ મર્યાદિત ભાગ સહેજે સાંકડો બની રહે છે. ભારી ભીડ વખતે પેલો હાથી અંગ ખંજવાળવા ખાતર પોતાનો એક પગ ઊંચકે છે. ત્યાં ભીડથી હડસેલાતું એક સસલું એ પગની નીચેના ખાલી ભાગમાં સરકીને બેસી જાય છે. હાથી જેવો પગ ખજવાળીને નીચે મૂકવા

જાય છે. તેવું જ નીચે કોમળ કોમળ જણાવાથી હાથીને ખ્યાલ આવે છે કે 'કોઈ જીવ છે. જો પગ મૂકું તો પળવારમાં એ પ્રાણીના ભેચેભેચા નીકળી જાય ! હમણાં માર્ગ થશે ને બિચારું પ્રાણી સરકી જશે. માટે પગ ઊંચો જ રાખું.' એના હૃદયમાં છુપાયેલી દૈવી વૃત્તિ જાગવાથી હાથી પોતાનો પગ ઊંચો જ રાખે છે. પણ એની સુવર્ણ કસોટી પૂરેપૂરી થાય છે. આગ ઠેઠ અઢી દિવસ સુધી બુઝાતી નથી અને પશુઓની ભીડ તેમ ને તેમ રહે છે. હાથી એમ ને એમ ત્રણ પગે ઊભો રહ્યો. એની વેદના ક્ષણે ક્ષણે વધતી હતી. શરીર અકડાઈ જતું હતું. પણ દૈવી વૃત્તિએ એને બરાબર ટક્કર ઝીલે એવું સૂક્ષ્મ બળ આપ્યું. આખરે જંગલની આગ બુઝાઇ ગઇ અને વનચરો ચાલ્યા ગયા. સસલો સરકી ગયો. અને હાથીએ હળવેક રહીને પગ મૂકવા માંડ્યો. પણ એ તો થાંભલો થઇ ગયો હતો. લોહીનું હલનચલન બંધ થયું હતું. પગ મૂકતાંની સાથે જ મહાકાયા ગબડી પડી. ત્રણ દિવસ સુધી અસહ્ય વેદના વેઠવા છતાં એ છેવટ સારા પરિણામથી કાળધર્મ પામ્યો. એની અંતિમ પળો માનવતાથી તરબોળ હતી. એટલે એ કર્મના અચૂક નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિનો મનુષ્ય બન્યો. એ રાજગૃહનગરમાં શ્રેણિક રાજાને ત્યાં ધારણીરાણીને કુક્ષીએ ઉત્પન્ન થયો.

ત્યારે માનવો કેવા ?

પશુઓમાં આવી કેવળ વફાદારીભરી સેવા દેખાવ દે છે, જ્યારે માનવોમાં મોટો સમુદાય તો '**जीवो जीवस्य भक्षकः**' એવી અગાઉ કહી ગયો એ નીતિમાં જીવતો હોય છે. બીજો એક વર્ગ એવો છે, કે જેને આપણે 'હાસ્યાસ્પદ દાનેશ્વરી'વૃત્તિવાળો વર્ગ કહી શકીએ. આ વર્ગ ચૂસણનીતિનાં પાપ ઢાંકવા માટે કહો, કે સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે કહો, પણ પ્રયત્ન કરતો હોય છે.

બીજો વર્ગ

આ સિવાય એક વર્ગ એવો હોય છે કે જેને હું 'ઓઘદૃષ્ટિ-વાળા દાતાવર્ગ' તરીકે ઓળખાવીશ. આવા વર્ગમાં અંધ અનુકરણ જ હોય છે.

કોઇ કહે કે આટલું કરવું પડશે. કરવાની ઇચ્છા કે સમજણ ન હોય, પણ બીજાએ કર્યું છે માટે મારે કરવું જોઇએ; અગર નહી કરું તો મારું ખરાબ ગણાશે, અગર મોટા લોકોનું દબાણ હોય એટલે મને કે કમને કરવું પડે ને કરે. પણ પોતે શું કરે છે? શા માટે કરે છે? એનું ફળ શું? એનો વિચાર જ ન કર્યો હોય. માત્ર લોકો કરે છે, કહે છે, માટે જ કરે છે. મૃત્યુની શય્યા પર પડેલા સ્નેહીજનને છેલ્લે છેલ્લે ધર્માદો સંભળાવે તેમાં રિવાજ મુજબ સંભળાવે! અને કર્યા કરે! અને એ ચાલતી આવતી ક્રિયાઓને જ અનુસરે. એ ક્રિયા પાછળનાં હિતાહિતને ન વિચારે કે ન વિચારવા થોભે કે આ સમયે શાની જરૂર છે. પોતાને માટે એ ક્રિયા યોગ્ય છે કે કેમ તે પણ ન ચિંતવે, અને ગતાનુગતિક કર્યે જ જાય. એ જ ઓઘદૃષ્ટિ.

ઓઘદૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત

કોઇ બીજાને ત્યાં ખરખરે (દિલાસા અર્થે) જાય ત્યારે તેને સારું લગાડવા ખોટું ખોટું રડે, સામાને આશ્વાસન આપવાને બદલે રડાવવાનો પ્રયાસ કરે, હૃદયમાં જરાય ધ્રાસકો કે અસર સરખીયે ન હોય, પણ ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેમ બતાવવાના દંભી પ્રયાસો કરે. જ્યાં જે સ્થળે સગાના દુઃખમાં ભાગ લેવા એ ગયો છે ત્યાં આશ્વાસન આપવાની વાત તો કેવી? ઊલટું એનું દુઃખ વધારવાના નિમિત્તરૂપ થાય. આનું નામ રૂઢિગત ક્રિયા, ઓઘદૃષ્ટિ!

આ રીતે જે માર્ગ સેવાનો હતો, ત્યાં ઓઘપરંપરાએ એ હણાયેલાને શક્તિ આપવાને બદલે વધુ હણવાના પ્રયત્નો થાય; અને

દુઃખની વિસ્મૃતિ કરાવવાને બદલે વધુ યાદી અપાવે. આવી મૂર્ખાઈમાં સેવા કેવી ? જો એ સદ્‌વિચાર કરતાં શીખ્યો હોત તો પોતે જે કાર્ય કરે તેની ઉપયોગિતા કેટલી અને કયા પ્રકારે એનો વિચાર જરૂર કરે, અને એ માણસ જ્યારે સેવાના ક્ષેત્રમાં યોજાય ત્યારે અવશ્ય તે વ્યક્તિને શાન્તિ આપે. બિમાર હોય તો આશ્વાસન આપે. સામાના દુઃખમાં ભાગ લે. પણ આ ભાન કોને હોય ? જેનામાં વિચારશક્તિ નથી, હું શું કરું છું એનું ભાન નથી, એ વિચારવિહીન સેવાને બહાને ઊલટો અનર્થ જ કરી બેસે. વાંદરાના હાથમાં રતન આવે, તો ટુકડા જ કરે કે બીજું કાંઇ ? આવી સ્થિતિ ઓઘદૃષ્ટિવાળા સેવકવર્ગની છે.

સેવામાં વિવેક અને વિચારની આવશ્યકતા

આવા વર્ગમાં વિવેકબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિનો અભાવ હોય છે. અને તેથી જ વિચારી નથી શકતા કે સેવાના ક્ષેત્રમાં કૂતરાં, બિલાડાં, ચકલાં, પારેવાં પહેલાં ? કે નિરાધાર માનવ પહેલાં ? સેવા ભલે સર્વની થાય, પણ કાંઈ વિવેક જોઇએ. સેવાના પ્રકાર તો અનેક હોય છે. એકસાથે અનેક કાર્યો દૃષ્ટિપથમાં આવે, ત્યાં વિવેકની જરૂર છે. ધારો કે એકીવખતે સમાચાર મળ્યા કે પાંજરાપોળમાં જનાવરોની બિમારીને લીધે સેવાની જરૂર છે. મિત્રની સ્થિતિ ગંભીર છે. પિતાજી સેવા માગે છે. પુત્ર બિમાર છે. ગરીબ પાડોશીને સારવારની ઘણી અગત્ય છે. જ્ઞાતિબંધુ મોટી આફતમાં છે. એમ સેવાના અનેક પ્રસંગો આવી પડે તે સમયે પહેલું ક્યાં જવું ઘટે ? બીજાની શી વ્યવસ્થા કરવી ? કોને સેવાની વધુ જરૂર છે ? પહેલી ફરજ કઈ ? એ બધામાં સમજ અને વિવેકની જરૂર છે. વિચારશીલ પુરુષ જ એનો યથાર્થ રસ્તો કાઢી શકે અને પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરી શકે, વિવેક અને સદ્‌વિચાર વિનાની સેવા બહુધા લાભને બદલે ગેરલાભ કરે છે. ઓઘદૃષ્ટિવાળો માણસ તો તેણે સાંભળ્યું હોય કે દીઠું હોય તે જ માર્ગે દોડે, અને સમજદાર વ્યક્તિ વિવેકદૃષ્ટિ વડે દ્રવ્ય,

ક્ષેત્ર, કાળભાવ જોઈ સેવા અર્થે યોજાય. એને ફરજનું ભાન હોય, જવાબદારીનું સ્મરણ હોય. એણે આંધળી ક્રિયાને જ સર્વસ્વ ન માની હોય, પણ એની પછવાડે ભાવના અને ફરજનો એને ખ્યાલ હોય. ઓઘદૃષ્ટિવાળો રૂઢિ મુજબ જાનવરને બચાવવા પ્રયત્ન સેવે અને વૃદ્ધ, ગ્લાન કે અશક્ત મનુષ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરે, એમાં અતિશયોક્તિ નથી. જરા નજર કરશો તો જણાશે કે આજે શું બની રહ્યું છે? વિચારશીલ પુરુષોને તો જરૂર લાગવાનું કે આજ સુધી અમે કર્તવ્યનો પાઠ તો ભણ્યા જ નથી; માત્ર દેખાદેખીએ, સમજ્યા વિના ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં જ ભવ ગાળ્યો છે. સાચી સેવાનાં હજુ સ્વપ્નેય આવ્યાં નથી. કર્તવ્યમાં જ માનવતા છે. ફરજ ચૂકે એ માનવ નથી, તો ધર્મિષ્ઠ તો ક્યાંથી હોય? સેવાને નિમિત્તે પૈસા તો ઘણાય ખર્ચાય છે. લાખો રૂપિયા વેડફાય છે. પણ તે બધું ઓઘદૃષ્ટિએ, માત્ર ગતાનુગતિક સેવાભાવે. લાખો રૂપિયાનાં મુગટો અને આભૂષણો ભગવાનને ચડાવાય છે અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ મનાવવામાં આવે છે. એમણે માન્યું હોય છે કે આમ પ્રભુની સેવા કરવાથી તીર્થંકર નામ કર્મ બંધાય. સેવાથી બંધાય એ વાત સાચી છે. પણ એ સેવા કઈ, કોની, કયા પ્રકારની, કઈ ભાવનાપૂર્વકની અને કેટલી વિવેકબુદ્ધિવાળી હોય? સેવાની વ્યાખ્યામાં જ અંતર છે. નિષ્કામ સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય, તો ભલે સકામ સેવા કરે; તો પણ સેવામાં વિવેકબુદ્ધિની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

જો એને સાચે જ ભગવાનની સેવા કરવી હોય તો તેઓના ફરમાનને વિચારત. એ જ ભગવાનનાં બાળકોને રોટી વગર રિબાતાં, જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્યાંત્યાં ફાંફાં મારતાં, અન્યના આશ્રય માટે રઝળતાં ન દેખી શકત. નગ્ન ફરતાં ન નીરખી શકત. આવી સ્થિતિમાં સમાજ સબડતો હોય, હજારો બંધુઓ સાધનના અભાવે મરતા હોય અને મજૂરી કરવા છતાં ટુકડો રોટલો પ્રાપ્ત ન થતો હોય, તેવે વખતે જો એ દેનારમાં વિચારબુદ્ધિ પ્રગટે, તો એ પ્રભુની

મન, વચન ને ધન હોય તે સાધનથી આચરી શકાય છે. માત્ર દિલથી ઊગવું જોઈએ. થોડાં ઉદાહરણો આપી આ વાતની ચોખવટ કરું.

આંધળો અને સંગીતકાર

વિયેનામાં એક આંધળો માણસ ફીડલથી મેળામાં ભજન ગાતો હતો. પણ કંઠ ખોખરો, સારો નહિ, એટલે ન કોઈ સાંભળે કે ન કોઈ કાંઈ આપે! એક સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયો મેળામાં ગયો હતો. તેનો કંઠ સારો હતો. એને આંધળાની આ દશા જોઈ ભલી લાગણી થઈ આવી. એને વિચાર સૂઝ્યો કે કોઈ પણ પ્રકારે આને મારે મદદ કરવી જોઈએ. એ વિચારને પરિણામે એણે તુરત જ આંધળા પાસેથી તેની ફીડલ લઈ ભજન લલકાર્યું ને લોકો એકઠા થઈ ગયા. એક કલાકની સેવામાં તો આંધળાની થાળી પૈસાથી ભરાઈ ગઈ. આ સંગીતકારને કોઈ કહેવા ગયું ન હતું, કે આ અંધની સેવા કરો! પણ એને સ્વયં ઊગ્યું કે આ ઠેકાણે મારે કંઈક કરવું જ જોઈએ. આ પણ એક શાસ્ત્ર છે. પણ નિશાળનું શિક્ષણશાસ્ત્ર અને આ બન્ને જુદા! આમાં સફળ થવું તે અતિશય મુશ્કેલ છે.

લાલો ભગત

સાયલાના લાલા ભગતનું નામ હવે તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. પોતે હયાત નથી પણ એમનું નામ ચોમેર ખ્યાતિ પામ્યું છે. સાયલાને લોકો ભગતના ગામને નામે જ ઓળખે છે. તેઓ સં. ૧૮૫૬માં સીંધાવદરમાં જન્મ્યા હતા. એ લાલા ભગતની ઉંમર ૭ વર્ષની હતી ત્યારે એને દુકાને બેસાડી એના પિતાજી ક્યાંક બહાર ગયા. આ જ પ્રસંગે દશબાર સાધુઓને ટાઢે ધ્રૂજતા એણે દીઠા. એની પાસે પૈસા નહોતા. લાલાને વિચાર થયો કે દુકાનમાં કામળીઓ ખૂબ પડી છે. લાવ, એમને એક એક આપું. એ સંસ્કારી જીવ હતો. તેણે પાંચ-સાત-દશ એમ પંદર કામળીઓ કાઢી આપી. ટાઢે ધ્રૂજતાઓ લઈ ચાલતા થયા, પણ લાલાને થયું કે મારા બાપુ આવશે કે કામળીઓ

નહિ દેખે ત્યારે મને મારશે. ભલે મારે. માર ખમીશ. એમ વિચારતો એ બહાર ગયો. પાછળ બાપ આવ્યો. પડખેના દુકાનદારોએ કહ્યું કે તારા લાલાએ વ્યાપાર ખૂબ કર્યો છે. જરા કામળીઓ ગણી લે. એ સાંભળી બાપે કામળીઓ ગણી પણ એકે ઘટી નહિ. નજરે જોનાર પડોશીને આશ્ચર્ય થયું. પાડોશી કહે, 'અમે ખોટી વાત નથી કરતા, અમારી સાથે આવો, તમને પ્રત્યક્ષ બતાવીએ.' એમ કહી બાવા ગયા હતા તે માર્ગે તે લઈ ગયો ને બાવાને ભેટાડયા. જ્યાં જુએ ત્યાં કામળી દીઠી. ત્યારથી જ લાલજીની પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જામી. પોતે સત્યવાદી હતો, એટલે બાપને બન્યું હતું તે કહ્યું. બાપ તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ જ થઈ ગયો. એમનું જીવનચરિત્ર અનેક આશ્ચર્યોથી ભરેલ છે.

નાગેન્દ્ર મહાશય

નાગેન્દ્ર મહાશય નામના એક બંગાળી દાક્તર હતા. એ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય હતા. હતા તો દાક્તર, પણ હૃદયમાં ભારે કરુણા. એટલે દર્દી કેમ સાજો થાય એ જ દૃષ્ટિ રાખે. આજના દાક્તરી જીવન જેવું 'લાવ પૈસા, લાવ પૈસા' એમ પૈસા સાથે જ સંબંધ નહોતો. એટલે જ પોતાનું માંડ માંડ પૂરું કરતા, એવી સ્થિતિ હતી. પણ એ સ્થિતિમાંય તે રાજી રહેતા. એકદા એક મહાશયને ત્યાં લગ્નનો મહોત્સવ હતો, ત્યાં એમને ઉપાધ્યાય તરીકે જવાનું હતું. પોતે બે દિવસથી કશુંય ખાવાનું લીધું ન હતું. ખિસ્સામાં ફક્ત ગાડીભાડા જેટલા જ પૈસા હતા. રસ્તામાં એને એક દુખિયો દર્દી મળ્યો. એટલે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિથી એ બેસી ગયા. દવા બતાવી. પણ પેલા દર્દી પાસે તો ખાવાનું પણ નહોતું, એટલે પોતાની પાસેના પૈસા આપી દીધા, વળી ઠંડી હોવાથી પોતાની શાલ તેને ઓઢાડી દીધી. એને એ વિચાર જ ન આવ્યો કે મારે ગામ પાછા ટાંટિયા ઘસતા જવું પડશે અને કામળી વિના ભારે ટાઢ સહવી પડશે. એ વિચાર ખરા સેવકને કદી ઊગતો નથી. પરગજુપણું એનામાં મુખ્ય હોય છે. એટલે મેં બહુ કરી નાંખ્યું એમ કદી એના

દિલને ન થાય! આમનું જીવનચરિત્ર ઘણું સુંદર અને આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે.

ઉપરનાં ત્રણ દૃષ્ટાંતોમાં સમય, શક્તિ, સાધના, અને અર્પવાની ભાવના જુદાજુદા પ્રકારની હતી, પણ એકંદરે ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા હતી. અને દરેકમાં પોતાની આંતરિક ભૂમિકા પ્રમાણે મનોબળ, ચારિત્રબલ અને સુસંસ્કારિતા ભરેલ હતાં.

હવે હું પોતાની જાતથી માનવતાને નામે જાનને જોખમે મદદ કરનારનું દૃષ્ટાંત કહીશ.

અદ્‌ભુત સમર્પણ

એકદા એક રજપૂત પોતાની નવવધૂને લઈને પોતાને ગામ જતો હતો. રસ્તો આંબલા ગામમાંથી જતો હતો. આંબલા ગામે પહોંચતાં સાંજ પડી. ત્યાંના લોકોએ તેને ઘણું સમજાવ્યું કે અસૂરું થયું છે. રસ્તો ખરાબ છે. વળી બાઈ પાસે જોખમ છે અને ચોરલૂંટારાની ભીતિ છે. માટે રાત અહીં રહો. રજપૂત અભિમાનનાં વચન બોલ્યોઃ "ભાળી છે મારી તલવાર!" પેલા લોકોએ કહ્યું. "જવા દો, એ મિથ્યાભિમાનીને આપણે તો કહીએ. માનવું ન માનવું ધણીની મરજી!" રજપૂતે તો આગળ રસ્તો લીધો.

દિવસ આથમતો હતો ને રસ્તામાં જટો હલકારો પીઠ ઉપર ટપાલનો મોટો પોટલો અને હાથમાં ઘૂઘરીવાળી લાકડી સાથે ધમધમ કરતો ભેગો થઈ ગયો. હલકારો અને બાઈ સણોસરા નામે એક ગામનાં હતાં. બન્નેએ એકબીજાને ઓળખ્યાં. હલકારાએ બાઇને 'બહેન' કહી બોલાવી, અને સાથે સાથે વાતો કરતાં ચાલ્યા, ત્યારે બાઈના ધણીએ પૂછ્યું, આ કોણ છે? બાઇએ ખુલાસો કીધો કે એ મારા ગામના છે. પણ એ વાત ધણીને ગમી નહી. હલકારો એ સમજી ગયો. પોતે ધીમો થયો એટલે હલકારો તો પાછળ રહી ગયો. અને પેલું જોડલું તો આગળ ચાલ્યું. થોડેક દૂર ગયાં હશે, ત્યાં

ઊંડાણવાળો પ્રદેશ આવ્યો, અને ઊંડા કોતરમાંથી લાકડીઓ અને હથિયારો સાથે ૧૨ માણસો નીકળી આવ્યા. રજપૂત જરા જોર કરવા ગયો ત્યાં તો રજપૂતને લાકડી મારી પાડ્યો અને ગાંઠડા પેઠે બાંધી મૂક્યો. બાઈને કહ્યું, "મૂક ઘરેણાં." બાઈ નિરુપાય હતી. તેણે ઘરેણાં મૂકી દીધાં. પોતાની લાજ ન લૂંટાય તે માટે તે સાવચેત થઈ. ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા લાગી, 'હે દીનદયાળ! મારું રક્ષણ કરજે.'

ચોરોની દાનત બગડી અને લાજ લેવા તૈયાર થયા. ત્યાં એને પાછળ આવતો જટો હલકારો યાદ આવ્યો. 'જટા, જટા,' કરીને મદદ માટે મોટેથી બૂમો પાડી. જટાના મનમાં થયું, 'ગમે તેમ તોય હું માણસ! વળી તે મારા ગામની દીકરી! જરૂર કંઈક ભયમાં છે. આ વેળાએ મારે મદદ કરવી જોઈએ. ગમે તે થાય, પણ મારી ફરજ મારે બજાવવી જ જોઈએ.' જટો દોટ મૂકીને તે સ્થળે પહોંચ્યો. પેલાઓનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો ટપાલનું પોટકું ફગાવતો, કેડે બાંધેલ ફાટતીલ મ્યાનવાળી તલવાર કાઢતો તે મરણિયો થઈને તૂટી પડ્યો. પેલા બાર હતા. સામે થયા. પણ મરણિયા થયેલ જટાએ ચીભડાની માફક સાતને રેડવી નાંખ્યાં. પોતે હતો એક. પણ મરણિયો; લૂંટારાઓએ જોયું કે હવે આ માણસ મરણિયો બન્યો છે ને આપણું આવી બન્યું! એમ સમજીને બચ્યા તે ભાગ્યા.

જટા ઉપર પણ ઘા પડ્યા હતા. પેલી વીરાંગના બાઈને પણ શૂર ચડ્યું. એણે પણ હાથ બતાવ્યા. જટાને બચાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે ઘવાયો હતો એટલે એ બચે તેમ ન હતું. પોતે પણ ઘવાયેલ. એણે ધણીનાં બંધન છોડયાં. એના ધણીને તો મૂઢ માર લાગ્યો હતો. બંધ છૂટયા એટલે ધણીએ બાઈને કહ્યું કે, "ચાલો, હવે ઝટ આપણે નીકળી જઈએ, નહિ તો હજુ જોખમ છે." પણ વીર રજપૂતાણી બોલી: "જે જોખમ હતું તે ગયું. હવે જોખમ કોનું અને શું? આ મારા વીરાએ તો આપનો જાન બચાવ્યો છે. પણ મારો તો શિયળરૂપી આત્મા બચાવ્યો છે. એટલે એની લાશને સૂની કેમ

મુકાય ? ' આખર એ પવિત્ર વીરાંગનાએ પણ પોતાના ધણીને સમજાવી પોતે ચિતા સળગાવી અને જટાની ચિતા સાથે એ પોતે ભસ્મ થઇ ગઈ. કેવું અદ્દભુત બલિદાન ? કોની પ્રશંસા કરવી ? જટા વીરની કે રજપૂતાણી વીરાંગનાની ! બન્નેએ પોતપોતાનો સ્વધર્મ બરાબર બજાવ્યો. જટાને ઠેકાણે કોઇ માનવતાવિહોણો હોત તો પોબારા જ ગણી જાત, અને કાં તો લૂંટારાઓ લૂંટીને અને રંજાડીને ચાલ્યા જાત. ત્યારે પેલા રજપૂતને પેલા મૂર્ખ પંડિતની જેમ ઉપદેશ આપવા માંડત કે ગામવાળાના ના કહેવા છતાં તમે કેમ અભિમાનથી ચાલ્યા ?

મૂરખ પંડિત

આવો જ મૂર્ખ પંડિતનો એક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. એનું નામ હતું કાશીરામ પંડ્યા. એક નાનકડા ગામમાં કાશીરામ પંડ્યા નિશાળ ભણાવતા હતા પણ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેવું એટલે પશુમાંથી માણસ બનાવવા એ ભાવનાથી પંડ્યાજી અજાણ હતા. એ તો ચોપડીઓ વંચાવી પાસ કરાવવામાં સમાપ્તિ માનતા. એક સમયે રમુ નામનો એક રમતિયાળ છોકરો માસ્તરની મનાઈ છતાં સ્નાન કરવાના ઇરાદાથી કૂવા ઉપર ગયો. બનવા કાળ છોકરાનો પગ લપસ્યો અને કૂવામાં પડ્યો. છોકરો બિચારો તરવાનું જાણતો ન હતો. એટલે ગળકા ખાવા માંડ્યો. તે જ સમયે પંડ્યાજીનું અચાનક ત્યાં નીકળવું થયું, ને માસ્તરની નજર કૂવામાં ગળકાં ખાતા રમુ ઉપર પડી. સાહેબ ખિજાઇ પડ્યા. રમુને તેની ભૂલ માટે ઠપકો આપવા લાગ્યા અને એમ નહિ કરવા માટે ઉપદેશની ઝડી વરસાવવા મંડી પડ્યા: “મૂર્ખ ! શિક્ષકનું નહિ માનનારના આવા જ હાલ થશે—થવા જોઈએ.” એ કેવું પોથી પંડિત્ય ? મૂર્ખ પંડ્યાજીને એટલી અક્કલ ન પહોંચી કે હું પહેલાં એને બહાર કાઢું અને પછી ઉપદેશ આપું. આવું તો ઘણા કિસ્સામાં બને છે. તમે તમારા નિત્ય જીવન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરશો તો પંડ્યાજી જેવી ભૂલો તમે પણ કરી

હોય છે તેમ દેખાશે. પંડ્યાજીની ઉપદેશધારા ચાલુ હતી. લાંબા હાથ કરીને કૂવામાં ભાષણ આપતા આ મૂર્ખને જોઈને રસ્તે ચાલ્યા જતા એક ભરવાડને કુતૂહલ થયું કે માસ્તર કોની સાથે બોલે છે? જેવી એણે કૂવા ભણી નજર કરી તો વલખાં મારતો છોકરો દીઠો. ભરવાડ સેવાનાં શાસ્ત્રો ભણ્યો ન હતો. પણ એનામાં લાગણીનું તત્ત્વ હતું. એ દશ્ય જોયું કે તરત જ એણે કૂવામાં ઝંપલાવ્યું અને છોકરાને ખૂબ પ્રયત્ન કરી બહાર કાઢ્યો. છોકરો બેશુદ્ધ હતો. અનેક ઉપાયોથી તેણે પીધેલું પાણી બહાર કાઢ્યું. છોકરો બચી ગયો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આમાં શ્રેષ્ઠ કોને કહેવો? ભરવાડને કે માસ્તરને? માસ્તરનો પુસ્તકઉપદેશ સાચો હતો. ભરવાડને એમાંનું કંઈ આવડતું ન હતું. એ તો માત્ર એટલું જ સમજતો હતો કે માણસ મરતો હોય અને આપણામાં એને બચાવવાની શક્તિ હોય ત્યારે થોભાય જ કેમ? એથી જ શાસ્ત્રો કહે છે કે જેને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળભાવનું ભાન નથી એની સેવા બહુધા નિરર્થક નીવડે છે. સેવા એ કંઈ ગોખવાની, લખવાની વ્યાપારી વસ્તુ નથી. એ તો જીવનની સુસંસ્કારગત ચીજ છે. પણ એ મળે ક્યારે? જ્યારે માનવતા પ્રગટે ત્યારે.

જગતમાં બહુધા આ પંડ્યા જેવું જ બનતું હોય છે. કમનસીબે કોઈ એક વ્યક્તિએ ભૂલ કરી અને તેના પરિપાકથી તે રિબાતો હોય, ઊગરવાના સ્થાનને શોધતો હોય, ત્યારે તે શ્રીમાન ઉપદેશ દેવા બેસે કે આમ નહોતું કરવું; અમે નહોતું કહ્યું? આમ કરાય? જરાક તો વિચાર કરવો હતો? વગેરે. આ રીતે જાણે પોતામાં ડહાપણનો ખજાનો ભર્યો હોય અને પોતે કોઇ દિવસ ભૂલ જ ન કરતો હોય એમ શિક્ષાનો ધારાપ્રવાહ ચલાવવા લાગી જાય છે. "દાઝ્યા ઉપર ડામ અને પડ્યા ઉપર પાટુ" જેવું કરે. કેવું દુર્વર્તન! એવે વખતે પણ એને મદદ કરવાની અને શાંતિ આપવાની તક એ જતી કરી શકે છે, પણ શિખામણ દેવાની તક એ જતી કરી શકતો નથી! માનવતા ખીલી હોય તો એમ ન થાય.

કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પરોપકાર

આ બધાં દૃષ્ટાન્તો અને અગાઉ સ્વધર્મનાં જે દૃષ્ટાંતો આપી ગયો છું તે બન્ને વચ્ચે એક છૂપો ફેર છે! તે અહીં કહી દઉં! સ્વધર્મમાં પોતે જે ભૂમિકા પર છે, તે ઉદાત્ત હેતુની વફાદારીનો પ્રશ્ન છે. એટલે ત્યાં જે જે પ્રકારની અંતરંગ ભૂમિકા અને પોતાની ક્ષેત્રમર્યાદા હોય તે તે જાતનો ધર્મ બજાવવાનો હોય છે. એટલે એકે બજાવેલા સ્વધર્મ વચ્ચે અને બીજાએ બજાવેલા સ્વધર્મ વચ્ચે ભારે અંતર હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. વળી સ્વધર્મમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની દૃઢ નિષ્ઠાનું બળ હોય છે. ઘણા વખતથી એકધારી ચાલી આવેલી સાધના હોય છે. પરોપકારમાં ઉદાત્ત ધ્યેય કરતાં તો લાગણીનું તત્ત્વ જ બળવત્તર હોય છે. બીજાની આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં માનવતાને નામે જે કંઈ સૂઝે તે પરોપકાર માનવી પાસે કરાવી નાખે છે. સારાંશ કે સ્વધર્મમાં અંગત સુધાર એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન અને એવા પ્રકારનું ધ્યેય છે; જ્યારે પરોપકારમાં પરપીડાનિવારણ એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે અને એવા પ્રકારનું ધ્યેય છે. સ્વધર્મમાં માનવતાના ધ્યેયથી માંડીને ઠેઠ મોક્ષ સુધીની ભૂમિકાંઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પરોપકારમાં કેવળ વિશુદ્ધ માનવતાની ભૂમિકા છે. એ શુભ ભાવથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, અને એ માનવતાની ભૂમિકામાંથી સેવાના ક્ષેત્રમાં ક્રમે ક્રમે દૃષ્ટિ બદલતાં એ પણ ઊંચે ને ઊંચે જઈ શકે છે. પણ સ્વધર્મની કક્ષાથી ઉપર ચડેલો સેવક 'સ્વ અને પર' બન્નેનો સમન્વય સાધવામાં જેવી આરપાર ચોક્કસ ફતેહ પામે છે, તેવી ફતેહની આશા પરોપકારના પગથિયે સીધા ચડનારમાં ન રાખી શકાય.

પરોપકારનું ક્ષેત્ર

માનવતાને નામે પરોપકારનું ક્ષેત્ર વિશ્વવિશાળ હોય છે, એટલે તેવા પરોપકારી પુરુષને લિંગ, જાતિ, દેશકાળના ભેદોની દીવાલ નડતી નથી.

બાવલા ખૂન કેસ

મુંબાઈના નેપિયનસી રોડ પરના બાવલા ખૂન કેસ વિષેની બધી બીનાઓથી તમે સારી રીતે પરિચિત છો. એટલે અહીં માત્ર એનો ઉપરચોટિયો ઉલ્લેખ જ કરું છું. ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતા યુરોપિયન બંધુઓએ બાવલા પક્ષમાં જે કંઈ વહાર કરી તે શુદ્ધ માનવતાભર્યા પરોપકારનું આબેહૂબ દૃષ્ટાંત છે.

માણસ ઉપર આફત છે અને અમે પણ માણસ છીએ, માટે માનવતાને નાતે મદદ કરવી જ જોઈએ, આવી માનવતાની લાગણીએ તેમણે ઝુકાવ્યું. પરિસ્થિતિ ભારે વિષમ હતી. સામેનો પક્ષ ઘણાં જ સાધનો સાથે વ્યવસ્થિત થઈને આવ્યો હતો. પોતાના જાનનું જોખમ એમાં સમાયેલું હતું. પણ જાન કરતાં કર્તવ્ય એમને મહાન લાગ્યું, અને એમણે પોતાના જાનની પરવા કર્યા વગર ઝંપલાવ્યું. બાવલાને તો ગોળીની એવી ચોટ લાગી હતી કે તે ન બચી શક્યો. પણ આ ગોરા માનવબંધુઓએ તેનો અચૂક સામનો કર્યો. જોકે પશુબળ સામે એ પશુબળનો સામનો અંતરંગ દૃષ્ટિએ ભારે કસોટી માગે છે. એટલે એ માર્ગ વિધેય હતો કે અવિધેય તે વિષે હું ચર્ચા નથી કરતો, અને તે ચર્ચા અહીં પ્રાસંગિક પણ નથી. હું તો અહીં પરોપકાર માટે મારું જે કંઈ વક્તવ્ય છે તેનું જ સમર્થન કરી રહ્યો છું. પરોપકારની માનવસુલભ સહાનુભૂતિની લાગણીએ એમને લિંગ, જાતિ કે દેશકાળનો ભેદ ન જોવા દીધો. પોતે બીજા જ દહાડાની સ્ટીમરમાં સ્વદેશ જવાના હતા. આ સંડોવણીમાં કદાચ બચાશે તોયે કાળક્ષેપ થશે. એવા મૂઢ સ્વાર્થી ખ્યાલોએ પણ એમને મૂંઝાવા ન દીધા. વ્યાસ ભગવાન ઠીક જ કહે છેઃ પરોપકારપુણ્યાર્થે પાપાર્થે પરપીડનમ્.

સરિતા વાયુ ને વૃક્ષો, ગોમાતા મેઘ ને સંત સૌ
જગવે માનવી હૃદયે, પરોપકાર પ્રેરણા

મહાશયો !

પરોપકાર પછીનું પગથિયું અર્પણતાનું આવે છે. અહીં આવ્યા એટલે જૈન આગમોની દૃષ્ટિએ માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાએ આવી પૂગ્યા.

અર્પણતાની ભૂમિકા

ઉપરની નજરે તો પરોપકારની ભૂમિકા અને અર્પણતાની ભૂમિકામાં લાંબો ફેર જણાતો નથી. ઘણીવાર એવુંય બને કે પરોપકારની લાગણીથી પ્રેરાયેલાનું બલિદાન અર્પણકારના બલિદાનથી વધુ દેખાય. પણ અંતરંગ કક્ષાનો એ બે વચ્ચે મહાભેદ રહ્યો છે. ધ્યેયદૃષ્ટિ સ્થિર થયા વિના અને વિચારોની પરિપકવતા જામ્યા વિના અર્પણતાની ભૂમિકા પામી શકાતી નથી. અર્પણકારનો ભોગ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોતાં ઓછો લાગે તોય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મહાન અને કાયમી હોય છે, એથી એ. પોતાના ચિત્તને હરપળે પ્રસન્ન રાખી શકે છે. અને એની અર્પણતાના પાત્રને પણ પ્રેરી શકે છે. હવે આ બીનાને હું વિવિધ ચિત્રો દ્વારા સ્પષ્ટ કરું.

મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રી

મોરબી ગામના પ્રસિદ્ધ પંડિત શંકરલાલ શાસ્ત્રીનું નામ એક વિદ્વાન તરીકે કાઠિયાવાડ અને ઠેઠ ગુજરાત સુધી તો જાણીતું જ હતું. પણ તેમની વધુ વિશેષતા તો તેમના હૃદયની ઉદારતામાં હતી. ઉદાર મનોવૃત્તિ પૂર્વસંસ્કારોમાંથી સાંપડે છે તે વાત તો ચર્ચવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય !

એકદા એ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રી પૂજામાં બેઠા હતા, એટલામાં એક બ્રાહ્મણ ભિક્ષુક ‘ લક્ષ્મી પ્રસન્ન ! નારાયણ હરે’ કહી લોટ માગવા માટે આવી ઊભો રહ્યો. ઘરમાં કાંઈ ન હતું. અને શાસ્ત્રીજી તો અંદર પૂજામાં બેઠા હતા. ઘરની ઓસરી પાસેની નીચેની પેઢલી પર સંડાસે જવાનો પિત્તળનો લોટો પડેલો હતો. આમતેમ

એકાદ બે નજર ફેરવી, એ બ્રાહ્મણ ભિક્ષુકે તકનો લાભ લઈ લોટાને હળવેથી ઉઠાવીને ઝટ ઝોળીમાં મૂકી દીધો, ને લોટ લેવા માટે જરાવાર થોભ્યો.

ઓરડામાં એક બાજુમાં પૂજા કરતા શાસ્ત્રીજીની દૃષ્ટિ અકસ્માત જ સામે ગઈ, અને પેલા લોટાનું દૃશ્ય દેખાઈ ગયું. પૂજા પૂર્ણ થઈ અને તે બહાર આવ્યા. હવે માનો કે શંકરલાલ શાસ્ત્રીને ઠેકાણે તમે જ હો, તો તે વખતે તમે શું કરો? તેની બિચારાની કેવી ફજેતી કરો? પહેલાં તો સાળા, ચોરટા, એવી પાંચપચીસ ગાળો જ કાઢોને! અને પછી આખા ગામને ગજાવી મૂકી, એનો ફજેતો કરો, તકાદો કરો, અને પકડાવો!

ચોરને ભેટ!

હવે આવો, આ તરફ શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ શું કર્યું, તે જુઓ. શાસ્ત્રીજીએ વિચાર્યું કે બિચારાને ખપ હશે, ભૂખ હશે, માટે જ આમ કર્યું હશે. ભૂખ્યો માણસ શું ન કરે? છે તો બ્રાહ્મણ, પણ યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યા મુજબ

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः ।
सन्तोषं जनयेत् राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥

"હે રામ! કોઈ પણ પ્રકાર દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણીને (સત જાળવીને) સંતોષ આપવો એ જ ખરું ઈશ્વરપૂજન છે." આ પૂજારહસ્યને શાસ્ત્રીજીએ પચાવ્યું હતું. એટલે તુરત જ તેણે ખાનગીમાં પોતાના નોકરને બોલાવી બજારમાંથી જલદી એક પિત્તળની થાળી, નવો વાટકો અને નવો લોટો લાવવાનું કહી એ બ્રાહ્મણ ભિક્ષુક સાથે વાર્તા કરવા લાગ્યા: "ભૂદેવ! આપ કેમ છો? શું કરો છો?" આમ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ માયાળુ ઢબે એમણે વાત કરવી શરૂ કરી.

તેટલામાં જ તેમનો માણસ બધાં નવાં ચકચકાટ કરતાં વાસણો

લાવી હાજર થયો. માણસને રજા આપી, શાસ્ત્રીજીએ તુરત જ થાળીમાં લોટ, લોટામાં ઘી, અને વાટકામાં દાળ ભરીને ભિક્ષુકને ચરણે ધર્યાં અને કહ્યું, 'પેલો ઝોળીમાં છે ને તે લોટો બહુ ખરાબ છે. સંડાસે જવાનો લોટો છે. તેને કાઢી નાખો. ફેંકી દો. અને આ લઈ લો.'

બ્રાહ્મણ તો આ બધું જોઈ દિઙ્મૂઢ જ બની ગયો. તે ખૂબ ઝંખવાયો, શરમાયો. લજ્જાથી તેનું માથું નીચે નમી ગયું. "ભૂદેવ!" શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, "આપ પણ બ્રાહ્મણ–કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો. હું પણ તે જ કુળમાં જન્મ્યો છું. આપણે બધા બંધુઓ જ છીએ. જરાયે ન મૂઝાવું. જ્યારે ખપ હોય ત્યારે મારી પાસે આવવું. જોઈએ તે માગી લેવું, જરાયે ન શરમાવું. પણ આમ ન કરવું હો! એથી આપના જેવાને લાંછન લાગે! બ્રાહ્મણ કોમ વગોવાય!" આમ કહી અમીભરી આંખે અને પ્રેમભરી વાણીએ શાસ્ત્રીજીએ પેલા બ્રાહ્મણને વિદાય આપી.

હૃદયપલટો થયો

કેવી એ ઉદારતા! કેટલી સહનશીલતા! મન, વચન અને કાયાના વ્યવહારની કેટલી નિર્મળતા! તમો કદાચ એમ માનતા હો કે ધનાઢ્ય હોય તે જ ઉદારતા રાખી શકે, તો ભૂલો છો. ઉદારતા ધનનો વિષય જ નથી, ઉદારતા એ તો મુખ્યત્વે ઊંડી અને સાચી સમજ તથા એ પ્રકારના સંસ્કારી મનનો વિષય છે. મહાનમાં મહાન ધનિક તો મોટામાં મોટો મૂંજી હોય છે. ધનિકતા અને મનસ્વી ઉદારતા એ બેનો મેળ જવલ્લે જ મળે છે.

શાસ્ત્રીજી ધનવાન ન હોતા, પણ મનસ્વી હતા. એ માનતા હતા કે સર્વ ભગવાનનું છે. મિથ્યા મારાપણાનો ભાર તે વેંઢારતા નહીં. ઘણીવાર ખાતે મંડાવી મંડાવીને પણ તે સુપાત્રે અર્પતા. એ ભગવાનની વસ્તુ ભગવાનનાં બાળકોને અપાય છે એમ માનતા હતા. અર્પણતા અને પ્રમોદ એ બે તો તેમનાં જીવનસૂત્રો હતાં.

પોતે ધુરંધર વિદ્વાન અને ષટ્શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોવા છતાં એક સામાન્ય વિદ્વાનની પણ તે પ્રશંસા કરવાનું ચૂકતા નહિ.

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यम् ।
निज हृदि विकसन्तः संति सन्तः कियन्तः ॥

બીજાના ગુણો જોઈ જોઈ તે પ્રમોદતા. બ્રાહ્મણ પંડિતોમાં જે ઈર્ષા, જે મિથ્યાભિમાન અને જે અસંતોષવૃત્તિના દોષ હોય છે, તેનાથી તેમનામાં સાવ જ ઊલટું હતું. જીવનની કસોટી તો આવા સ્થળે જ થાય છે. જેનું વ્યાવહારિક જીવન ઉચ્ચ છે તે જ ધર્મને સમજ્યો છે, એમ સમજવું જોઈએ. ધર્મ એ ધર્મસ્થળમાં પાળવાની વસ્તુ નથી. એ તો જીવનમાં આચરવાની વસ્તુ છે. આવા સજ્જનોના વ્યવહારુ જીવનમાંથી આવું ઘણુંય શીખવાનું અને લેવાનું મળી શકે. તેવું શીખવા અને લેવા માટે મનુષ્યે હંમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ. એમના આ એક જ પ્રસંગે પેલા બ્રાહ્મણનો હૃદયપલટો કરી નાખ્યો. તમે કદાચ કહેશો કે એ બ્રાહ્મણ હતો એટલે સુધરી ગયો, પણ ચોર હોત તો? ચોર પણ અવશ્ય સુધરે—માત્ર સુધારકની ઊંચી ભૂમિકા જોઈએ. એકનાથ મહાત્મા માટે એક એવા જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે.

એકનાથ મહાત્મા અને ચોર

એકનાથ મહાત્માની પવિત્ર ભક્તિ દક્ષિણમાં તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. સૌ કોઈએ છેવટ તેનું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે. તેઓ પોતાના ગૃહ–મંદિરમાં એકાદ રાત્રે એકાકી ધ્યાન કરી રહ્યા હતા, તેવામાં ઘરમાં કોઈ જ નથી તેમ ધારી કોઈ ચપળ ચોર ઘરમાં ઘૂસી ગયો. જે કંઈ દેખાયું તે બધું લૂંટી જવા માટે એણે ભેળું કરી લીધું.

થોડીવારમાં જ તે મહાત્મા ધ્યાનમાંથી મુક્ત થયા, અને આંખ ઉઘાડી જોયું તો એક ચોરને પોતાનું કામ કરી રહેલો જોયો. ચોર બધું બાંધીને જવાની તૈયારીમાં જ હતો. ત્યાં "ભાઈ! હજુ એક

ચીજ રહી જાય છે. જો, આ એક મારા હાથમાં વીંટી રહી ગઈ છે તે લેતો જા, બાપ !' એમ કહીને તુરત જ વીંટી કાઢી મહાત્માએ હાથ લાંબો કર્યો.

પેલો ચોર તો ચોંકી ઊઠ્યો, 'આ ક્યાંથી ? હવે શું કરવું ? ક્યાં ભાગું ? કેમ ભાગું ?' તે ગભરાઈ ગયો. મહાત્માએ કહ્યું, 'બેટા ! શા માટે ગભરાય છે ? આમાં તારા ભાગનું જે છે તે જ તું લઈ જઈ શકીશ. વિશ્વનો એ અચળ નિયમ છે કે જે પોતાનું નથી તે લઈ જવાની કોઈનીયે તાકાત નથી.' ચોરને આવો પુરુષ કદીયે નહોતો મળ્યો. આવી સ્થિતિમાં બીજો માણસ હોય તો પોતાને શું કરે ? એ વિચારે એને આ પુરુષ પ્રત્યે ભારે સન્માન થયું અને માફી માગવા લાગ્યોઃ 'અરે ! અરે ! મેં ભારે ભૂલ કરી. આપના જેવા દેવપુરુષ !' એનું હૃદય પીગળવા લાગ્યું. મહાત્માએ એને બેસાડ્યો, ભોજન કરાવ્યું, અને ઉપદેશ આપીને તેને સાચો માર્ગ સમજાવ્યો. ત્યારથી તે ચોર મટી, પશુ મટી, માનવ થઈ ગયો, અને એની વેડફાતી શક્તિ સાચે માર્ગે વપરાવા લાગી. કેવો ભગીરથ ઉપકાર !

ચોર આવે તો તેને ચોરી કરવા દેવી, પોતાની પાસે હોય તે આપી દેવું, અને પછી ઉપદેશ કરવો એવું આ દૃષ્ટાંત પરથી કોઈ અંધ અનુકરણ રખે કરે ! આ દૃષ્ટાંત તો એકનાથ મહાત્માની કેટલી ઉદારતા હતી તે બતાવે છે. આવી ઉદારતા ઉચ્ચ કોટિની ભૂમિકા વિના સંભવી શકે જ નહિ. પ્રબળ વીરતા હોવા છતાં ક્ષમા આપવી; ચોરી કરનારને નજરે જોવા છતાં વૃત્તિને સ્થિર રાખવી; એ હૃદય-પર્યાપ્ત ઉચ્ચતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ દૃશ્ય સાથે મનુષ્યે પોતાની જીવનક્રિયાનો સમન્વય કરવો જોઈએ. સગા ભાઈને અર્પવાની કે સહાય કરવાની પણ સ્વયં ઇચ્છા નથી થતી, ત્યાં આટલી ભવ્ય આશા તો દૂર જ સમજવી.

કરોડો લાખો જ્ઞાતિજનો સાધનો વિના પીડાતાં હોવા છતાં અને પોતાની પાસે સાધનોની વિપુલતા હોવા છતાં અર્પવાનું મન નથી થતું, તેનું બીજું કારણ કશું નથી; માત્ર તીવ્ર આસક્તિ અને અંધ સ્વાર્થવૃત્તિ જ છે. આવી આસક્તિ અને મૂઢ સ્વાર્થ માણસને ધનપૂજક, સ્વાર્થાંધ, પામર અને અસુર બનાવી મૂકે છે.

આ બે ઐતિહાસિક ઉદાહરણો પરથી તમે એ તો સાફ સમજી શક્યા હશો કે સમર્પણ એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે સામાના આત્માને પ્રસન્ન કરે છે, અને સમર્પણને પાત્ર થનારના સુષુપ્ત આત્માને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરે છે. જે કાર્ય કરોડો ઉપદેશકો ન કરી શકે તે સાચા સમ્પર્કનું એક વાક્ય કરી શકે.

ગુરુ શૈલકની ઘટના

જૈન 'અંગસૂત્ર જ્ઞાતા'માં એક ગુરુ–શિષ્ય વચ્ચેની આવા પ્રકારની સચોટ ઘટના છે.

પાંચસો શિષ્યના ગુરુ શૈલક, મૂળે શૈલકપુરના મહારાજા છે, પણ શુકનામના જૈનાચાર્યનો પ્રબોધ અને પૂર્વસંસ્કારોના ઉદયને યોગે મંડૂક નામના યુવરાજને ગાદી સોંપી પોતાના પાંચસો રાજકર્મચારીઓ સાથે એ યોગમાર્ગ સ્વીકારે છે. એણે સાધનાને માર્ગે જતાં આકરી બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી પોતાની કાયા એટલી તો શીર્ણ કરી નાખી છે કે આખરે અસાધ્ય રોગ થાય છે. દેશ–પ્રાંત વિચરતાં એકદા એ જ શૈલક ઋષિ પોતાના પૂર્વાશ્રમના શૈલકપુર નગરમાં પધારે છે. એમને મંડૂક સંયમોચિત આગ્રહ કરીને ઉપચારાર્થે રોકે છે. વૈદકીય સારવાર અને ઉપચારોથી શરીર નીરોગી થઈ જાય છે, પણ આકરી બાહ્ય તપસ્યાના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્વાદલોલુપતાનો અંકુર પાંગરે છે. પોતાના જ બધા પૂર્વપરિચિત જનો હોઈને અહીં ખાનપાનની પુષ્કળ સગવડ છે. એટલે આંહીંથી ખસવું ગમતું નથી. સાથેના બીજા ૪૯૯ શિષ્યોને ગુરુદેવની આ મનોદશા અનુચિત

લાગી. પણ 'ગુરુ શિષ્યને બોધે શિષ્ય ગુરુને કેમ બોધે ?' જો કે આ વાક્યનું ખરું રહસ્ય તો એ છે કે ગુરુનું ચારિત્ર્ય જ એવું ઉત્કટ હોવું જોઈએ કે શિષ્યને પ્રબોધવાનો સમય જ ન આવે. ગુરુ એટલે માર્ગદર્શક, હિતવાહક, હિતોપદેષ્ટા, અને શિષ્ય એટલે ગુરુનો અનન્ય ભક્ત, ગુરુચરણે, સર્વસ્વ અર્પનાર આજ્ઞાધારક સેવક. આવા પરસ્પરના ધર્મો જ ઉભયમુખી એક-બીજાની કક્ષા જાળવી રાખે છે. અંતરંગ વિકાસ ચીજ જ એવી છે કે જે ગુરુપદે કે શિષ્યપદે ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી ઝળકીને પરસ્પરપ્રેરક સહેજે બની રહે છે.

આ રીતે અનહદ ધીરજ ધરનારા એક પંથકજી રહ્યા; બાકીના ચારસો નવાણું તો રજા મેળવી પોતપોતાની સાધનાર્થે વિચરી ગયા. પંથકે માન્યું કે મારી ખરી સાધના આ જ છે. જે સેવાક્ષેત્ર મને સ્વાભાવિક મળ્યું છે, તે તજી જવા કરતાં એમાંથી જ સત્ત્વ કાં ન ખેંચ્યું ?

એ પંથક પોતાના ગુરુદેવ શૈલકની અનન્યભાવે સેવા નિયમિતપણે બજાવ્યે જાય છે. આવા લોલુપ ગુરુની સેવામાંથી પંથક શું મેળવશે ? એવું આપણે તો કદાચ કહી નાખીએ. પણ પંથકને કુદરતી કાયદામાં અવિચળ નિષ્ઠા હતી. "શૈલક જ્યાંથી વૈરાગ્ય પામ્યા છે ત્યાંથી જ રસલોલુપતાની વિરક્તિ પામશે. આજે જે વેગ છે તે કહેવાથી નહિ શમે. પણ સ્વયં એમનો આત્મ જાગશે ત્યારે એ વેગ આપોઆપ બદલી જશે. ધીરજ અને આત્મસમર્પણ એ જ મારો ધર્મ."

આવા સવિવેકી અને સમજપૂર્વકના વલણથી જ તે સમભાવ રાખી શકતા.

શિષ્ય ગુરુને જગાડે છે

આ રીતે ચાતુર્માસ પર ચાતુર્માસ વીતતાં જ જાય છે. એકદા કાર્તિક પૂર્ણિમાનો અવસર આવે છે. પંથક દિવસ સંબંધી ક્રિયાઓની આલોચના અને ચાતુર્માસિક કાળ દરમ્યાન લાગેલાં બધાં સૂક્ષ્મ સ્થૂળ

એટલે તમો એ વિષે ઠીક ઠીક જાણો છો. છતાં હું મારી દૃષ્ટિએ ફરીવાર તમોને એ ચિત્ર યાદ કરાવીશ.

મૂળદાસ એ વાતોનું પાત્ર નથી, એ તો જીવતી જાગતી વ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. પ્રસંગની શરૂઆત આ જાતની છે : અંધારી રાત્રિને સમયે એક બાઈ કૂવાની આસપાસ પથરા વીણી ખોળામાં ભરતી હતી. તે કૂવામાં પડી આપઘાત કરવાની આ જાતની છેલ્લી તૈયારીમાં હતી.

'પ્રભુ ! મારી ભૂલને માટે મરવું પડે છે—સવારે કોર્ટમાં નામ દેવું પડશે—એના કરતાં મરવું બહેતર છે !'

મૂળદાસ કૂવાની આસપાસ નીકળતા આ શબ્દો સાંભળી ગયા.

તે બોલ્યા, 'સબૂર ! બહેન ! સબૂર ! તું કોણ ? શા માટે આમ વગરમોતે મરે છે ?'

'તમે મને છોડી દો,' એમ કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી.

બાઈ વિધવા હતી. પણ એના નિકટના જ પુરુષે બળાત્કાર કરી એને ભુલાવી અને એ ભૂલી. ગર્ભિણી થઈ. એટલે આબરૂ ખાતર ગર્ભપાત કરવા પેલો પુરુષ કરગર્યો. પણ આણે ગર્ભપાત ન કર્યો અને વચન આપ્યું, 'તને આંચ નહિ આવવા દઉં.' ગર્ભિણીદશા જોઈને સમાજ હલમલી ઊઠ્યો. વાત કોર્ટે પહોંચી. કોર્ટમાં જાહેર થવા પહેલાં બાઈને માટે આ જ માર્ગ રહ્યો. એટલે એણે એ સ્વીકાર્યો. મૂળદાસનું હૈયુ આ કરુણ પ્રસંગ જોઈ રહી શક્યું નહિ !

હસનારાની સાથે હસવું, રડનારાની સાથે રડવું. કેવી સહાનુભૂતિ ! કુંથવા માટે દયા અને માણસ માટે નહિ ! મૂળદાસ મહાન ભક્ત હતા. કુંથવા દેખી કરુણા બતાવે ને માણસ હાથ પડ્યો હોય તો મૂકે નહિ ! ધાર્મિક ક્રિયાઓ હમેશાં કરનાર પણ ઘરમાં સહેજે ભૂલ પડી હોય તો ધબો લગાવે ને કહેશે: 'મરી જા, રાંડ ! તેં કુળ બોળ્યું !' એના મોઢામાં અમૃત ન હોય. જેના મોઢામાં અમૃત ભર્યું હોય તે આમ ન કરે.

તે અતિ વહાલભર્યા શબ્દથી બોલ્યા:

"અહો ! પ્યારા પંથક ! તારી ધીરજને ધન્ય છે. આવા ગુરુને પણ આખરે ન તજ્યો. અને ચરણે મસ્તકસ્પર્શના બદલામાં ગુસ્સો દેનારનેય 'ભગવન્, ક્ષમા કરો !' અહો ! શી તારી ઉદારતા ! પંથક ! પંથક ! ક્યાં તારી સદ્‌ગુણાવલિ અને ક્યાં શૈલકની દોષાવલિ ! ખરેખર પંથક ! તું એકલો ટકી રહ્યો. મારા પરમોપકારી પંથક ! તું ન હોત તો મારું શું થાત ?" એમ પંથક આગળ એણે અશ્રુધારાથી હૈયું હળવું કર્યું. વૈરાગ્યનો પારો પ્રતિક્ષણે ચડવા લાગ્યો. આત્મીયતાની અપૂર્વ પળે 'આ ગુરુ, આ શિષ્ય' એવો સ્થૂળ પડદો ખરી પડે છે. ગુરુએ પ્રમાદને ખંખેરી પ્રભાતે વિહાર કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી.

"ગુરુદેવ ! પંથકમાં જે કંઈ છે તે. આપની જ પ્રસાદી છે. શિષ્ય એટલે ગુરુની છાયા ! ઉપાસ્યની અનહદ લીધેલી પ્રસાદીમાંથી સ્વલ્પ ધરવું એ તો યત્કિંચિત્ ઋણ વાળવાની હળવી મનોભાવના છે. પ્રભુ ! એ પળ ક્યારે આવે કે આપનું સમગ્ર ઋણ વાળી શકું ? નાથ ! આશીર્વાદ આપો. આપના નિમિત્તે સંસારદાવાનલથી આ આત્મા બચ્યો છે, તો અંત સુધી આપના નિર્મળ અવલંબને આર-પાર નીકળીને સાચો સેવક અને સમર્પક બની રહે !"

ધન્ય એ પંથકને !

ધન્ય એ શૈલકને !

આવી અદ્‌ભુત ક્ષણોમાં ગુંસાઈનું વાક્ય પૂરેપૂરું સફળ થાય છે.

આધી મેં આધી ઘડી, આધી મેં પુની આધ;
તુલસી સંગ સાધુકી, કટે કોટિ અપરાધ.

હવે તમારી સામે છેલ્લે છેલ્લે એક સમર્પણની સર્વાંગમૂર્તિનું ચિત્ર ખડું કરી દઉં !

મહાત્મા મૂળદાસ

મહાત્મા મૂળદાસ તો હવે ઠેઠ ચિત્રપટ સુધી પહોંચ્યા છે.

એટલે તમો એ વિષે ઠીક ઠીક જાણો છો. છતાં હું મારી દૃષ્ટિએ ફરીવાર તમોને એ ચિત્ર યાદ કરાવીશ.

મૂળદાસ એ વાતોનું પાત્ર નથી, એ તો જીવતી જાગતી વ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. પ્રસંગની શરૂઆત આ જાતની છે: અંધારી રાત્રિને સમયે એક બાઈ કૂવાની આસપાસ પથરા વીણી ખોળામાં ભરતી હતી. તે કૂવામાં પડી આપઘાત કરવાની આ જાતની છેલ્લી તૈયારીમાં હતી.

'પ્રભુ! મારી ભૂલને માટે મરવું પડે છે—સવારે કોર્ટમાં નામ દેવું પડશે—એના કરતાં મરવું બહેતર છે!'

મૂળદાસ કૂવાની આસપાસ નીકળતા આ શબ્દો સાંભળી ગયા.

તે બોલ્યા, 'સબૂર! બહેન! સબૂર! તું કોણ? શા માટે આમ વગરમોતે મરે છે?'

'તમે મને છોડી દો,' એમ કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી.

બાઈ વિધવા હતી. પણ એના નિકટના જ પુરુષે બળાત્કાર કરી એને ભુલાવી અને એ ભૂલી. ગર્ભિણી થઈ. એટલે આબરૂ ખાતર ગર્ભપાત કરવા પેલો પુરુષ કરગર્યો. પણ આણે ગર્ભપાત ન કર્યો અને વચન આપ્યું, 'તને આંચ નહિ આવવા દઉં.' ગર્ભિણીદશા જોઈને સમાજ હલમલી ઊઠ્યો. વાત કોર્ટે પહોંચી. કોર્ટમાં જાહેર થવા પહેલાં બાઈને માટે આ જ માર્ગ રહ્યો. એટલે એણે એ સ્વીકાર્યો. મૂળદાસનું હૈયું આ કરુણ પ્રસંગ જોઈ રહી શક્યું નહિ!

હસનારાની સાથે હસવું, રડનારાની સાથે રડવું. કેવી સહાનુભૂતિ! કુંથવા માટે દયા અને માણસ માટે નહિ! મૂળદાસ મહાન ભક્ત હતા. કુંથવા દેખી કરુણા બતાવે ને માણસ હાથ પડ્યો હોય તો મૂકે નહિ! ધાર્મિક ક્રિયાઓ હમેશાં કરનાર પણ ઘરમાં સહેજે ભૂલ પડી હોય તો ધબો લગાવે ને કહેશેઃ 'મરી જા, રાંડ! તેં કુળ બોળ્યું!' એના મોઢામાં અમૃત ન હોય. જેના મોઢામાં અમૃત ભર્યું હોય તે આમ ન કરે.

મૂળદાસ પેલી બાઇને કહે છે, 'બહેન! માણસ ભૂલને પાત્ર છે, અને ક્ષમાને પાત્ર પણ છે. બીજાનું નામ લેવાય એમ ન હોય, તો તું મારું નામ લેજે. મારું નામ મૂળદાસ. ખરું શું છે તે તું, હું અને નાથ જાણે છે.'

ધન્ય છે મૂળદાસ તારી સમર્પણતાને! મૂળદાસે પ્રભુને ઓળખ્યા હતા. એટલે જ 'જગત શું કહેશે, કેવા ફિટકાર વરસાવશે' એ સામે ન જોયું. જે જગત સામે લક્ષ રાખી જગતથી ડરતો ફરે છે તે બહાર સારો દેખાવા બધું કરે, અને અંદરથી ભૂંડો હોય. આવા માણસથી પ્રભુ છેટો રહે છે. એ ખરા વિકાસને સાધી શકતો નથી. સમર્પણ-શક્તિ તો એનામાં જાગે જ ક્યાંથી?

મૂળદાસે વિચાર્યું 'પતિતના હૃદયમંદિરમાં પણ આત્મા જ વસી રહ્યો છે. પતિત તો સ્ત્રીપુરુષ બન્ને ગણાય. પણ પુરુષનું નામ ન લેતાં આપઘાતની હદ સુધી જનાર આ માતાનો વેગ માર્ગે વળે તો બેડો પાર થાય!' કેવો દિવ્ય વિચાર!

આવા પુરુષો જગત સાથે અદ્વૈતનું અનુસંધાન કરી રહ્યા હોય છે. એ જગતના હિતમાં અને પોતાના હિતમાં અભેદ જુએ છે, એને એકલવાયું ઊડવું ગમતું નથી. એ પોતે ઊડે છે અને જગતને પાંખમાં લે છે. એનો હૃદયધ્વનિ નિરંતર આ જાતનો હોય છે:

આવો આવો વહાલા સાથે ઊડીએ,
ભોગવવાને કંઈ કંઈ દિવ્ય વિલાસ જો!

ભગવાનનું સ્વરૂપ

હું બીજા વ્યાખ્યાનમાં જ કહી ગયો છું કે ભગવાન ઘણા નથી; નામ જુદાં છે, પણ બધાં નામોની પાછળનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે. આવું: જીવ જીવ સાથે તાદાત્મ્ય જેટલા પ્રમાણમાં અનુભવાય તેટલા પ્રમાણમાં તૃપ્તિ, આનંદ અને શાંતિ મળે. ખરો સમર્પક જ આવી તૃપ્તિ અનુભવે, બીજામાં એ ભાવ નથી પ્રગટતો.

એકાનો રાહ

> જે હુંમાં તે સહુમાં; સહુનું હું વિષે,
> પ્રતિ આત્માનો એવો દિવ્ય અભેદ જો !
> એ અનુભવમાં ઊંડું સુખ સમજાય છે,
> સહજ થતો અંતરગ્રંથિનો છેદ જો.

મારામાં જે તે સૌમાં છે, અને સૌમાં છે તે મારામાં છે. એ જાતનો અનુભવ થતો હોય ત્યાં અંતરગ્રંથિનો છેદ થાય છે, મોહની ગ્રંથિ તૂટી પડે છે.

મૂળદાસ પર દુનિયાના ફિટકારો

બાઇએ નિર્દોષ મૂળદાસનું નામ લેવામાં આનાકાની ઘણી તો કરી, પણ મૂળદાસે કહ્યું, તારે જૂઠું તરકટ કશું કરવું નહિ પડે. માત્ર કોર્ટમાં જઇને એટલું જ કહેવું કે આ મૂળદાસને પૂછો. હું ત્યાં હાજર જ હોઇશ. પ્રભુકૃપાએ તું, સત્ય અને પેલો પુરુષ ત્રણે બચી જશે. "પણ આપની જીવનમોંઘી પ્રતિષ્ઠાનું શું ?" 'પ્રતિષ્ઠા ! અહો ! અંતરંગ ભૂમિકા એ જ ખરી પ્રતિષ્ઠા છે—તે ક્યાં જવાની છે ! અને લોકખ્યાતિ તો જળતરંગ છે; ક્ષણે દેખાય અને ક્ષણે વિલીન થાય. બેટા ! તું એવી ચિંતા ન કર, આપણો રામ સાક્ષી છે !' મૂળદાસ કોર્ટમાં આવ્યો. અને 'મૂળદાસને પૂછો' કહ્યું. પછી સાક્ષી-પુરાવા કે સત્ય શું છે એ કોણ પૂછે છે ? લોકોએ તો ચોમેરથી ફિટકારની ઝડી વરસાવવા માંડી: 'જુઓ આ મૂળદાસ, મોટો ભગત ! તારું સત્યાનાશ જાય ! હરામી લુચ્ચો ઠગ !' મૂળદાસને તલ માત્ર ક્ષોભ ન થયો. બાઇને સમાજ તો સંઘરે જ શાની ? મૂળદાસ બાઇને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયો. હજારો વિરોધ અને આજીવિકાની તંગ સ્થિતિમાં પણ એ પ્રભુપરાયણ મૂળદાસ હિમ્મત ન હાર્યો. બાઇને રાખી, બાઇને પ્રસવવ્યવસ્થા કરી, બાળકને ઉછેર્યું, અને દિવ્યસંસ્કારો રેડવા માંડ્યા. આખરે એક વખતે નગરનરેશ એ રસ્તે નીકળે છે. એને પૃચ્છા કરતાં માલમ પડે છે કે આ કુટિર પેલા મૂળદાસની છે.

ત્યાં જઈને એ છૂપી રીતે એમની બન્નેની આંતરચર્ચા સાંભળી જાય છે. એ બન્નેનો નિર્દોષ પિતાપુત્રીનો વાર્તાલાપ સાંભળતાં સત્ય આપોઆપ ખુલ્લું થાય છે. રાજા પોતાની ભૂલ જુએ છે, ક્ષમા માગે છે ને સન્માને છે. બસ, પછી તો પૂછવું જ શું? એને દુનિયા સોગણા ભાવે પૂજે છે.

પારસમણિ ઔર સંતમે બડો આંતરો જાણ,
વો લોહા કાંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.

એમ સંત મૂળદાસ પોતે કાજળની કોટડી સાથે છતાં નિર્લેપ સંત રહ્યા. સંત તરીકે પૂજાયો અને એણે સમાજતિરસ્કૃતા પતિતા બાઈને પૂર્ણ સાધ્વી અને જગદ્વંદ્યા બનાવી દીધી. પણ આ તો ધીરજ, આત્મભોગ અને કર્તવ્યપરાયણતાની પરાકાષ્ઠા થઈ ગણાય. પરમાત્મનિષ્ઠાનું આ જીવતું જાગતું મૂર્ત ઉદાહરણ છે.

આટલી હદ સુધી એક જ ડગલે કૂદકો મારીને નથી પહોંચાતું, પણ આજે જે ક્રમપૂર્વક સમર્પણનાં દૃષ્ટાંતો મૂકી તમારી સામે સમર્પણની દુનિયા ખડી કરી છે તેમાં વહેલામોડું ગયે જ છૂટકો છે.

સેવાનો ધર્મ છે મોટા યોગીને પણ દોહ્યલો,
સેવામાર્ગે સહુ પે'લાં ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યની.

સમર્પણે સિંધુ સમો સમર્પક,
વાત્સલ્યમાં માત સમાન વત્સલ;
શુદ્ધિપ્રસાદે સરિતા સમોવડો,
પાપી તણા પાપ પ્રીતે પખાળતો.

સંસારમાં સ્વર્ગ

[પ્રવચન પચીસમું]

શ્રેયાભિલાષી બન્ધુઓ !

મારું આજનું વક્તવ્ય સંસારમાં સ્વર્ગ એ ઉપર છે. આ વિષયને આજસુધીનાં બધાં વ્યાખ્યાનોના ઉપસંહાર તરીકે લેખો તો ચાલશે. સંસારમાં સ્વર્ગીયતાને પ્રગટાવ્યા વિના આંધળા ત્યાગમાં મુક્તિ અશક્ય છે. આ સૂત્રને લક્ષ્યમાં રાખી હું અત્યાર સુધી તમારી સમક્ષ બોલતો રહ્યો છું.

સ્વર્ગ એટલે દિવ્ય સમૃદ્ધિ અને સૌંદર્યની ભોગભૂમિ, આટલું તો તમે પરંપરાએ સાંભળતા આવ્યા છો. પણ એ સમૃદ્ધિ અને સુંદરતા સૂક્ષ્મ દેહની, સ્થૂળ દેહની નહિ ! આટલી વાત ત્યાં વિચારવી રહી જાય તો ગોટાળો થાય. જો એ વિચારાય તો સહેજે સમજાય કે એવું સ્વર્ગ પ્રથમ તકે અહીં જ રચાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં એક સુંદર ઉલ્લેખ છે કે છેવટ મૃત્યુના અંતર્મુહૂર્ત પહેલાં જ જીવ જે યોનિમાં જવાનો હોય તે સ્થાનન સ્યા, વાતાવરણ, જ્ઞાન પ્રથમ આંહીં જ પ્રગટે. પછી જ તે સ્થળે ગતિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સૂક્ષ્મ શરીર આંહીં તૈયાર કરે છે. પછી જ સ્થૂળ શરીર સર્જાય છે. દેવ જેવું સૂક્ષ્મ શરીર બનાવ્યું હોય તે જ દેવ-

ભૂમિ તરફ ખેંચાય. બીજી ગતિ માટે પણ એમ જ જાણવું. સારાંશ એ કે સ્વર્ગમાં જનારનાં પ્રથમ સ્વર્ગીય ભાવ, લેશ્યા, જ્ઞાન, વાતાવરણ અહીં હોવું જ જોઇએ.

જીવનવિજ્ઞાન.

અમુક વખતે ઠંડી પડે. અમુક વખતે ગરમી જ પડે, શિયાળુ વા, ઉનાળુ વા જુદા હોય, ચોમાસાનું વાતાવરણ જુદું હોય. એમ જે રીતે પ્રકાશ અને વાયુમાનને ચોક્કસ નિયમો છે, તેમ જીવનને પણ ચોક્કસ નિયમો છે. સૂર્ય નજીક હોવા છતાં કિરણો ત્રાંસાં પડે એટલે શિયાળામાં ઠંડી લાગે; ઉનાળામાં સૂર્ય દૂર હોવા છતાં કિરણો સીધાં પડે એટલે ગરમી પડે. અને ઉનાળાની ગરમીને લીધે પાણી સુકાઈ વરાળ થઈ ઉપર ચડે, ઘટ્ટ થાય, વાદળાં બને, અને અમુક સંયોગો ભેગા થાય પછી અમુક જાતની હવા લાગવાથી તે વરાળ ઘટ્ટ થઈ વરસાદરૂપે વરસી પડે. આ બધું અકસ્માત નથી, પણ નિયમ-પૂર્વક તાલબદ્ધ છે. એ નિયમોના વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણનું ભાન થતાં વિપુલ ચમત્કારો પણ સામાન્ય જેવા લાગે છે, તેમ જીવનવિજ્ઞાનનું યથાર્થ ભાન થતાં રહસ્ય હસ્તગત થતાં, કોયડો ઉકેલાઈ જતાં બધી ઘટનાઓનાં કાર્યકારણો સમજાઈ ગયા પછી વિપુલ પ્રસાદ, સમાધાન, આનંદ, નિઃસંદેહતા જન્મે છે. આ ભવ્ય પ્રસાદ આગળ બીજું બધું તુચ્છ છે.

એક આચાર્ય કહે છે:—

याः सिद्धयोऽष्टावपि दुर्लभा ये रसायनं चाञ्जनधातुवादाः।
ध्यानानि मंत्राश्च समाधियोगाश्चित्ते प्रसन्ने विषवद्भवन्ति ॥

જ્યારે પ્રાણીને ચિત્તની પ્રસન્નતા (પ્રસાદ) પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી દુર્લભ એવી આઠસિદ્ધિઓ, અંજન, રસાયન, ધાતુવાદ એ પ્રકારના ધ્યાન, મંત્ર, સમાધિ અને યોગ એ સર્વે વિષ જેવા ત્યાજ્ય લાગે છે, અર્થાત્ નિરુપયોગી લાગે છે.

અણિમા, ગરિમા, લઘિમા આદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે. જેણે એ પ્રાપ્ત કીધી હોય તે જો સંકલ્પ કરે તો એક જ ક્ષણમાં કુંથવા જેવો અણુ બની જાય. લઘિમા નામે સિદ્ધિથી સૂક્ષ્મ બનીને બહાર નીકળી જાય. પળવારમાં આકાશમાં ઊડે. સૂક્ષ્મ હોય છતાં મહાન બની જાય. દર્દો મટાડી શકે. વળી બીજા પ્રકારની સિદ્ધિવાળા માણસે એવી રસાયણ પ્રાપ્ત કીધી હોય કે જેના વડે લોઢું સોનું બની જાય. એવું અંજન મેળવ્યું હોય કે જેના પ્રભાવે જમીનમાં દટાયેલું બધું ધન પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે. જેણે ધ્યાન ધરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેને સમાધિમાં ખાડો ખોદીને દાટો, પછી માથે વાવેતર કરો, બાદ છ માસ પછી મોલ લણીને ખાડો ખોદી તેને બહાર કાઢો, તો એવો ને એવો સાજો નીકળે. આ આજે બનેલી વાતો છે. પણ તેથી શું? આ બધી ચમત્કારિક વસ્તુઓ ચિત્તની પ્રસન્નતા આગળ સાવ ક્ષુલ્લક છે. આજે જ્યાં લક્ષ્મીના ભંડારો પ્રાપ્ત કરવા માટે સહુ માણસો દોડી રહ્યા હોય, રેલવે સ્ટીમરો અને એરોપ્લેન દ્વારા આમથી તેમ ને તેમથી આમ માઈલોના માઈલ ઘૂમતા હોય, જ્યાં આત્મા કે પરમાત્માનો વિચાર કરવાની જરા પણ ફુરસદ નથી, તેવા ધાંધલિયા જીવનવ્યવહારમાં અને મહાન પ્રવૃત્તિના વાતાવરણમાં ચિત્તની ખરી પ્રસન્નતાનો ખ્યાલેય આવવો કઠણ છે. પ્રસન્નતાની ભૂમિકા આવ્યે એ અપૂર્વ કરણ પ્રગટે, એટલે પોતે પલટી જાય છે અને પોતાનો માર્ગ એ પોતે જ પિછાની શકે. પછી એ પામર કે પરાધીન ન રહે. સ્વતંત્રતાનાં સાચાં મૂલ્ય સમજે અને અનુભવે ત્યારે એ ચિત્તની પ્રસન્નતા કહેવાય.

નકલ અને અસલ

આ તો જરા મીઠું કે સ્વાદીષ્ટ ખાણુંપીણું મળ્યું કે લિજ્જત! ભભકાથી હજામત કરાવીને મુખ આરસીમાં જોયું કે લિજ્જત!

અલંકારની સજાવટ કરી બહાર નીકળ્યા કે લિજ્જત ! હમેશની હાજત મુજબ ગરમાગરમ ચા, પાન ને સિગારેટ મળ્યાં કે લિજ્જત ! સાચું ધારવા પ્રમાણે બજાર ચાલ્યો ને જરા કમાણો કે લિજ્જત ! લાગવગ જૂઠું માનપત્ર મળ્યું કે લોટરીની ટિકિટ લાગી કે લિજ્જત ! લગાડી ખોટો કેસ પણ જીત્યા કે લિજ્જત !

આવી લિજ્જતો એ તો સંધ્યાના રંગ છે, ખરી લિજ્જતનો એક છાંટો મળે ત્યાં નકલ અને અસલનો ભેદ પરખાઈ જાય !

અસલી (સાચી) પ્રસન્નતા સાધવી એ જ સંસારનું સ્વર્ગ છે, બાકી બધાં ફાંફાં છે. અલ્પકાળની માનેલ લિજ્જત તો ક્ષણિક છે, પણ અસલ લિજ્જત પ્રાપ્ત થઈ તો બધું પ્રાપ્ત થયું. બાકી તો પેલા ફકીરે કહ્યું તેમ અનુભવને અંતે જણાય છે.

એક ફકીર

એક વખતે એક ફકીર શ્મશાન પાસેથી નીકળ્યો, ત્યાં એક તવંગરની ચેહ ચંદનનાં લાકડાંથી બળતી હતી. સેંકડો માણસો સુવાસિત પદાર્થો વેરતા હતા. થોડે જ દૂર જુએ ત્યાં એક ગરીબની ચેહ બળતી હતી, એમાં જ્યાંત્યાંથી વીણી લાવી એકઠાં કરેલાં લાકડાં હતાં અને ચિંથરેહાલ હાડપિંજર જેવી બેચાર જીવતી પ્રતિમાઓ પાસે બેઠી હતી. બળી રહ્યા પછી ફકીરને વિચાર થયો કે લાવને બન્ને ચેહમાંથી રાખ થોડી લઇને અજમાયશ કરું કે આ બેમાં કાંઈ તફાવત છે કે નહિ ? એમ વિચારી એણે ગરીબની ચેહમાંથી થોડી રાખ લીધી અને પેલા તવંગરની ચેહમાંથી થોડી રાખ લીધી; બન્ને સૂંઘી, ચાખી, બરાબર તપાસી પણ બેમાંથી જરા યે ફેર ન લાગ્યો.

તવંગરે આખી જિંદગી લગી ઉપર કહી એવી લિજ્જતોના રંગ, રાગ, વૈભવ, વિલાસ, મોજશોખમાં જ કાયાને મુલાયમ બનાવી ‿તી, કાયાને ખૂબ શૃંગારો વડે લાડ લડાવ્યાં હતાં, માલમલીદા ખવડાવી કાયા હષ્ટપુષ્ટ બનાવી હતી અને અત્તરની બાટલીઓ ઉડાડી

કેટલી ખૂશખોમય કરી હતી. પેલા બિચારા ગરીબ બન્ધુને તો તેમાંનું કશું જ નહોતું. માંડમાંડ પેટનો ખાડો પૂરતો છતાં અંતે તો બન્ને સરખાં. જ્યારે કશો ય ફેર ન દીઠો ત્યારે ફકીરના મુખમાંથી સરી પડ્યું:

ફીતને તવંગર હો ગયે, કીતને ભી મુફલીસ હો ગયે;
યહ ખાખમે જબ મીલ ગયે દોનો બરાબર હો ગયે.

આ જ અનુભવ સિકંદરને મરતી વેળાએ થયો. એને બચાવવાને પાંચસો હકીમો, પાંચથી દશ લાખની ફોજ, અબજોનો ખજાનો હતો, પણ એને જતી વેળાએ એ બધું નકામું થયું અને પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. 'બાંધી મૂઠીએ આવ્યો હતો, ખાલી હાથે ગયો,' આ વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણને પાઠ શીખવી રહ્યાં છે, માટે જ ફરી ફરીને કહું છું કે ખરું સ્વર્ગ ચિત્તનો પ્રસાદ, દૃષ્ટિની વિશાળતા, હૃદયની નિર્મળતા, સમભાવની સમૃદ્ધિ અને દિવ્યતાભરી મનની મધુરતા છે.

મનનો મધુર મકરંદ

આવો મનનો મધુર મકરંદ પોતાને અને પરને ઉભયને રસિક બનાવે. પ્રકાશનો પુંજ પોતે પ્રકાશે અને બીજાને પ્રકાશ આપે. લીંબડાનું વૃક્ષ કે અંધારું પોતે જ કડવું અને કાળું, તે બીજાને શી રીતે મીઠાશ કે ઉજાસ આપે?

હવે તમારે એવી સ્થિતિ કેમ અને ક્યારે થાય એ પૂછવાપણું રહ્યું નથી. ક્રમે ક્રમે એ બધું દૃષ્ટાંતો આપી આપીને કહેવાયું છે. એ બધું ફરી ફરી વિચારશો અને જીવનમાં ઉતારશો.

આત્માને ઓળખવા પહેલાં તો માનવતાથી માંડીને ઠેઠ માર્ગાનુસારીની ભૂમિકા તૈયાર થવી જોઇએ. માનવતા એટલે વિચાર-ભરી શક્તિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા. એ સાધતાં પહેલાં પાશવી અને દાનવી વૃત્તિના અનેક દુર્ગને ઓળંગવા પડે છે, અને સાચી વસ્તુ

મેળવવા પૂરેપૂરી કીમત ભરવી પડે છે. ઘણા કાળના જામી ગયેલા મેલા સંસ્કારોનું રૂપાંતર કરી દિવ્ય બનાવી અંતઃકરણના પ્રદેશને સ્વચ્છ કરવો પડે છે. ધનલાલસાનાં ફાંફાં છોડી દેવાં પડે છે. વિકાર, વિલાસ અને વ્યસનોના પાપથી ચેતતા રહેવું પડે છે. હકની રોટી જ પરિશ્રમે મેળવવાની રહે છે. પોતાને મળેલાં સાધનોનો સ્વાર્થભોગે સદુપયોગ કરવાનો રહે છે, અને છેવટે અહંવૃત્તિનું બંધન છેદવું પડે છે. એ જવનિકા છેદાય ત્યારે જ સત્યનું દર્શન થાય છે. માટે મિથ્યાભિમાનનું પડખું છોડીને પોતાની જાતને પ્રભુ અને પ્રભુનાં બાળકો અર્થે ભૂલી જવા સુધીની સ્વાર્પણતા ખીલવવી પડે છે. મતલબ કે જીવનનું ઘડતર જ નવી પ્રણાલિકાએ કરવું પડે છે.

મનુષ્ય એટલે સંયોગાધીન પ્રાણી, મનુષ્ય એટલે પંચમહાભૂતનું આકસ્મિક બની ગયેલું સચેતન પૂતળું: આવી વ્યાખ્યાઓ ભૂલી જઇને મનુષ્ય એટલે નૈસર્ગિક લક્ષ્મી અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો અઢળક ભંડાર, દેવનું પૂજ્ય પાત્ર અને પ્રભુનું સચેતન કેન્દ્ર, એનું જ બાળક: એ ભાવના અણુએ અણુમાં ઓતપ્રોત થવી જોઈએ. નિર્બળતા, વહેમ, અવિશ્વાસ અને પામરતા જેવા વળગાડને જાગ્રત બનીને ખંખેરી નાખવા જોઈએ. એટલે તમારાં હૃદય સ્વર્ગીય બનવાનાં એ નિઃસંદેહ વાત છે.

અમારો સર્વને છેલ્લો માત્ર સંદેશ આટલો:
ઉતારો સ્વર્ગ સંસારે, મીઠી માનવતાભર્યું.

......इति......

★

જન્માષ્ટમીનું રહસ્ય

[પ્રવચન છવીસમું]

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે માનવજાતિના વિકાસ માટે વૈશ્યોને બોધેલો કૃષિ અને ગોપાલન એ સનાતન ધર્મ

આત્મબંધુઓ અને માતાઓ !

આજનો દિવસ જન્માષ્ટમીનો છે, જો કે જન્માષ્ટમીનો દિન સમસ્ત ભારતને માટે અદ્વિતીય દિન છે. જન્માષ્ટમીનો દિવસ એ ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિન છે, આ વાત તો સહુ કોઈ જાણે છે, પરંતુ જન્માષ્ટમીને જયંતી માની શા માટે ઊજવીએ છીએ તેનું રહસ્ય તો કોઈ વિરલ જ જાણતો હશે. આજે હું તમોને તે જ દૃષ્ટિબિંદુથી જયંતીનું રહસ્ય સમજાવવા માગું છું.

જયંતી શા માટે ઊજવવી ?

પ્રથમ તો જયંતી શા માટે ઊજવવી ? અને કોની ઊજવવી ? એ જ પ્રશ્ન છે. જે જયનું જીવન જીવી ગયા તેની જ જયંતી ઉજવાય, અને આપણે જે જાતના જયના જીવન માટે ઝંખીએ છીએ તે જાતનું જેણે જીવન જીવી જાણ્યું હોય તેની જયંતી ઉજવાય. ભગવાન કૃષ્ણ યુક્તયોગી હતા; ભગવાન મહાવીર અધ્યાત્મયોગી હતા, અને ભગવાન બુદ્ધ નિર્વાણરહસ્યને પામ્યા હતા. આ રીતે એ મહાપુરુષો

જયનું જીવન જીવ્યા હતા અને સમસ્ત વિશ્વને જયનો સંદેશો આપ્યો હતો. માટે જ આપણે તેમની જયંતી ઊજવીએ છીએ, અને તે જ દૃષ્ટિએ જયંતી ઊજવવી જોઇએ.

આપણે આજે શી રીતે ઊજવીએ છીએ?

આજે તો આપણે તેની જયંતી નથી ઊજવતા, પરંતુ બાળલીલા કરીએ છીએ, અને આપણી એ બાળલીલામાં તે ભગવાનોને પણ આપણા જેવા કલ્પી તદનુસાર અતિ તુચ્છ રીતે ઉત્સવ ઊજવી, જયંતીની ઇતિસમાપ્તિ માની બેસીએ છીએ.

જુઓ એ બાલક્રીડાનું એક પ્રદર્શન બતાવું. જૈન હશે તે ભગવાન મહાવીરના જન્મદિને તેને જન્માવશે. વૈષ્ણવ હશે તે કૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે કોળામાં ડગળી પાડી તેમાં ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવી, ડગળી ખોલી જાણે ગર્ભમાંથી હમણા કેમ ન જનમ્યા હોય, તેમ જન્મ કરાવશે. કોઈ તેમની મા બનશે તો કોઈ વળી પિતાજી બનશે. અને તેને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ભગવાનનો વળી જન્મ હોઈ શકે? જેઓની પ્રેરણા ઊલટું જન્મ, જરા, મૃત્યુના દુઃખથી મુકાવે છે તેવા એ ઉપકારકો, મુક્ત થયેલા ભગવાનોના પણ આપણે જન્મ કરાવીએ અને તે પરમપિતાને બાળક બનાવીએ (આપણે તેના બાળક બનીએ કે તેને બાળક બનાવીએ?) તેમજ તે ઉત્સવ કરી જયંતીની પૂર્ણતા કલ્પી લઈએ એ આપણી મૂર્ખતા જ છે, અને તે બાળક્રીડા જ ગણાય. જો કે જેઓ આમ કરે છે તેઓ ભક્તિભાવે જ કરે છે, તેમાં શંકા નથી; પણ તે ભક્તિ અજ્ઞાનને લઇને ઊલટી દિશામાં દોરાઈ જાય છે, જ હું સમજાવવા માગું છું. ખરેખર આહીં એક તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ હે છે કેઃ—

मोहान्धकारे भ्रमतीह तावत् संसारदुःखैश्च कदर्थ्यमानः।
यावद्विवेकार्कमहोदयेन यथास्थितं पश्यति नात्मरूपम् ॥

જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યનો ઉદય થતો નથી ત્યાં સુધી

આ સંસારના જીવો મોહાંધકારમાં ગતાનુગતિક ભમ્યા કરે છે અને બીજાઓનું અંધ અનુકરણ કર્યા કરે છે. મોહ એક મહા નીશો છે, એ નીશામાં ચકચૂર બનેલા બિચારા ખરું સ્વરૂપ કદી જાણી શકે જ નહિ. આ જ સ્થિતિ લગભગ આજના જયંતી ઉજવનારાઓમાં મોટે ભાગે પ્રવર્તી રહી છે.

જયંતી શી રીતે ઉજવાય?

વસ્તુતઃ વ્યક્તિની જયંતી વ્યક્તિને લીધે ઉજવતા નથી, પણ વ્યક્તિના અનંત ઉપકારો અને સદ્‌ગુણોને અનુલક્ષીને આપણે જયંતી ઉજવવી જોઈએ. તેટલો જ ખ્યાલ રહે તો આપણને ગમે તેવું આપણે ન કરી શકીએ, પણ તે પ્રભુને ગમે તેવું વર્તન કરીએ. આજે ગોકુળઅષ્ટમી હોવાથી ભગવાન કૃષ્ણને શું ગમતું હતું તે જ વિચારવું ઘટે. જુઓઃ તે ભગવાન હતા ત્યારે ભારતની કેવી પરિસ્થિતિ હતી તે નીચેના શ્લોકથી સમજાશેઃ

यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

હે ભારત! જ્યારે જ્યારે આ જગતમાં ધર્મ વિકૃત થાય છે અને અધર્મનું જોર વ્યાપે છે, ત્યારે તેવા સમયે અત્યાચારનું અનિષ્ટ તત્ત્વ વધે છે; એ અનિષ્ટ તત્ત્વ વધવાથી સત્યમાં લાંચ્છન પેસે છે અને તે લાંચ્છનથી પ્રજા પીડાય છે. માટે એ પીડા નાબૂદ કરવા અને સત્યનું રહસ્ય સમજાવવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.

આ કંઈ અવતારવાદનું નિરૂપણ નથી પરંતુ ખરેખર જગતની એવી વિકૃત સ્થિતિમાં કોઈ ને કોઈ શક્તિશાળી વિભૂતિ જગતના ઉદ્ધાર અર્થે ઝળકી જ ઊઠે છે તે બતાવવાનું રહસ્ય છે. તે જ રીતે આ ભારતના કોઈ દુઃખદ કાળે ભારતની પ્રજા વહેમ, રૂઢિ અને અજ્ઞા-

નતાથી પીડાતી હતી ત્યારે તેવા સંયોગો વચ્ચે ભગવાન કૃષ્ણનું આગમન થયું હતું. તે ભગવાને દુઃખી પ્રજાને દુઃખથી છોડાવવા માટે મુખ્ય ચાર ધર્મો બતાવ્યા હતાઃ બ્રાહ્મણધર્મ, ક્ષત્રિયધર્મ, વૈશ્યધર્મ અને શૂદ્રધર્મ. **આ ચાર જાતિની ઓળખ જન્મથી કે ગુણથી?**

તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ ગીતાજી જ ભાખે છે કે–

शमो दमस्तपः शौचं, क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं, ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

સહજ શાન્તિમય જીવન, આત્મદમન, તપશ્ચરણ, પવિત્ર અંતઃકરણ, તેજસ્વી ક્ષમા, ઉદાર મૃદુતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાનતા અને શ્રદ્ધા એ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક ગુણો હોય. બ્રાહ્મણ જન્મથી નથી થતો, સત્કર્મથી થાય છે. આ જ જાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાચીન એવા જૈન અને બૌદ્ધ બન્ને ધર્મમાં છે. મહાવીર કહે છે કેઃ

कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ खत्तियो ।
कम्मुणा वईसो होइ सुद्दो हवइ कम्मुणा ॥ १ ॥

કર્મ (કાર્ય)થી જ બ્રાહ્મણ, કર્મથી જ ક્ષત્રિય, કર્મથી જ વૈશ્ય અને કર્મથી જ શૂદ્ર કહેવાય છે.

ક્ષત્રિય કોણ?

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं, युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

શૂરવીરતા, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, દક્ષતા, સંગ્રામમાં અભીરુતા, ઉદારતા અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક ગુણો છે. ક્ષત્રિય વ્યાપારમાં કુશળ ન હોય તેની ફિકર નહિ, કારણ કે તે કંઈ તેનો ધર્મ નથી. પણ ગામમાં ડાકુઓ આવ્યા હોય ત્યારે તો તે ક્ષણ પણ ન થોભે. તે કાર્યમાં, તે કળામાં તો તે કુશળ જ હોય, કારણ કે ક્ષાત્રધર્મ એ જ તેનો ધર્મ. પ્રજાને વિપત્તિમાંથી ઉગારવી તે જ

તેનું કર્તવ્ય. તે ખાતર તે મરી ફીટે, પણ પોતાનો ધર્મ તો ન જ ચૂકે. યુદ્ધમાં જઈ પાછો ફરે તો તેની જનેતા લાજે. તેની માતાના દૂધમાં શૌર્યના સંસ્કારો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં હોય. ક્ષત્રિયને ધનનો લોભ ન હોય, તેને તો પ્રજાના ચાહનો લોભ હોય; તેથી તે જડ તિજોરીમાં નાણાં ન ભરી શકે પણ પ્રજાની જીવતી મૂર્તિમંત તિજોરીમાં નાણાં ભરે. તેનું તેજ. તેનો પ્રભાવ અને તેનું ઐશ્વર્ય એટલું તો ઉગ્ર હોય કે ગુનેગારોનો ગુનો ત્યાં ત્રાસતો ફરે. ભલભલા તેના તેજમાં અંજાઈ જાય.

શૂદ્રકર્મ

શૂદ્રકર્મ એટલે સેવાકર્મ. તે તો જીવમાત્રનો સામાન્ય ધર્મ ગણાય. તે તો સૌમાં સ્વાભાવિક હોય જ. શૂદ્ર બનતાં લાજે તે કદી બ્રાહ્મણ ન બને અને વૈશ્ય પણ ન બને. સેવાનું કર્મ એ તો યોગીઓનો પણ ધર્મ ગણાય. સેવામાં જેને શરમ આવે છે, સેવાના કર્મને જે તુચ્છ ગણે છે, સેવામાં જે નીચતા કલ્પે છે, તે ખરેખર પોતે જ અધમ ગણાય. સેવા એ તો પરમ અમૃત છે. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે સેવાને પોતાના જીવનમાં સર્વોપરિ સ્થાન આપ્યું હતું. તેના સાચા ભક્તો કદીયે સેવાને કે સેવકને ન અવગણી શકે. હવે આપણે એ ભગવાને વૈશ્યધર્મ શો સમજાવ્યો છે તે જોઈએ.

વૈશ્યકર્મ

કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલન આ ત્રણ વૈશ્યોના મુખ્ય ધર્મો છે. શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે જ ગોપાળ ગણાય છે. ગોકુળમાં ગાય ચરાવનાર તરીકેનું જીવન જીવીને પોતે જગવિખ્યાત–જગવલ્લભ થયા છે, તે સંબંધમાં તો સ્પષ્ટ કરવાનું છે જ કયાં ? વળી જૈનોના આદિભગવાન શ્રી ઋષભદેવે પણ એ ત્રણે વર્ણોને પોતપોતાના નિર્વાહ અર્થે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલનાદિ સેવાના પાઠો શીખવી કળામાં પ્રવીણ કર્યા હતા. આ પરથી જૈનદર્શનમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન છે તે આપ સ્પષ્ટ છે.

વ્યાપી રહેલો ભ્રમ

પરંતુ આજની તેમના ભક્ત તરીકે ઓળખાવી ગૌરવ લેતી પ્રજા તે પરમપુરુષોના આશયને સમજી શકી નથી. ભક્તિ કોને કહેવાય? તેનું તેને ભાન જ રહ્યું નથી. આજે વધુ દુઃખનું કારણ તો એ છે કે અહિંસક તરીકે કહેવડાવતી કોમ પણ અહિંસાનું સાચું સ્વરૂપ સમજતી નથી, ને તેથી જાણ્યે અજાણ્યે અહિંસાને નામે પણ અતિહિંસાને પોષી રહેલ છે.

જગતનું જીવન

આખાયે જગતનું જીવન કૃષિ પર છે અને તે કાર્ય કરવું એ વૈશ્યનો મુખ્ય અને અનિવાર્ય ધર્મ ગણાયો છે; પણ આજે તો વૈશ્યનો મોટો વર્ગ કૃષિજીવન તરફ ઉપેક્ષાબુદ્ધિ જ રાખે છે. અને કેટલોક વર્ગ ખેતીના કાર્યમાં જે પાપ થાય છે તે અધર્મ છે એમ માની બેસે છે. આ માન્યતા કેવળ ભૂલભરેલી છે. પાપ કોને માટે અને ક્યાં? તે સૌથી પ્રથમ સમજી લેવું જોઈએ.

ધર્મનો નાશ ક્યાં થાય?

જ્યાં કર્તવ્ય ભુલાય ત્યાં જ ધર્મનો નાશ થાય. તમારું કર્તવ્ય સમજ્યા એટલે ધર્મ ગણાય. ધર્મ અને અધર્મની વ્યાખ્યા પોતાનું સ્થાન અને કર્તવ્યાકર્તવ્ય પર નિર્ભર છે. વૈશ્યોએ સમજવું જોઈએ કે કૃષિ એ અધર્મ જ હોત તો ઋષભદેવ ભગવાન પોતે લોકોને અસિ, મસી અને કૃષિ આદિ સર્વ પ્રકારની જીવનનિર્વાહ અર્થેની કળાઓ શા માટે શીખવત? શ્રીકૃષ્ણને પણ એ જ પ્રિય હતું. તમે જો વૈશ્ય હો તો તમારે માટે પણ બીજો કયો ધર્મ હોઈ શકે? વૈશ્યોનું તો અનિવાર્ય જીવન કર્મ છે.

વસ્તુતઃ કૃષિકાર્ય કરવું એ અધર્મ નથી, વાણિજ્યકર્મ કરવું એ અધર્મ નથી; પણ તે ધંધામાં વિવેકને ભૂલી જવો, કર્તવ્યને નેવે મૂકવું તે અધર્મ છે. વ્યાપારી એક માલ બતાવે અને આપે

...દેખાડે વધુ અને આપે ઓછું; આનું નામ જ અધર્મ—અર્થાત્ ...ની ત્રુટિ એ જ અધર્મ. વૈશ્યધર્મ જે વૈશ્ય ભૂલે તે જ અધર્મ. ...પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યો એટલે આત્માને ભૂલ્યો, અને સાથે સાથે પરમાત્માને પણ ભૂલ્યો સમજવો. કારણ કે જે જગ્યાએ ખેતી નથી ત્યાં શું થાય છે તે તમે જાણો છો? ત્યાં માંસ ખવાય છે; જાનવરો અને મનુષ્યો જેવા ઉપયોગી જીવોનો વધ થાય છે.

...આર્ય ગણાય છે. શાથી? ખેતીથી જ. આર્યદેશ એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ત્યાં આર્યનો ધર્મ એટલે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોસેવા હોય. આખા જગતનાં નેત્રો આર્યદેશને જોઈ થનથનાટ ...છે, નાચે છે, આહ્લાદઘેલાં બને છે. આર્યભૂમિ નિધાન સમી ...છે, એમ કહે છે, શાથી? એ પ્રશ્ન પૂછો તો જવાબ મળી જ ...કે આર્યદેશ સૌનું જીવનધન છે. કારણ કે આર્ય દેશની ...લીલી ખેતી, ગોસેવા અને ન્યાયયુક્ત વાણિજ્યમાં રહેલી છે, અને તેથી જ વૈશ્યોનો એ ધર્મ ગીતામાં ગણાવ્યો છે. ભારતનો વૈશ્ય જગતનો પિતા ગણાયો તે પણ આને જ લીધે.

પરંતુ આજે તો વર્ણાશ્રમના ધર્મ જ ભુલાઈ ગયા છે. વૈશ્ય એટલે વાણિયો એમ સમજાયું છે, ત્યારે જ આ ગોટાળો ઊભો થયો છે.

કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોસેવા એ ત્રણ વૈશ્યના જ અજોડ અને મુખ્ય ધર્મો શા માટે?

ગોપાલન પર માનવોનું જીવન છે તેથી જ ગોસેવા એ ધર્મ છે. કૃષ્ણને ગોપાલન આથી જ પ્રિય હતું. ગોપાલનમાં પોતાનું અને સમાજનું બન્નેનું રક્ષણ છે. આથી જ શ્રીકૃષ્ણે ગોસેવાને સ્વધર્મ ...અને સમજાવ્યો. ગીતાજી તો ત્યાં સુધી કહે છે કેઃ

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

પોતાનો ધર્મ સામાન્ય ગુણવાળો દેખાતો હોય છતાં સ્વધર્મમાં મરવું સારું, પરંતુ પરધર્મને સ્પર્શ ન કરવો. પરધર્મ એ અતિ ભયાનક વસ્તુ છે. આ કથનનું એ જ રહસ્ય છે કે મનુષ્ય જે સ્થાન પર હોય તેને યોગ્ય કાર્ય તેણે સૌથી પ્રથમ કરવું જોઈએ. એક ગૃહસ્થ પોતાના ગૃહસ્થધર્મને પાળી શકતો ન હોય અને ત્યાગધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એમ ધારી તેને પાળવા માંડે, તો તે બન્ને માર્ગ ચૂકે. વૈશ્યોએ ગોસેવાના ધર્મનું આ પ્રમાણે રહસ્ય સમજવું જોઈએ કે:

મારો એ ધર્મ ને મારું એ ધન
જેના દૂધ ઘૃતથી આ કાયા પોષાણી
જેથી ગૌરવવંતું મારું વતન...મારો એ ધર્મ...

જેના માખણ દૂધે શક્તિ ટકે છે
તેનું કરું હું જીવ સાથે જતન...મારો એ ધર્મ.

દહીં દૂધ, ઘી, માખણ અને છાશ પર આર્યોનું સાત્ત્વિક જીવન અવલંબે છે. આથી જૈનમુકુર ભગવાન શ્રી ઋષભદેવે તો સમજાવ્યું અને શીખવ્યું પણ ખરું. વળી એ તો સૌ જાણે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ગાય ગમતી, માખણચોર ગણાવામાં તેઓ ગૌરવ લેતા, અને એ માખણ આપનારી ધેનુને જનેતા સમી મીઠી વાત્સલ્યની ખાણ માની તેને વહાલ કરતા, પંપાળતા અને રક્ષતા. કેવો તેનો મીઠો સ્નેહસંબંધ! ભગવાનના સાચા ભક્તો તે સમયે આ રીતે ગોસેવા કરતા, નિર્દોષ વાણિજ્ય સેવતા. કૃષિકાર્યનું પ્રાધાન્ય હતું, અને સૌ પોતપોતામાં કાર્યપરાયણ હતા. તેઓ સાચા ભક્ત હતા. આજના ભક્તો તે ધર્મ ભૂલી ગયા છે.

ભક્તનું રહસ્ય

હવે વિચારો કે ભગવાને પાળેલા અને ફરમાવેલા હુકમને તાબે થવું તે સાચી ભક્તિ છે કે તમને ફાવે તેવું વર્તન ચલાવવું તે સાચી ભક્તિ છે? તેમણે બતાવેલા માર્ગે ચાલવું તે જયંતીની

સાર્થકતા છે કે બાળલીલા કર્યા કરવી તે સાચી જયંતીની સાર્થકતા છે? આ સમજવા માટે એક નાનકડું દૃષ્ટાંત આપું.

એકદા એક સ્વામીએ સેવકને આજ્ઞા કરી કે 'અમુક વખત પહેલાં તારે આ કાર્ય પતાવી દેવું. કારણ કે તે ઘણું જ જરૂરનું છે તે ન ભૂલતો. ફરી ચેતવ્યા કે ન ભૂલતો. જી.. હા કહી પેલો નોકર તો ઘેર આવ્યો. અને આપેલું કામ બાજુએ મૂકી તેણે નાહી ધોઈ સ્વચ્છ થઈ દીવો કર્યો તેમજ મહારાજાના નામની માળા હાથમાં લીધી અને માળામાં જણાવેલા વખત સુધી મહારાજાના ફરમાનનું ખૂબ ખૂબ ભક્તિપૂર્વક ચિંતન કર્યું. સારાંશ કે મહારાજાના નામની અને કાર્યની માળા તો ખૂબ ફેરવી, પરંતુ બતાવેલું કાર્ય ન કર્યું.

બીજે દિવસે સવારના તે પોતાના માલિક પાસે ગયો, ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે કામ કરી આવ્યો કે? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે મહારાજજી! આપનો હુકમ સાંભળ્યા પછી લાગલો જ તે કામ કરવાને બદલે હું ઘેર ગયો અને નાહી, ધોઈ, ધૂપદીપકથી આપના નામની માળા ફેરવવા લાગ્યો અને ભક્તિપૂર્વક આપનું ચિંતન કર્યું. આ સાંભળતાં જ મહારાજા કોપાયમાન થઈને સહસા બોલી ઊઠ્યા કે: અરે મૂર્ખના સરદાર! તને કહ્યું હતું તે કામ કર્યું કે નહીં? તે કહે ને, બીજી પંચાત શી કરે છે? જવાબમાં તેણે વીલે મોઢે કહ્યું કે કામ તો નથી કર્યું. કહો, આ જવાબથી માલિક પ્રસન્ન થાય કે અપ્રસન્ન થાય?

હવે આ ઉપરથી તમે પોતે જ વિચારો કે શ્રીકૃષ્ણના નામની માત્ર માળા ફેરવવી એ જ સાચી ભક્તિ છે કે તેમના ફરમાનને તાબે રહવું, તેમને રુચે તેમ વર્તવું તે સાચી ભક્તિ છે! ભગવાન કેમ પ્રસન્ન થાય? તેને કોણ પ્રિય હોય?

તેના ઉત્તરમાં ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે:

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१॥

જેનું વર્તન કોઇને દુઃખરૂપ ન હોય પરંતુ ઉપકારક જ હોય, જે કોઈને ભય કે ત્રાસ ન આપે અને પોતે પણ નિર્ભય રહે તેમજ હર્ષ, શોક, ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત હોય, એ જ સાચો ભક્ત છે, તે જ મને પ્રિય છે.

આજની કરુણ દશા

આજે છડેચોક ગોધન પ્રતિદિન લાખોની સંખ્યામાં નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. જે પર ભારત તનુજોનાં ચૈતન્ય, શક્તિ અને પ્રાણ ટકી રહ્યાં છે, તેની આ દશા! સાચો આર્ય—સાચો કૃષ્ણભક્ત આ દશ્ય જોઇને ક્ષણભર પણ સ્થિર રહી શકે ખરો? છતાં આજે તો પ્રતિદિન તે કરુણ દશા જોવા છતાં, અને એ ધેનુમાતાના મરણના કરુણ ધ્વનિ નિત્ય સાંભળવા છતાં સૌએ મોજપૂર્વક જીવી રહ્યા છે. આથી બીજી કઈ વધુ દુઃખદ દશા હોઈ શકે? અનેક ઉપકારી એવી ગાયમાતા પર આવો હળાહળ જુલ્મ થાય અને તે નિભાવી લેનાર ગોપાલનો ભક્ત ગણાય! શું એ તમોને વાસ્તવિક લાગે છે?

પ્રત્યુપકાર

એક વખતે એક કવિને એક બાદશાહે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે નાળિયેર પોતાના પેટમાં પાણી રાખે છે તેનું શું કારણ હશે? કવિએ કહ્યું:

प्रथम वयसि पीतं, तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहतभारा, नालिकेरा नराणाम् ।
उदकममृतकल्पं, दद्युराजीवितान्तम्
नहि कृतमुपकारं, साधवो विस्मरन्ति ॥

જ્યારે નાળિયેરી નાની હતી ત્યારે તે વૃક્ષના માલિકે તેને ાણી પાયું હતું. પાણી પીને ઉછેરી મોટું કર્યું એ ઉપકાર યાદ કરી પાણીના બદલામાં હમેશાં અમૃત જેવું ઉછેરનારને પાણી

જન્માષ્ટમીનું રહસ્ય

... પોતાના જીવન સુધી અમૃત
... વિચારથી નાળિયેરનું વૃક્ષ ... ઉપકાર કરે છે. એક
... અને નિર્દોષ પાણી સંઘરી રાખી ઉપકાર કરે છે. એક
... જેવી સામાન્ય વસ્તુ પોતાના ઉપકારક પ્રત્યે આટલી વફા-
... છે ત્યારે માનવ કેટલો ઉપકારક હોઈ શકે? તેની તુલના કરવાની
... આજનો દિવસ એ વાત સંભારવા માટે છે.

ગાયમાતાના ઉપકારો

...ના ઉપકારો ન વર્ણવી શકાય તેટલા અનેક છે. તેના શરી-
... પ્રત્યેક ભાગમાં ભારતના આર્યોની સંજીવની ભરી છે. આજે
... લોકો જેનાં દૂધ, દહીં, માખણ, મલાઈ, ઘી, છાશ ખાધાં
... તેને કસાઈવાડે હડસેલી મૂકતાં જરા પણ અચકાતા નથી; અને
... એવા પણ મૂર્ખાઓ છે કે જેઓ આવાં ઘાતકી કાર્યો સામે
... આંખમિંચામણાં કરી પામર જીવન જીવી રહ્યા છે. 'કરશે તે ભરશે,
આપણે શું કરીએ? કર્મનાં પરિણામ આવાં જ હોય છે.' એવાં
... વાક્યો બોલી દયા ખાનારા બિચારા મૂઢ પુરુષો શું આર્યત્વ
... સાચવશે?

...!

... ! આર્યદેશ એ તો જગતનું ધ્યેયબિંદુ છે. જગતનું
... જે આર્યદેશની સલામતી પર નિર્ભર છે તે આર્યદેશમાં
... આર્યત્વ તો અમુક વિભાગમાં જ છે. જે વર્ગ જૈન અને
... સંસ્કૃતિથી અલંકૃત છે તેટલો જ વર્ગ તદ્દન વનસ્પત્યાહારી
... બાકીના સૌ લગભગ રૂઢિ કે રસસ્વાદને વશ થઈ માંસાહાર કરી
... છે અને જાણ્યે અજાણ્યે ઉપયોગી પ્રાણીઓની હિંસા તેઓ
... થઈ રહી છે. તેથી તેઓની અજ્ઞાન દશા દૂર કરવાના કાર્યની
જવાબદારી પણ ઉપરના વર્ગ પર જ ઢળે છે.

તમારો સમાવેશ ઉપલા વર્ગમાં થાય છે માટે જ તમને પુનઃ
... યાદી આપવી પડે છે કે જ્યાં સુધી ગાયમાતાઓની ...

-આપણા જ પાદરમાં થતી હોય ત્યાં સુધી ગાયોના પાલક એ ગોપાલની જયંતી અર્થપૂર્ણ ઊજવવી ઘટે. ખરેખર આજે કૃષ્ણની 'ફિલ્મ તો ન જોવી ઘટે, પણ કતલખાનાંનાં દશ્યો જોવાં ઘટે કે જ્યાં એ પવિત્ર, નિર્દોષ અને અતિ ઉપયોગી પશુઓના રક્તપ્રવાહો રેલાઇ રહ્યા છે: એ શોણિતની નદીઓ, હાડકાંના ગંજ અને માંસના ઢગલા: એ બધું: એ બધું જોયા પછી તમારી આંખો ખૂલે અને અનુકંપાના, દયાના, અને અહિંસાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજવાની તમોને તક મળે એમ ઇચ્છું છું. આ બધું હું એમને કહી રહ્યો છું કે જેનામાં ધાર્મિકતા છે, ભક્તિ છે, પ્રાણીપ્રેમ છે, છતાં આજે જેમનું સુકાન ઊલટા માર્ગ પર દોરાઈ રહ્યું છે. ભાઈઓ ! ભક્તિનું રહસ્ય સમજો. જયંતીના ઉદ્દેશને સમજો.

અભયદાનનું ફળ

આ વાત તો હું તમારા ઉપકારકના ઉપકારને સંભારી તેનો બદલો વાળવાની જ કહું છું. શ્રીગોપાલ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે જીવમાત્ર સાથે મિત્રતા રાખો, અને તે ભગવાનની અહિંસાની વ્યાખ્યા તો ત્યાં સુધી ઊંડી અને દૂરદર્શી પહોંચે છે કે શત્રુ પ્રત્યે પણ મિત્રભાવથી અને સેવાભાવથી વર્તવું ઘટે. જે હિંસા કરતો નથી અને જોઈ પણ શકતો નથી, તે અહિંસક છે. કારણ કે વસ્તુતઃ પ્રેમ એ એવી પવિત્ર વસ્તુ છે કે દ્વેષ, વૈર, અને ઝેર એ બધું તે અમૃતમાં સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર બની રહે છે.

એક દૃષ્ટાંત

એકદા દ્વારિકા નગરીના એક મહોલ્લામાં વિષધર જંપી સર્પ નીકળેલો. તે જોતાં વાર જ ત્યાંના લોકો એકત્રિત થઈ ગયા અને દૂર રહીને પથ્થર વગેરે ફેંકી મારવા લાગ્યા.

સર્પ ત્રાસથી પીડાઇ રહ્યો હતો, તેવામાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી -રંગાયેલો એક વીર આવી પહોંચ્યો. તેણે તેમને—મારતા લોકોને

હે યુધિષ્ઠિર ! કદાચ કોઈ સુવર્ણનો મેરુ આપી દે, કિંવા આખી પૃથ્વીનું દાન કરે, તોપણ એક જીવના જીવિતદાનની તુલનામાં તે દાન કદી આવી શકે નહિ. આ કથન સાંભળી પેલો લક્ષ્મીવાન તો ઠંડો જ થઇ ગયો. બંધુઓ ! ઝેરી જંતુને જીવનદાન આપવાથી જ્યારે આટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પછી હજારો મનુષ્યોને જિવાડનાર એ ઉપયોગી જાનવરના જીવનદાનનું કેટલું મોટું ફળ મળે ? તે તમો પોતે જ વિચારો.

બન્ને સાધના

દુધાળાં પશુઓને જીવનદાન આપવાથી, ગોપાલન કરવાથી અને ગાયોને આશ્રય આપવાથી એક તો આપણે ગોપાલના સુપુત્ર બનીએ અને ધનનો પણ સદુપયોગ થાય. ધન ઠેકાણે પડે અને ગાયોની સેવા થાય. કેવી સ્પષ્ટ અને સરસ વસ્તુ છે ? કેટલાક શ્રીમંતોને પોતાના રૂપિયા લેખે લગાડવા માટે ટ્રસ્ટીઓ નીમવા પડે છે, ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ કરવાં પડે છે, વીલ કરી જવાં પડે છે, તેને બદલે આ રીતે પોતાના જ સ્વહસ્તે અકાળે મરણને શરણ થતાં હજારો–લાખો જાનવરોને બચાવી શકાશે. આ રીતે જાનવરો બચશે અને પોતાની મૂડી દ્વારા મહત્ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકાશે.

જૈનો કે વૈષ્ણવો તીર્થયાત્રા માટે સંઘ કાઢે તે કરતાં આજે કત્લ થતાં લાખો દુધાળાં જાનવરોને કાળના ઝપાટાથી બચાવી તે જાનવરોનો સંઘ કાઢે તો ભગવાન ઋષભદેવ અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર બન્નેની પ્રસન્ન ભક્તિ થાય. ભગવાન મહાવીરે ફરમાવ્યું છે કે—

एवं खु नाणिणो सारं जं न हिंसइ किंचण

જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનું માખણ જ એ છે કે સાચી દયાના આરાધક બનવું. જેના હૃદયમાં વીરતાભરી દયા નથી તે ભક્ત તો શું પણ માણસ જ શાનો ? પ્રાણીમાત્રની સેવા તે જ પ્રભુભક્તિ.

કર્યું. તેણે તે ગુનેગારને પોતાના મહેલમાં બોલાવીને નવડાવ્યો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વાનીઓ નિપજાવી પ્રેમપૂર્વક જમાડચો અને અનેક વસ્ત્ર તથા આભૂષણોથી અલંકૃત કર્યો.

બીજે દિવસે બીજી રાણીએ પણ એક દિન બચાવવાનું વચન માગ્યું. રીતિ તો આ જ સ્વીકારી, પણ ફેર એટલો જ કે તેણે કંઈક પહેલી રાણી કરતાં વિશેષ સેવા કરી. ત્યારબાદ ત્રીજી રાણી માટે પણ તેવું જ બન્યું.

તે મહારાજાને ચાર પટરાણીઓ હતી. તે પૈકીની ત્રણ મહારાણીઓએ આ રીતે એક એક દિવસ પોતા ખાતર ગુનેગારને બચાવી લીધો અને અધિકાધિક સેવા કરી. છેલ્લો વારો ચોથી રાણીનો આવ્યો. તેણે મહારાજા પાસેથી પ્રથમ જ માગી લીધું કે આપ વિચાર કરીને જ માગવાની રજા આપજો. મહારાજાએ કહ્યું: "ઘણી ખુશીથી. જે માગવું હોય તે માગો." તેણે કહ્યું: "મારી એ માગણી છે કે તેને અભય કરો—મૃત્યુદંડની શિક્ષા માફ કરો." મહારાજાએ તેમ કર્યું અને તેને મુક્તિ આપી. તે રાણીએ તેને જમાડચો નહિ અને ઘેર બોલાવ્યો ય નહિ. આથી ત્રણે મહારાણીઓ એકઠી થઈ તેની મશ્કરી કરવા લાગી કે, વાહ રે વાહ! પટરાણી હોવા છતાં તેણે તે બિચારાને જરાય મોજ ન કરાવી અને કંઈ ખરચ્યું નહિ. આમાં તેણે કર્યું છે શું?

આ વાત સાંભળી મહારાજાએ આ ચાર પટરાણીઓમાં સૌથી વધુ સેવા કોણે બજાવી, તે જનતાને સમજાવવા ખાતર ખુદ તે ગુનેગારને જ બોલાવી મંગાવ્યો. જ્યારે "આ ચારે મહારાણીઓમાં વધુ સેવા કોણે બજાવી?" એમ પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે ચોથીને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું. આ જોઈ ત્રણે રાણીઓને બહુ આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ ગુનેગારે પોતે જ આ વસ્તુને સ્પષ્ટ સમજાવી કે જ્યાં સુધી મારે માથે મૃત્યુનો ભય હતો ત્યાં સુધી ભોગ, વસ્ત્ર, આભૂષણ કે

માંથી કારમી ચીસો કાને અથડાય છે, લોહીની નીકો વહે છે, ત્યારે ગોપાલભક્તોથી જન્માષ્ટમીના લાડુ કેમ ઉડાવાય? આવી જન્માષ્ટમીની ઉજવણી એ આપણા ગોપાલને જરાયે નથી ગમતી. દરેક ગોપાલભક્ત અને દયાપ્રેમી માટે આ વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે વિચારવા લાયક છે.

આંખ ઉઘાડો

હું તો માનું છું કે તમો આજે આનંદાર્થે આ દશ્યો જુઓ તે કરતાં તમારી સામે રાક્ષસ જેવાં ચાલી રહેલાં વાંદરાં અને કુર્લાનાં કસાઈખાનાં જુઓ એ વધુ યોગ્ય છે. તે જોવાથી ગોપાલની આજ્ઞાનું તમને સાચું સ્મરણ થશે.

એ પુષ્ટ અને મદમાતી સંખ્યાબંધ ગાયો અને ભેંસો કેવી રીતે કપાય છે? કેમ મરે છે? કેવા તેના બેહાલ થાય છે? જેના દૂધ પર તમો નભ્યા, મોટા થયા, તે તમારી ધાવમાતાના એ હાલ જોઈ તમારાં કલેજાં કંપી ઊઠશે. ખરો વૈષ્ણવ, ખરો જૈન, ખરો ઇસ્લામી ભક્ત કે ખરો ક્રિશ્ચિયન કોને કહેવાય છે તે તમો જાણો છો?

મહાભક્ત શ્રી નરસિંહ મહેતાના એક સર્વવ્યાપી ભજનનો ભાવ વિચારવાથી તમોને તે બરાબર સમજાઈ રહેશે. જુઓ તેઓશ્રી શું કહે છે:

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે...
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, પણ મન અભિમાન ન આણે રે...

જૈની જન પણ તેને કહીએં, જે પીડ......
શૈવી જન પણ તેને કહીએ, જે પીડ......
ઇસ્લામી જન તેને કહીએ, જે પીડ......
પારસી જન પણ તેને કહીએ, જે પીડ......
હિંદુ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ......
ખ્રિસ્તી જન પણ તેને કહીએ, જે પીડ......